

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 26

št. 3

leto 1978

UDK 949.712(-2)(05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXVI

1978

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

IZDAJATELJSKI SVET: DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN (PREDSEDNIK), OLGA JANŠA-ZORN, ANTOŠA LESKOVEC, NIKO LUKEŽ, BOŽO OTOREPEC, SLAVICA PAVLIČ, DR. MIRO STIPLOVSEK, DR. JOŽE ŠORN, DR. SERGIJ VILFAN, VIDA WEDAM, DR. TONE ZORN, SALVATOR ZITKO, DR. JOŽE ZONTAR

UREDNIŠKI ODBOR: FRANCE DOBROVOLJC, MARJAN DRNOVŠEK, DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN, STANE GRANDA, OLGA JANŠA-ZORN, BOŽO OTOREPEC, DR. JOŽE ŠORN, DR. SERGIJ VILFAN, DR. PETER VODOPIVEC, DR. JOŽE ZONTAR — GLAVNI UREDNIK: OLGA JANŠA-ZORN — ODGOVORNI UREDNIK: DR. JOŽE ZONTAR — LEKTOR: FRANCE DOBROVOLJC — OPREMIL: JULIJAN MIKLAVČIČ — ZA UPRAVO ODGOVARJA MAJDA KUJNAVER — SOFINANCIRA RAZISKOVALNA SKUPNOST SLOVENIJE — TISKA TISKARNA TONE TOMŠIČ V LJUBLJANI — KLIŠEJE IZDELUJE KLIŠARNA »LJUDSKE PRAVICE« V LJUBLJANI

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Cevc Emilijan*: Renesancijske plastike v kamniškem Mestnem muzeju — 150
Cremonesi Arduino: Potresi v zgodovini Furlanije — 71
Ferenc Tone: Narodnoosvobodilni boj v slovenski Istri leta 1943 — 129
Jakopič Bogo: Slušno in govorno prizadeti in gledališče — 100
Kopač Janez: Uprava, obnova in preskrba na Jesenicah od osvoboditve do konca leta 1945 — 103
Miki Curk Iva: Rimska amfora in mortarij — 1
Pahor Miroslav: Akrostihi v piranski knjigi statutov leta 1384 — 4
Prelovšek Damjan: Stavba deželnega gledališča v Ljubljani — 159
Resman Blaž: Fužinarske cerkve iz začetka sedemnajstega stoletja na Jesenicah — 9
Rozman Franc: Stavkovno gibanje na Štajerskem v devetdesetih letih preteklega stoletja — 95
Simonič Ivan: Grad Poljane ob Kolpi — 39
Simonič Ivan: Prispevek k zgodovini Špeharske doline — 83
Samperl Kristina: Grb mesta Ptuja — 68
Sašel Jaroslav: Slovenski prestor od Keltoev do Slovanov — 61
Sorn Jože: Obnavljanje Zaloške ceste v letih 1782—1784 — 27
Valenčič Vlado: Odnosi med ljubljanskim magistratom in državnimi oblastmi ob terezijanskih upravnih reformah — 19
Vilfan-Bruckmüller Irena: Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju — 155
Vovko Andrej: Osnovna šola v Sodražici (1811 do 1941) — 88
Vovko Andrej: Donesek k zgodovini istrskega osnovnega šolstva — 166
Zorn Tone: Dve poročili o koroškem šolstvu iz leta 1918/19 — 175
Zorn Tone: Gradec in razmejitev na Štajerskem leta 1918/19 — 175

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

- Kambič Mirko*: Prva fotografinja v Ljubljani — 42
Marušič Branko: Giannantonio de Capellaris — 182
Vrišer Sergej: Uniforme borcev za severno slovensko mejo 1918/1919 — 109

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

- Hojan Tatjana*: Razstava »Razvoj šolske telesne vzgoje na Slovenskem« — 184
Mihelič Darja: Posvetovanje o zgodovini Laškega — 47
Paulič Slavica: 80-letnica Slovenskega šolskega muzeja — 113
Vidovič-Miklavčič Anka: Razstava Železničarji v revoluciji — 185
Vovko Andrej: »Prekmursko šolstvo skozi stoletja« v Slovenskem šolskem muzeju — 48
Žontar Majda: Razstava Razvoj poštne prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne — 49

NOVE PUBLIKACIJE

- Čampa Marjeta*: Janko Orožen, Celje in slovensko hranilništvo. Celje 1977 — 192
Golobič Zorica: Elio Apih. Le Cooperative Operaie di Trieste, Istria e Friuli. Trst 1976 — 56
Golobič Zorica: Benedetto Lonza, La dedizione di Trieste all'Austria. Trst 1973 — 120
Gombač Metka: Letopis za leto 1972—1976. Trst 1977 — 52
Gombač Metka: Dol skozi boj do svcbode. 1977 — 122
Gombač Metka: Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji. Špeter Slovenov — Trst 1978 — 188
Gombač Metka: Marica Gregorič-Stepančič. Ob poimenovanju osnovne šole pri sv. Ani v Trstu. Trst 1978 — 189
Janša-Zorn Olga: Branko Reisp, Predjama. Ljubljana 1977 — 55
Janša-Zorn Olga: Petko Luković, Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875—1878. Ljubljana 1977 — 58
Janša-Zorn Olga: Po poteh velikega tolminskega punta 1713. 1, 2. Ljubljana 1976 — 193
Kafol Miran: La storia della Slavia Italiana. Špeter Slovenov — Trst 1978 — 189
Kafol Miran: La Slavia Italiana nella »Guida delle Prealpi Giulie«, di Olinto Marinelli. Bologna 1978 — 190
Kalan Branko: Vlado Močnik, Baška grapa. Ljubljana 1974 — 59
Klemenčič Matjaž: France Filipič, Spomenik Pohorskega bataljona. Ljubljana 1978 — 123
Klemenčič Matjaž: Aleksandar Stipčević, Iliri — povijest, život, kultura. Zagreb 1974 — 119
Kos Janez: Krško skozi čas. Krško 1977 — 116
Lukež Igor: Dušan Kermavner, Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah-Javorniku od začetkov do leta 1918. Ljubljana 1974 — 190
Matičič Franci: Notranjski listi I. Stari trg pri Ložu 1977 — 118
Mihelič Darja: Slovensko morje in zaledje I. Koper 1977 — 117
Mihelič Darja: Ivan Stopar, Rogatec. Ljubljana 1976 — 194
Mihelič Darja: Ivan Stopar, Žalec in Novo Celje. Ljubljana 1977 — 194
Stergar Nataša: Alpina — 30 let tovarne obutve. Ziri 1977 — 53
Samperl Kristina: Jože Curk, Ptujski grad in njegove kulturnozgodovinske zbirke. Ljubljana 1975. Isti, Mestna proštijška cerkev v Ptuj. Ljubljana 1977 — 193
Vidovič-Miklavčič Anka: France Koblar, Moj obračun. Ljubljana 1976 — 195
Vovko Andrej: Miroslav Kokolj-Bela Horvat, Prekmursko šolstvo od začetka refermacije do zloma nacizma. Murska Sobota 1977 — 54
Vovko Andrej: Splošna bolnišnica »Dr. Franca Derganca«. Nova Gorica 1975 — 55
Vovko Andrej: Tone Ferenc, Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana 1977 — 57
Vovko Andrej: Milica Kacin-Wohinz, Narodno-obrambno gibanje primorskih Slovencev 1921 do 1928. 1977 — 121
Vovko Andrej: Savinjski zbornik III, Žalec 1974 — 188
Zorn Tone: Goriški letniki, 3. 1976 — 52

Zorn Tone: Raumplanungsgespräch Südkärnten, Wien 1977 — 60
 Zorn Tone: Osimski sporazumi. 1977 — 123
 Zorn Tone: Sämtlich Slowenen. 1978 — 124
 Zorn Tone: Avguštin Lah, Slovenija sedemdesetih let. Ljubljana 1977 — 196

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

Ant. Capellaris, Trdnjava Kluže pri Bovcu (1752) — naslovna stran 1. zvezka
 Risba Barbarine cerkve na Plavžu iz pontifikalnih protokolov škofa Hrena v ljubljanskem nadškofijskem arhivu — 10
 Savska cerkev na bakrorezu v Valvasorjevi Slaviji... — 11
 Fasada savske cerkve pred restavracijo — 12
 Fasada savske cerkve — današnje stanje — 13
 Pogled na savsko cerkev od severovzhoda pred restavracijo — 14
 Pogled na savsko cerkev od jugovzhoda — današnje stanje — 15
 Model savske cerkve — 17
 Grad Poljane ob Kolpi po Valvasorju (Topographia... 1679) — 39
 Auerspergov grad s sramotilnim stebrom v Predgradu (1975) — 40
 Fischerjeva hiša na Kongresnem trgu (Zvezda 31) v Ljubljani po potresu 1895 — 42
 Pogled na del sedanjega Trga osvoboditve — 43
 Runk-Postl, Ljubelj v 19. stoletju — 50
 Ygidus van der Heyden, Ljubljana v drugi polovici 17. stoletja — 51
 Ant. Capellaris, Kanal ob Soči (1752) — zadnja stran 1. zvezka
 Ant. Capellaris, Tabor pri Dornberku (1752) — naslovna stran 2. zvezka
 Humin ob potresu 1976 — 73
 Pušja ves (potres 1976) — 75
 Njiva v Reziji ob potresu 1976 — 78
 Zasilna bivališča ob potresu 1928 (Verzegniss) — 81
 Šolsko poslopje v Sodražici — 90
 Ant. Capellaris, Gradišče nad Prvačino (1752) — zadnja stran 2. zvezka
 Ant. Capellaris, grad Rihemberk (1752) naslovna stran 3. zvezka
 Osnovna šola Truške, zgrajena 1909 — 167
 Ant. Capellaris, Stanjel (1752) — zadnja stran 3. zvezka

NAČRTI IN ZEMLJEVIDI

Načrt pristajalnega kanala in drugih pristanskih naprav na Ljubljani pri Zalogu (1779) — 28
 Diagram donosnosti mostnega denariča — 29
 Načrt Ljubljaničine struge in kanalov (1765) — 33
 Poselitev Slovenije v keltski dobi — 63
 Anonimni geograf iz Ravene. Upravne enote Carneola, Liburnia Tarsaticensis, Histria, Venetiae ter v njegovem geografskem opisu omenjena naselja in reke — 66
 V. Walter, Predlog za pozidavo gledališča na starem mestu, 1888 — 159
 V. Walter, Predlog za gledališče v Zvezdi, 1888 — 160

V. Walter in J. Hraský, Predlog za gledališče na Krekovem trgu, 1889 — 161
 J. Hraský in A. Hrubý, Neizvedena varianta fasade, 1889 — 162
 J. Hraský in A. Hrubý, tloris, 1890 — 163
 J. Hraský in A. Hrubý, stranska fasada, 1890 — 164
 J. Hraský in A. Hrubý, prerez, 1890 — 165

OSEBE

Jože Zidar-Jadran — 135
 Franc Segulin-Boro fotografiran na sedežu OK KPS Brkini-Slov. Istra v Celju septembra 1943 — 137
 Stanko Pervanje-Gruden, sekretar OK KPS za Slov. Istro — 139
 Vidko Hlaj-Zižič — 141
 Milan Guček-Javor fotografiran v bunkerju okrožnega centra na Badihi jeseni 1943 — 142

RAZNO

Izbor amfor iz Slovenije — 2
 Mortarium — 3
 Malvina v. Norden, Portret neznane Ljubljankinje (1864) — 44
 Ime in naslov prve ljubljanske fotografije (1864) — 45
 Razstava Prekmursko šolstvo v Slovenskem šolskem muzeju — 48
 Značka Ptuja — 68
 Pečat mesta Ptuja (1273) — 68
 Grb mesta Ptuja iz leta 1567, kakršen je v veljavi še danes — 69
 Poselska knjižnica iz leta 1883 — 69
 Naslovna in prva stran zvezka leposlovnih vaj trivialne šole v Sodražici — 92
 Gluhi igralci na odru (Vinko Rupnik tretji od leve v prvi vrsti) — 101
 Zatrpene jeseniške ulice po končanem bombardiranju aprila 1945 — 105
 General Rudolf Maister s častniki mariborske garnizije in štajerskega obmejnega poveljstva leta 1919 — 109
 Skupina podčastnikov-borcev za severno mejo leta 1918/19 — 110
 Uniforma častnikov-borcev za severno mejo 1918/19 — 111
 Skupina častnikov tržaškega polka leta 1921 — 112
 Publikacije Slovenskega šolskega muzeja — 113
 Podelitev Reda zaslug za narod s srebrno zvezdo Slovenskemu šolskemu muzeju ob 80-letnici (1978) — 114
 Proglas I. bataljona 2. hrvaške istrske brigade po osvoboditvi Kopra 27. 9. 1943 — 131
 Osvoboditev političnih jetnikov iz koprskih zaporov 27. 9. 1943 — 133
 Politkomisar slovenske Istrske brigade Drago Benčič-Brkin s partizani pri Podgorici 1943 — 142
 Člani okrožnega odbora OF za slovensko Istro v Stepanih 1. I. 1944 — 1943
 Kip mladega vojščaka, Muzej v Kamniku — 150
 Kip mladega vojščaka s hrbtni strani — 151
 Kip starega vojščaka — 152
 Kip starega vojščaka s hrbtni strani — 153
 Leone Leoni, Nagrobnik Giacomina de Medici, Milan, katedrala — 154

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

26. letnik Ljubljana 1978 3. zvezek

Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943 — Stran 129

The National Liberation Struggle in Slovene Istria in the Year 1943

Emilijan Cevc: Renesancijske plastike v kamniškem Mestnem muzeju — Stran 150

Two Renaissance Sculptures in the Town Museum of Kamnik

Irena Vilfan Bruckmüller: Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju — Stran 155

The Town of Višnja gora And Its Inhabitants

Damjan Prelovšek: Stavba deželnega gledališča v Ljubljani — Stran 159

The Country Theatre Building in Ljubljana

Andrej Vovko: Donesek k zgodovini istrskega osnovnega šolstva — Stran 166

Contribution to the History of the Istrian Elementary School system

Tone Zorn: Gradec in razmejitev na Štajerskem leta 1918/19 — Stran 175

Graz And the Demarcation in the Region of Stryria in the Year 1918/19

Iz starih fotografskih albumov — Stran 182

Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 184

Notes on the activity of institutes and associations

Nove publikacije — Stran 188

New publications

Na ovitku: Ant. Capellaris, Grad Rihemberk (1752), original v Pokrajinskem muzeju, Gorica

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Olga Janša-Zorn. Odgovorni urednik dr. Jože Zontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino

Predstavniki Majda Kunaver — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani

Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III

Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 120 din, posamezna številka 40 din.

NARODNOOSVOBODILNI BOJ V SLOVENSKI ISTRI LETA 1943

KRATEK PREGLED¹

TONE FERENC

Pod pokrajinskih imenom Slovenska Istra, ki se je uveljavilo v času narodnoosvobodilnega boja, razumemo tisti del nekdanje pokrajine Istre, ki je naseljen s Slovenci. To območje je bilo pod Italijo in tudi pod nemško okupacijo v istrski ali puljski provinci. V poslednjih letih fašističnega režima je bilo na tem območju 7 občin, ki so po podatkih ljudskega štetja leta 1936 imele skupno 53.265 prebivalcev, od tega po podatkih fašističnega tajnega ugotavljanja »tujerodcev« 22.384 »navzočih slovensko govorečih prebivalcev«. Pri tajnem štetju »tujerodcev« so fašistične oblasti ugotovile znatno število Slovencev še v občinah Oprtalj, Buzet in Motovun, skupno 5426 Slovencev, v nekaterih sosednjih pa le majhno število. Skupno so v puljski provinci takrat ugotovile 5786 slovensko govorečih družin z 28.884 člani. V treh obmorskih občinah (Koper, Izola in Piran) so ugotovile od 13,3 do 24 odstotkov slovensko govorečih prebivalcev, v štirih notranjih občinah (Hrpolje-Kozina, Dekani, Šmarje,

Marezige) pa kar od 93,3 do 98,2 odstotka. V narodnoosvobodilnem boju je bila Slovenska Istra dvakrat organizirana kot samostojno okrožje, nekaj časa je bila tudi v okrožju Brkini—Slovenska Istra, še najdlje pa v štirih okrajih (socerbskem, loparskem, istrskem in obalnem) okrožja Južna Primorska, vse skozi pa v pokrajini Slovensko Primorje (nekaj časa tudi: Primorska ali Primorska Slovenija). Sedaj je večina Slovenske Istre v treh obalnih občinah (Koper, Izola in Piran), manjši del pa v občinah Sežana, Dolina in Milje, od katerih sta poslednji v republiki Italiji.

Slovenska Istra je bila izrazito kmetijsko-proizvodni predel. Vendar je bila večina obdelovalne zemlje v rokah tujerodnih veleposessnikov, Slovenci pa so bili le najemniki zemlje, koloni, in niso bili lastniki obdelovalnih sredstev (živine in orodja).

Slovenska Istra je bila med dvema vojnama med najbolj nemirnimi predeli Julijske krajine. O tem priča podatek, da je bilo v

raznih spopadih proti fašizmu ubitih 14, konfiniranih 54 in na skupno 538 let ječe obsojenih 292 oseb; na stotine ljudi pa je bilo iz političnih razlogov obsojenih na krajše zaporne kazni.²

Za Slovensko Istro velja, da je bila kljub svoji revolucionarni tradiciji poldrugo leto večinoma odmaknjena od glavnih žarišč narodnoosvobodilnega boja na Primorskem. V letu 1941 je delovanje prvih najvidnejših organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja Oskarja in Leva Kovačiča seglo iz Trsta tudi v Slovensko Istro, predvsem na miljsko in škofijsko območje, ter tudi v Hrvaško Istro (v Pazin, Buzet, Marčano pri Vodnjanu, Pulj). Prvi odbor OF so ustanovili decembra 1941 ali januarja 1942. Delo Kovačičevih naslednikov Darka Marušiča in Albina Čotarja v letu 1942 je zajelo še nekatere druge istrske predele, predvsem šmarsko območje. Avgusta 1942 so ustanovili mestni odbor OF v Kopru, v katerem so bili tudi Italijani (Pietro Gandusio in drugi). Vendar je za obe leti značilno, da ni nastala nikakršna organizacijska mreža Osvobodilne fronte. Prihajanje omenjenih in nekaterih drugih političnih delavcev v Istro je bilo le občasno, pomanjkanje domačega revolucionarnega kadra pa tako veliko, da je minilo precej časa do začetka vzpostavljanja organizacijske mreže OF. Če ne bi skupina slovenskih partizanov iz Brkinske čete junija ali julija 1942 napravila dvadnajst dnevnega pohoda v Slovensko Istro (premikala se je tudi po Hrvaški Istri, kamor je iz iste čete odšla druga skupina), ne bi v ta predel skoraj dve leti stopila noga slovenskega partizana. Ko so oktobra 1942 v Soškem partizanskem odredu ustanovili Kraški bataljon, niso v njem niti ustanovili niti predvideli nobene istrske partizanske čete. Ker so tudi v Hrvaški Istri leta 1942 postojanke narodnoosvobodilnega gibanja šele vzpostavljali, je imela Brkinska četa kot najjužnejša primorska partizanska četa zveze s hrvaškimi partizani v Gorskem Kotarju, z istrskimi pa šele v letu 1943.

Podobno kot za nekatere druge predele Slovenskega Primorja je bil tudi za Slovensko Istro pomemben mejnik prva pokrajinska konferenca KPS v začetku decembra 1942. Poleg temeljnih političnih nalog: dviga narodnoosvobodilnega gibanja do vseljudske vstaje, odprave ozkosti in zaprtosti ter razširitve partijskih vrst, ustanavljanja Narodne zaščite itd., je konferenca usmerila stalne politične delavce (nekaj so jih takrat vzeli tudi iz partizanske vojske) skoraj v vse predele Slovenskega Primorja.³ V Slovensko Istro, ki so jo tedaj prvič določili za samostoj-

no okrožje, je odšel Vidko Hlaj. Značilno za takratne razmere v tem okrožju je že to, da je moral Hlaj prebiti skoraj ves mesec (od druge polovice decembra 1942 do druge polovice januarja 1943 v Brkinski četi in je nato šele po njenih zvezah ponovno odšel v svoje okrožje.⁴ Zvezo s PK KPS za Primorsko je vzdrževal prek te čete in tudi prek Trsta, v katerem sta takrat delala sekretar in član PK KPS Branko Babič in Darko Marušič. V svojem delu se je naslanjal predvsem na nekatere predvojne komuniste in protifašiste (iz Rižane, Gabrovice, Pobegov itd.) iz starejših letnikov ter na skupino slovenskih in italijanskih delavcev v Miljskih hribih, med katerimi je bila med najpomembnejšimi Alma Vivoda. Neugodno pa je bilo to, da nasprotno kot aktivisti v drugih okrožjih ni imel na svojem območju nobene partizanske enote. Njegova in Babičeva prizadevanja, da bi mu dali vsaj oboroženo patroljo, niso uspela.

Vinko Hlaj je prizadevno gradil postojanko za postojanko narodnoosvobodilnega gibanja. Po mnenju nekaterih političnih delavcev (npr. Darka Marušiča) je bil za istrsko ljudstvo, ki je bilo precej komunistično usmerjeno, takrat zelo značilen strah pred organizacijo zaradi provokacij v preteklosti. Ljudstvo je bilo tudi precej nezaupljivo do političnih delavcev, dokler jih ni spoznalo. Poleg strahu pred provokatorji je bilo še nezaupanje, ki ga je nekoč povzročil neki komunistični agitator. Ta je denar, ki so ga pobirali kot prispevek za »stranko«, zapravljajal po gostilnah.⁵ Vendar so se razmere hitro zboljševale, saj je bilo v drugi polovici februarja 1943 v 6 celicah že 12 članov in 15 kandidatov KPS; bila sta tudi že dva rajonska komiteja KPS.⁶ Partija se je takrat razvijala celo hitreje kot Osvobodilna fronta. Ta je do takrat »prodrla« le v okrog 15–20 vasi, vendar še ni bila organizacijsko oblikovana. Šibka organizacija OF se je poznala tudi po majhnih zneskih narodnega davka (marca le 2666 lir in aprila le 1512 lir ali desetkrat manj kot v drugih okrožjih).⁷ Sredi marca je bilo 7 celic z 22 člani in 14 kandidati; bili so trije rajonski komiteji; OF je imela komaj 12 terenskih in 4 rajonske odbore.⁸ Šele 11. aprila so v Bertoših pri Rižani ob navzočnosti sekretarja PK KPS Branka Babiča ustanovili okrožni komite KPS, ki so ga sestavljali sekretar Vidko Hlaj-Žižič in člani Ivan Cah-Iskra, Franc Ivančič-Luka Gabrovčan ter Vincenc Kocjančič-Marko. Število organizacij KPS je ostalo enako kot sredi marca, terenskih odborov je bilo še vedno le 15 in še vedno le 4 rajonski odbori, pač pa so ustanovili prva dva odbora

PROGLAS

Pozivamo pučanstvo grada Kopra da primi mirno našu Narodno oslobodilačku vojsku koja zauzima grad i predstavlja svoju začasnu vlast.

Pučanstvo mora pomoći u svakom slučaju našoj vojsci i biti njoj u susret u svakom pogledu.

Obavještavamo pučanstvo da u slučaju nekog nepromišljenog napada na našu vojsku iz strane nema protivnog elementa, koji bi pokušao spriječiti zauzimanje grada postupati ćemo neistinski i kazniti svaki nelegalni pokušaj sa smrću.

Pučanstvi nesme da se plaši naše vojske. Jer ista će postupati prijateljski sa narodom i biti u susret u svakom slučaju.

Pozivamo sve aktiviste „Fronte Nazionale Italiane“ da se jave Komandi naše vojske i da joj pomognu. Svi ovi ima da se odmah jave u zgradu upline.

**SMRT FAŠIZMU
SLOBODA NARODU**

ŠTAB

I. BATALJONA - II. BRIGADE
KOPRA

Proglas I. bataljona 2. hrvaške istrske brigade po osvoboditvi Kopra 27. 9. 1943

AVVISO

Invitiamo la popolazione della città di Capodistria di ricevere tranquilla e fiduciosa i nostri soldati della Liberazione del Popolo che hanno oggi occupato la città, e vi hanno lasciato il comando militare.

Il popolo deve aiutare e collaborare con i nostri soldati.

Avvertiamo il popolo che nel caso di qualche incidente o attacco contro i nostri soldati da parte di chi a noi è contrario, prenderemo le più severe misure sino alla condanna a morte.

La popolazione non deve temere dei nostri soldati perché sono venuti con intenzioni amichevoli e aiuteranno chiunque avesse bisogno.

Invitiamo gli appartenenti al Fronte Nazionale Italiano a voler presentarsi presso il nostro Comando, che si trova negli uffici del Municipio, per collaborare con noi.

**MORTE AL FASCISMO
LIBERTA' AL POPOLO**

IL COMANDO
del I. BATTAGLIONE - II. BRIGATA
CAPODISTRIA

SPŽZ ter »vod« NZ (le po dva oborožena zaščitnika).⁹ Okrožni odbor OF so ustanovili šele v začetku maja 1943, sekretar je bil Vidko Hlaj in v odboru sta bili tudi dve ženski. Tisti čas je nastal tudi prvi aktiv ZKM (5 članov SKOJ).¹⁰ Kurirske posle so takrat opravljale Zofka Kraševac-Vesna iz Gabrovice ter Alma Miklavčič-Darinka in Jolanda Rodela-Cvetka iz Cepkov.¹¹

Konec zime in spomladi 1943 se je širil tudi narodnoosvobodilno gibanje med italijanskimi delavci v obalnih mestih Slovenske Istre. Najvidneje se je izražalo v protifašističnih napisih (marca in maja v Kopru in Izoli, aprila v Sečovljah), trošenju letakov itd. Poleg Pietra Gandusia in Pietra Bussana iz Kopra je treba kot vidnejša komunista omeniti Giorgia Frausina in Almo Vivodo iz Milj. Prvega so italijanske oblasti zaprle 12. aprila skupaj s 26 somišljeniki (med njimi je bil tudi Stelio Fontanot) zaradi protifašistične demonstracije na pogrebu delavca-protifašista.¹²

Po trošenju protifašističnih letakov, ki so baje prispeli tudi iz Milana, v Kopru v noči na 4. junij je policija takoj zaprla osem ljudi, ki pa niso bili storilci. Zelo kmalu pa je izsledila člane komunistične organizacije in njihove somišljenike ter jih skoraj vse položila. Ugotovila je, da je komunistična celica v Kopru obstajala najmanj od srede leta 1942, da je bila močna in povezana s komunističnimi organizacijami v Izoli, »ki ima malo članov, vendar so zvesti in zanesljivi«, Pobegih in Miljah. Eden glavnih organizatorjev v Kopru, Pietro Bussani, je uspel pobegniti v partizane, Alma Vivoda, ki je že od marca

1942 živela v ilegali, pa je padla 28. junija 1943 v Borštu pri Trstu. Podobno kot v Trstu in Miljah je tudi protifašistično gibanje v obalnih mestih Slovenske Istre spomladi 1943 utrpelo hude izgube.¹³

Med temeljnimi pomanjkljivostmi, ki so spremljale delo obeh okrožnih forumov, je bilo pomanjkanje literature. Hlaj je sicer prejemal nekaj časnikov in letakov po zvezah iz Trsta in Brkinov (celo iz osrednje Slovenije), vendar je to bilo premalo za razsežen teren. Razen enega pisma s sedeža PK KPS oziroma PO OF in Babičevih ter Marušičevih ustnih napotkov več kot pet mesecev ni dobil nikakršnih posebnih navodil za delo. Glede literature so se razmere začele izboljševati sredi maja 1943, ko je po prihodu tehnikov iz osrednje Slovenije v bunkerju na pobočju Tinjana pri Gabrovici začela delovati partizanska ciklostilna tehnika »Naš dom« (vodja Milan Guček in nato Lado Trobevšek-Jodi). V drugi polovici maja je izdelala pet tiskov v skupni nakladi 660 izvodov, kar je razmeroma malo, vendar precej več kot pa je okrožje dobivalo tiska dotlej. V začetku junija so morali tehniko premestiti v Bertoše pri Rižani, kjer je delovala tudi še po italijanski kapitulaciji, vendar pod novim imenom.¹⁴

Kljub razmeroma (poudarjam: razmeroma) naglemu razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenski Istri spomladi 1943 je tam novačenje v partizane nasprotno kot v drugih primorskih okrožjih zajelo le nekaj posameznikov, do julija 1943 le okrog 15 oseb.¹⁵ Temeljni vzrok za to je odsotnost partizanske vojske in tudi šibkost Osvobodilne fronte (okrog 130 vasi in zaselkov, a le okrog 15 te-

renskih odborov OF). Zato tam niso bile niti italijanske oblasti tako zelo nasilne pri mobilizaciji v italijansko vojsko kot v drugih primorskih predelih, kjer je bila tisti čas rekrutacija v partizane že množična. Nasilno mobilizacijo v italijansko vojsko so 8. marca izvedli le v 10 občinah puljske pokrajine, med njimi so bile tri tudi v Slovenski Istri (Dekani, Hrpelje-Kozina, Marezige). Pozneje so civilne oblasti¹⁶ ugotavljale, da so s tem vznemirile razmeroma mirno prebivalstvo. Kaže tudi, da je zaradi pomanjkljivih zvez ostala neizrabljena priložnost, ko je marca pribežala iz Livorna skupina 12 vojakov, večinoma Slovencev, s poročnikom in iskala zvezo s partizani. Iskala jo je v Trstu in na Reki (po nekaterih podatkih celo na Učki), vendar je ni dobila in se je razšla ter je le eden prišel med hrvaške istrske partizane.¹⁷ Pač pa je tisti čas odšlo iz premogovnika v Raši razmeroma precej Slovencev v partizane, vendar brez zveze z narodnoosvobodilno organizacijo v Slovenski Istri. Verjetno takrat še ni bilo nobene zveze med vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Hrvaško in Slovensko Istro. V. Hlaj je šele 10. aprila poročal, da bo v kratkem s pomočjo sekretarja OK KPS Ilirska Bistrica (Brkini) dobil zvezo »s hrvaškim terenom, ki meji na mojega.«¹⁸ Iz nekaterih virov lahko razberemo, da je imelo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Hrvaški Istri zvezo z OK KPS Ilirska Bistrica (Brkini), kar je tudi razumljivo zaradi stikov med brkinskimi, kastavskimi in istrskimi partizani v drugi polovici 1942. Ti stiki so decembra 1942 po italijanski ofenzivi na Planik (7. 12. 1942) pripeljali tudi 6 partizanov prve hrvaške Istrske partizanske čete v slovensko Brkinsko četo.¹⁹ Ko je ta 13. marca 1943 utrpela hud poraz v Kozjanah, so bili med padlimi tudi partizani iz prve Istrske čete, tudi njen politkomisar Avgust Vivoda-Arsen. Potlej je bilo še nekaj obiskov istrskih partizanov v Brkinah in prišlo je še tudi nekaj novincev iz Hrvaške Istre v Brkinsko četo.

O sodelovanju med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem v Slovenski Istri je v tistem času le malo podatkov. V glavnem je bilo to sodelovanje neposredno v skupnih akcijah (npr. v Kopru 4. 6. 1943). Iz nekega podatka pa zvemo, da so se že takrat pojavljale tudi težave zaradi nerazumevanja slovenskega narodnega vprašanja.²⁰

Ustanovitev okraja Južna Primorska z okrožji Pivka, Ilirska Bistrica, Materija (novo okrožje), Kras in Slovenska Istra, ki mu je bil sekretar Rudi Mahnič-Brkinc (člana Franc Segulin-Boro in Avgust Špacapan-Strnad), 2. junija 1943, ni za Slovensko Istro

imela nobenih bistvenih posledic. Spremenili so le nekoliko ime okrožja: Slovenska Istra-Trst okolica. Splošne razmere in delo OK KPS in OO OF so povzročili hitrejše širjenje OF tudi v tem predelu. Junija so imeli že sedem rajonskih in 69 terenskih odborov OF.²¹ Rajonski odbori OF so bili v tehle rajonih: 1. rižanskem (od aprila, sekretar Anton Bernetič-Jakob in za njim Ivan Žigante-Peter), 2. čežarskem (od aprila, sekretar Daniel Bertok-Čerčil), 3. škofijskem (od aprila, sekretar Bruno Klarič-Štefan in za njim Marjan Furlanič-Izidor), 4. šmarskem (od maja, sekretar Franc Glavina-Miklavž in za njim Avgust Štemberger), 5. dolinskem (od aprila, sekretar Andrej Vitrih-Peter in za njim Jože Šturman-Slavko), 6. gabrovškem (od maja, sekretar Roman Ivančič-Vojko), 7. loparskem (od junija, sekretar Avgust Starc-Vido).²² Obalni predel Slovenske Istre od Kopra do Dragonje je bil zunaj teh rajonov in organizacijskega dosega OO OF Slovenska Istra. Spadal je pod mestni komite KPI Trst.

Padeč fašizma v Italiji je precej razgibal istrsko prebivalstvo. Še pred njim je bila 11. julija stavka delavcev v izolski tovarni ribjih konzerv, čez 14 dni pa so odstranjevali znake fašističnega režima in si nakopali preganjanje italijanskih oblasti.²³ Povečalo se je tudi število sabotažnih akcij med delavstvom.²⁴ Italijanski funkcionarji v občinah, kjer je bila razširjena OF (npr. v Hrpeljah-Kozini, Podgradu, Dekanih) so se pritoževali, da prejemajo zahteve okrajnega odbora OF za Južno Primorsko, naj italijanski priseljenici zapuste svoje položaje itd.²⁵ Drugače kot v Hrvaški Istri, kjer je poleti 1943 odšlo v partizane po italijanskih podatkih več kot sto ljudi, med njimi precej labinskih rudarjev (tudi Slovencev), v Slovenski Istri zaradi odsotnosti partizanske vojske ne samo v tem predelu, temveč v vsej Južni Primorski, ni prišlo do partizanskega novačenja.

Kot pri drobitvi večjih okrožij na manjša ob ustanovitvi okrajev je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko Primorje ob ukinitvi okrajev prešlo v drugo skrajnost. Iz petih okrožij v Južni Primorski je 4. septembra 1943 ustanovilo le tri, med njimi tudi okrožje Brkini-Slovenska Istra. Vanj je združilo kar tri dotedanja okrožja: Ilirsko Bistrico, Materijo in Slovensko Istro. Ker so Hlaja prejšnji dan odpoklicali v VOS, je sekretar OK KPS in OO OF postal Franc Segulin-Boro Kladivar (člani OK KPS: Tone Dougan-Branko Smrekar, Jože Zidar-Jadran Hribar, Tone Jurišič-Pavel Jerebica, Jožef Strnad-Pipan, Ivan Cah-Iskra, člani OO OF poleg imenovanih tudi Viktor Berce-Božo in Vid

Oprešnik-Nace; od vseh je bil le Cah dotedanji politični delavec v Istri).²⁶

To okrožno vodstvo je kapitulacija Italije kot zelo pomemben mejnik NOB v Slovenskem Primorju in Istri vendarle nekoliko iznenadila. Njegovi člani niso bili skupaj (sekretar je odšel v bivše okrožje Slovenska Istra-Trst okolica) in so šele po enem dnevu zvedeli za ta dogodek. Tedaj je okrožni odbor OF vendarle izdal proglas, v katerem je prikazal najpomembnejše naloge: boj proti nemškim in italijanskim fašistom, razoroževanje italijanske vojske, prirejanje demonstracij z zahtevo po izpustu jetnikov in internirancev, vstop v Narodno zaščito, napadi na ječe in osvoboditev jetnikov, zasedba karabinjerskih postaj ter občinskih in poštних uradov, priprava na splošen narodni upor.²⁷ Ker so ljudje prihajali k odborom OF po kon-

kretnejša navodila, je OO OF 11. septembra izdal »odredbo št. 1«. Vsebuje kot najpomembnejšo določbo prevzem oblasti, organiziranje Narodne zaščite, rušenje pomembnih prometnih žil itd. Naredba pa še nima določbe o splošni mobilizaciji v narodnoosvobodilno vojsko.²⁸ Okrožni odbor OF namreč še ni mogel vedeti, da sta jo tisti dan razglasila IO OF in Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo.

Vseljudska vstaja kot ena najpomembnejših značilnosti narodnoosvobodilnega boja v Slovenskem Primorju in Istri, je zajela tudi Slovensko Istro. Izražali so jo vsi tisti pojavi kot v drugih predelih teh pokrajin: množične demonstracije ali manifestacije, razoroževanje italijanskih oboroženih sil, prevzem oblasti in organizacija uprave, splošna mobilizacija v Narodnoosvobodilno vojsko itd.

Osvoboditev političnih jetnikov iz koprskih zaporov
27. 9. 1943

Množične demonstracije za izpust političnih jetnikov so zajele tudi Koper in Izolo. V Kopru so bile 10. septembra popoldne kot manjši odmev velikih in uspešnih demonstracij v Trstu, ki so pripeljale do izpusta političnih jetnikov. Čeprav je bil tudi v Kopru med italijansko vojsko in karabinjerji že razkroj, so oblasti uspele zadržati veliko večino jetnikov v zaporih. Drugi dan je prispela vest, da je ljudstvo razorožilo karabinjersko postajo Črni kal in da ne bi prišlo do ponovnih demonstracij, so izpustili iz zaporov okrog 20 jetnikov iz Istre. Ker je tisti dan zjutraj na poti v Pulj prispel v Koper avtomobil nemških vojakov, je zvečer okoli 500 jetnikov poskušalo priti iz zaporov, kar so pazniki onemogočili s streljanjem v zrak in metanjem ročnih bomb. Drugi dan je nemški okupator začel odvažati jetnike z ladjo v Trst.²⁹

V Izoli so predstavniki nekaterih do tedaj ilegalnih političnih strank ustanovili odbor za javno blaginjo, ki je prevzel oblast v mestu. Manifestacije so bile že 9. septembra. Lačna množica je drugi dan vdrla v tovarno konzerv; streljanje karabinjerjev je povzročilo smrtno žrtev. Kaže, da je bila v Izoli ubita ženska prva smrtna žrtev protifašističnega boja v Slovenski Istri po letu 1941. To je namreč bilo edino okrožje na Primorskem, v katerem do italijanske kapitulacije ni padel nobeden pripadnik narodnoosvobodilnega gibanja ali nasprotnik. Pod pritiskom komunistov so morali karabinjerji in financarji oddati orožje. 15. septembra je prišla v Izolo partizanska četa.³⁰

V Piranu je vse ostalo po starem. Posamezni protifašisti so sicer pozivali ljudstvo k vstaji, vendar ni bilo odziva.³¹ Vprašanje je, koliko je na to vplivala navzočnost nemške pomorsko-letalske posadke v bližnjem Portorožu.

Množična zborovanja OF so bila predvsem v notranjosti Slovenske Istre. Bila so v vseh rajonih, npr. v Pomjanu, Rižani, Gračišču, Marezigah itd.³² Politični delavci in ljudstvo so pritisnili na karabinjerske in financerske postaje ter razorožili njihovo moštvo. Tako so razorožili karabinjerske postaje v Črnem Kalu, Šmarjah, Marezigah, Dekanih, Podgorju ter financersko postajo v Strunjanu.³³ Razoroževali so tudi manjše oddelke italijanske vojske, ki so se umikali iz Istre v Italijo. V okrožju Brkini-Slovenska Istra je Narodna zaščita na cesti med Markovščino in Obrovom ustavila veliko italijansko motorizirano kolono — hitro divizijo »Eugenio di Savoia«, ki se je iz Hrvaške nameravala umakniti v Italijo. Pogajanja, ki sta jih vodila Viktor Dobrila, nekdanji borec 1. proletarske briga-

de, in Franc Segulin-Boro, so pripeljala do načrta za skupni napad na Trst, vendar do njega ni prišlo in so divizijo razorožili.³⁴ V Slovenski Istri so takrat razorožili tudi nekaj manjših enot.

Organi narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenski in Hrvaški Istri so tesno sodelovali in si pomagali. Vzpostavili so redne zveze in odvažali vojaški material tudi v Hrvaško Istro. Še v prvi polovici septembra so se odločili, da ustanovijo skupni »Hrvatsko-slovenski odred za Istro«. V njegov štab so imenovali ljudi iz obeh delov Istre (za komandanta Viktorja Dobrilo, za njegovega namestnika Ivana Motiko, za politkomisarja Silva Milenića-Lovra, člana OK KPH za Hrvatsko Primorje, za namestnika politkomisarja Franca Segulina-Bora in za operativna oficirja Josipa Matića-Andrića ter Franja Juriševića).³⁵ To je bila prva skupna slovensko-hrvaška partizanska enota v Slovenski Istri in obenem prva partizanska enota v tem predelu sploh.

Po odlokih IO OF in narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo o splošni mobilizaciji v narodnoosvobodilno vojsko z dne 11. septembra 1943 je tudi OO OF Brkini — Slovenska Istra začel izvajati splošno mobilizacijo. 16. septembra je OK KPS Brkini-Slovenska Istra poročal, da je bila mobilizacija splošna, vendar do takrat še niso mogli »prodreti« v vse predele okrožja. To je bilo mogoče šele po razorožitvi nekaterih karabinjerskih postaj (Šmarje in Marezige 15. in 16. 9. 1943).³⁶ Poleg že omenjenega odreda so nastale tudi čete in bataljoni, npr. čežaranski bataljon, iz tržaških in miljskih protifašistov pa pri Miljah tržaški bataljon. Že do srede septembra je bilo samo v okrožju Brkini-Slovenska Istra zbranih prostovoljcev in mobilizirancev za tri bataljone (v vsej Istri in Brkinih pa za okoli 10 bataljonov) in primanjkovalo je predvsem nižjega poveljniškega kadra za čete in bataljone.

Člana OK KPS Ivana Caha-Iskro³⁷ je 20. septembra poklical v Buzet Anton Cerovac. Povedal mu je za nalogo, ki so jo dobili, da se povežejo z istrskimi Hrvati in Slovenci. Zato so v Movražu ustanovili 4. bataljon 1. istrske brigade, v katerega naj se vključijo tudi Slovenci.³⁸ V ta bataljon so se res vključevali tudi istrski Slovenci in je jugozahodni del Slovenske Istre postal tudi njegovo operacijsko območje. Na željo okrožnega komiteja KPS Brkini-Slovenska Istra so iz 2. istrske brigade poslali svoj 1. bataljon v akcijo za osvoboditev jetnikov iz koprskih zaporov. Od tam jih je namreč nemški okupator s čolni odvažal v tržaške zapore. Dne 26. septembra

Jože Zidar-Jadran

je bataljon prišel v Marezige in Lopar, kjer se je seznanil z razmerami. Še isti dan je del bataljona odšel na položaje pred Koper, drugi dan zjutraj pa še drugi del. 27. septembra je ves bataljon vdrl v mesto, osvobodil več kot 200 političnih jetnikov, odnesel iz skladišč precej raznega blaga za potrebe partizanske vojske in odpeljal nekaj zagrizenih fašistov v Buzet. Bataljon je izdal proglas prebivalcem Kopra v hrvaškem in italijanskem jeziku.³⁹

Kaže, da je 1. bataljon 2. istrske brigade ostal v Kopru ali pri njem do 29. septembra. Poveljstvo 71. nemške pehotne divizije, ki je bilo odgovorno za vzdrževanje reda in mira v vsej Južni Sloveniji in Istri, je še tisti dan zvedelo za ta dogodek. V svojem »večernem poročilu« je navedlo: »Koper so zasedli banditi. Njihova moč ni znana.« Ker so tisti in drugi dan imele enote 211. grenadirskega polka te divizije iz Trsta boje pri Žavljah, niso mogle kreniti v boj za zavzetje Kopra. Vendar so še tisti dan mislile na to. Pri nemškem pomorskem komandantu za Severni Jadran (Istra), kapitanu Schmidtu se je namreč oglasil stotnik Henkel in prosil za motorni čoln št. 483, s katerim bi prepeljali v Koper okoli 400 vojakov. Vendar je ta čoln 28. septembra odpeljal hrano in strelivo obkoljenim 200 nemškim vojakom v Portorožu (tam so bili še pred italijansko kapitulacijo), narkar so ga morali poslati v Benetke. Zato so

29. septembra lahko dali na voljo za prevoz čet v Koper le dva splava in obalni parnik. Ta je res odpeljal četo vojakov proti Kopru. »Kot pravijo prispela poročila, je izkrcaje poteklo gladko, prodiranje pa je naletelo na nepričakovano močan odpor, tako da so se te enote morale spraviti v položaj ježa. V začetku le za prevoz predvidena splava sta ostala pred obalo kot topniško zavarovanje in za primer potrebnega vkrcanja vojakov,« so poročali 29. septembra na mornariškem poveljstvu za Severni Jadran (Istro) v Trstu.

O boju v Kopru in pri njem pripoveduje izjava komandirja druge čete bataljona 2. istrske brigade Antona Poropata: »Bataljon se je umaknil iz mesta in zavzel položaje v neposredni bližini. 28. (pravilno: 29. — op. T. F.) septembra zgodaj zjutraj se je pokazalo pred koprskim pristaniščem pet nemških bojnih čolnov, polnih vojske. Mi smo streljali nanje s topom iz borovega gozdiča nad pokopališčem v Škocjanu. Tako smo Nemcem preprečili, da bi izkrcali v pristanišču večje število vojske. Vseeno jim je uspelo izkrcati okrog sto vojakov. Naše enote so bile dobro oborožene. Na izhodu iz mesta so se žilavo borile in povzročile sovražniku velike izgube, kar ga je prisililo k umiku v mesto. Nemci so zavzeli položaje po hišah in na strehah. Padlo jih je okrog 30 in imeli so več ranjenih.« Dne 29. septembra zvečer je poveljstvo 71. divizije poročalo: »Dopoldne so deli 211. grenadirskega polka z morske strani na 2 splavih napravili izkrcevalno akcijo v Kopru, ki so ga bile zasedle tolpe. Kljub temu, da so splava že obstreljevali na morju, so vojaki po izkrcanju v pouličnih bojih zavzeli Koper in ga zasedli. 20—30 tolovajev je bilo ubitih, okoli 300 pa jih je zbežalo.« Obveščevalni oddelek II. SS-tankovskega korpusa pa je v svojem »jutranjem poročilu« 30. septembra govoril o 25 padlih in 8 ujetih partizanih.

Tudi o tem, kaj se je zgodilo drugi dan, tj. 30. septembra, imamo na voljo nekaj podatkov. Že omenjeni Poropat pripoveduje: »30. septembra so Nemci okrepili svoje sile v smeri Koper—Ankaran. Njihova artilerija je iz Trsta v presledkih obstreljevala naše enote. Hrvaški bataljon je bil razporejen vse do Bertokov. Borci so se dva dni in dve noči upirali Nemcem, ki so z večkratnimi naskoki skušali prodreti iz Ankarana. V tistih septembrskih dneh se je našemu bataljonu pridružila skupina italijanskih alpincev in so se borili skupaj z našimi borci. Partizani so imeli na Markovem hribu postavljen top, s katerim so streljali na sovražnika. Toda zaradi neizkušenosti je bil učinek skromen.«

Poveljstvo 71. divizije pa je o tem 30. septembra poročalo tole: »Sovražnikova baterija na točki 112 (4 km vzhodnojugovzhodno od Kopra) z 2 topovoma od danes zjutraj obstreljuje Koper. Ni še jasno, ali gre za topa kal. 7,5 cm ali 10,5 cm. Uničil ju je ogenj iz naše težke baterije. Sedaj obstreljujejo novo sovražnikovo baterijo, ki je 500 m severno od prejšnje.« To je vse, kar za sedaj natančnejšega vemo o bojih v Kopru in pri njem 29. in 30. septembra 1943.⁴⁰

Med večjimi spopadi mladih, še neizkušenih partizanskih sil v Slovenski Istri je tudi boj, ki ga omenja letak okrožnega komiteja KPS Brkini-Slovenska Istra o mobilizaciji. Poroča:

»Dne 25. septembra 1943 so partizani iz Slovenske Istre imeli uspešen boj na Bivljah, zaplenili so dva kamiona in dva avtomobila in mnogo orožja. Sovražnik je pustil na bojišču enega mrtvega, enega ranjenega ter 11 ujetih.«⁴¹

Po začetnem popolnoma samostojnem ustvarjanju partizanskih enot v Istri so v drugi polovici septembra 1943 vojaško organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja vključili v širše razmere. Tako kot so za Hrvaško Istro ustanovili poseben operativni štab, tako je del Primorske južno od železnice Postojna do Trsta skupaj s Slovensko Istro postal operativno območje 14. divizije ter pozneje 7. korpusa NOV in POJ. V ta predel, še posebno proti Trstu, je sredi septembra 1943 usmeril svojo pozornost tudi glavni štab NOV in PO Slovenije. Tja je napotil motorizirano Šerčerjevo brigado, ki pa se je po spopadu s sovražnikom v Ilirski Bistrici vrnila na Mašun. Do Slovenske Istre se je pripeljal tudi komandant glavnega štaba NOV in POS Franc Rozman-Stane. Pravijo, da je bil 25. septembra celo v Pazinu. Vse enote, ki so takrat nastajale v Južni Primorski in Slovenski Istri, so sicer podredili štabu 14. divizije, ki jim je poslal tudi prepotrebni kader, vendar je imel njen štab z njim le rahle zveze. V okrožju Brkini—Slovenska Istra so v drugi polovici septembra poleg Snežniške ali Brkinske brigade na Mašunu ustanovili tudi slovensko Istrsko brigado pri Dekanih (komandant Ivan Kovačič-Efenka, politkomisar Dragomir Benčič-Brkin, njegov namestnik Bojan Škrk). Pri Dolini pa so tržaški in miljski protifašisti ustanovili italijansko Tržaško brigado, (komandant Giovanni Zol, politkomisar Natale Kolarič).⁴²

Vseljudsko vstajo je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja razglasilo za plebiscit primorskega in istrskega ljudstva za novo, federativno in na narodni enakopravnosti zgra-

jeno Jugoslavijo ter sta vrhovni plenum OF in izvršni odbor ZAVNOH še septembra 1943 razglasila priključitev Slovenskega Primorja in Istre k Sloveniji in Hrvatski in s tem k Jugoslaviji. S to vseljudsko vstajo, še posebej z ustanovitvijo večjih partizanskih enot in razširitvijo Osvobodilne fronte, ki je predstavljala tudi ljudsko oblast na vsem območju, razen v nekaterih mestih, je narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri začasno dosegel takšno širino in moč, kot jo je imel v drugih območjih.

Nagla rast narodnoosvobodilne vojske, organizacija javne uprave, pomanjkanje vodilnega kadra, katerega del je odšel v vojsko, itd., so drugo organizacijsko delo okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF nekoliko potisnili v ozadje. Tako namreč lahko sklepamo po tem, da je okrožni odbor OF šele 27. septembra obvestil rajonske odbore o ustanovitvi narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo in novih nalogah: splošni mobilizaciji v NOV, spravljanju italijanskega orožja, streliva, opreme in hrane, spravljanju poljskih pridelkov, pripravljanju volitev za zbor odposlancev slovenskega naroda, prirejanju množičnih zborov OF itd.⁴³ Kaže, da je bil prihod člana PK KPS in narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo Branka Babiča-Vlada v to okrožje prva priložnost, da sta se OK KPS in OO OF temeljiteje seznanila z razmerami v vsej pokrajini in najpomembnejšimi nalogami. »Prejeli smo direktivo o izvedbi volitev. Toda vojaške naloge nam niso dopuščale, da bi iste izvedli. Prispele so naknadno tudi neke direktive o nekih spremembah in za odpošiljatev v Državni zbor, toda nismo prejeli pismenih pač pa ustmeno. Bil je prisoten tov. Vlado, član PK KPS za Primorsko, ki nam je tolmačil. Na podlagi teh direktiv smo poslali 28 odposlancev na osvobojeno ozemlje. Ker nismo mogli izvesti volitev, smo te odposlance imenovali. Poslani so bili iz vseh rajonov okrožja,« je pozneje poročal sekretar Segulin.⁴⁴ Med omenjenimi odposlanci jih je bilo nekaj tudi iz Slovenske Istre (Stanko Ulčnik iz Šmarij, Nazarij Bordon iz Čežarjev, Josip Miklavčič iz Plavij, Otilijo Kavrečič iz Rižane, Avgust Starc iz Loparja in Vincenc Babič iz Vanganela).⁴⁵

PK KPS za Primorsko je pohvalil, da so »tako hitro izvršili« navodila o odposlancih.⁴⁶

Verjetno so na seji okrožnega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine in Slovensko Istro okrog 27. septembra tudi preuredili okrožni komite KPS in okrožni odbor OF. Padel je namreč Jurišič in iz kopr-

skih zaporov so rešili Albina Godino — Voja Slaviča, nekdanjega sekretarja OK KPS Materija, v vojski pa je bil Dougan (politkomisar Brkinske ali Snežniške brigade). V OK KPS so ostali sekretar Segulin in člani Zidar, Dougan, Cah, Strnad, Cucek in Kirnova, torej ponovno le en član iz Slovenske Istre, sprejeli pa so Godino. Bolj so preuredili okrožni odbor OF, katerega sekretar je namesto Segulina postal Zidar, člani pa Milan Guček-Javor, Cah, Vid Oprešnik-Nace, Vincenc Kocjančič-Marko, Kirnova, Berce (duhovnik) in Jakob Marinšek-Mirko (duhovnik), torej vendarle trije iz Slovenske Istre (Cah, Kocjančič in Marinšek).⁴⁷

Svobodno partizansko ozemlje v Istri je bilo del velikega svobodnega ozemlja v jugozahodni Sloveniji in zahodni Hrvatski. Nemškemu okupatorju je onemogočalo dostop na obalo, kjer je nekaj časa pričakoval izkrcanje britanske in ameriške vojske, ogrožalo zelo pomembne prometne zveze med večjimi mesti (Trst, Pulj, Reka itd.), v katera so kmalu po italijanski kapitulaciji z velikimi težavami prodrli njegovi oddelki in predstavljali osamljene postojanke, onemogočalo mu je tudi vzpostavitev njegove učinkovite uprave, tj. organiziranje operacijske cone »Jadransko primorje«. Hitler jo je namreč ukazal ustanoviti že 10. septembra 1943 in je vanjo vključil kot eno šestih provinc tudi Istro.⁴⁸ Vrhovno poveljstvo nemške vojske je sredi septembra 1943 vse svobodno ozemlje v jugozahodni Sloveniji in zahodni Hrvatski poimenovalo po Istri in trdilo, da je Josip Broz-Tito vanjo prenesel težišče svojega bojevanja.⁴⁹ Hitler je takrat neprestano odredil nove in vedno večje enote za bojevanje proti partizanom na omenjenem ozemlju, dokler ni končno 19. septembra ukazal pripeljati sile tudi iz Severne Italije ter napraviti veliko ofenzivo. Zanj je sam pregledal operacijski načrt in ga tudi nekoliko spremenil. Ponovno je ukazal, naj »slovensko komunistično uporniško gibanje v Istri« uničijo z neusmiljeno trdoto in izkoreninijo upornike.⁵⁰

Potem ko je II. SS-tankovski korpus pod poveljstvom esesovskega generala Paula Hausserja od 25. do 30. septembra izvedel prvi del svoje ofenzive v osrednjem delu Primorske,⁵¹ jo je v drugem delu usmeril proti Istri in Reki. Temeljni namen te ofenzive je bil uničiti partizansko vojsko, zasesti obalo, prometne zveze, gospodarske objekte itd. Poveljstvo omenjenega korpusa na Opčinah pri Trstu je izvedbo ofenzive v Istri zaupalo poveljstvu 44. grenadirske divizije »Hoch-und Deutschmeister« (poveljnik generallajtnant dr. Franz Beyer) v Lipici, medtem ko je

imelo poveljstvo 71. pehotne divizije (poveljnik generalmajor Wilhelm Raapke) nalogo, da vodi ofenzivo severno od Reke. Prva faza ofenzive v Istri naj bi zajela Slovensko Istro in del Hrvaške Istre do reke Mirne, druga faza jugovzhodni in tretja jugozahodni del Istre. Od 2. do 4. oktobra sta 1. SS-tankovski grenadirski polk divizije »Leibstandarte Adolf Hitler« (iz Milj) in 21. tankovski polk 24. tankovske divizije (iz Kozine) s sodelovanjem nekaterih delov 71. divizije in 44. grenadirske divizije vzporedno prodirala s črte Milje—Kozina v notranjost Istre. Prvi je prodiral po obali, ki so jo z morske strani zapirali manjši oddelki nemške mornarice, in do večera prispel do Portoroža. Drugi je prodiral proti Buzetu in ga zasedel že prvi dan ofenzive in so njegove predhodnice kmalu dosegle Mirno in tam sklenile južni del obroča.⁵²

Najprej je ofenziva zadela na 1. bataljon garibaldinske Tržaške brigade na Miljskih hribih. V hudem boju je padlo 24, ranjenih je bilo 9 in ujetih 16 borcev.⁵³ Slovenska Istrska brigada se je iz Podgorja premaknila na Slavniki, da bi prekoračila cesto Trst—Reka in prebila sovražno zaporo. Ponoči je prišla na Slavniki in se spustila do Skadanščine. Ker ni mogla čez cesto, se je prek Slavnika napotila nazaj v Podgorje. Večino borcev je za-

Franc Segulin-Boro fotografiran na sedežu OK KPS Brkini — Slovenska Istra v Celju septembra 1943

jela demoralizacija in je odšla domov. Ostanek je štab brigade razdelil v zasede proti Trstu, cesti Trst—Reka in Munam. Štab brigade pa je bil okoli Vodice, da bi posredoval v eni ali drugi smeri, vendar se je moral nekaj dni celo skrivati pred nemškimi motoriziranimi patruljami, ki so čistile Istro. 2. hrvaško istrsko brigado je ofenziva zajela v severnem delu Istre, na položajih Bazovica—Kozina. Že prvi dan je imela hude izgube, padel je tudi politkomisar brigade. Njeni deli so se umaknili na položaje Buzet—Račja vas—Trstenik, kjer jih je sovražnik dokončno razbil. Štab 14. divizije in glavni štab NOV in POS, ki so jima bile podrejene štiri brigade v Brkinih in Slovenski Istri, nista mogla storiti ničesar. Nameravala sta jih umakniti čez cesto Pivka—Reka, vendar je bilo že prepozno. Usodno za obe hrvaški istrski brigadi in oba odreda pa je bilo to, da jim je ofenziva 71. divizije severno od Reke onemogočila preboj v Gorski Kotar.⁵⁴

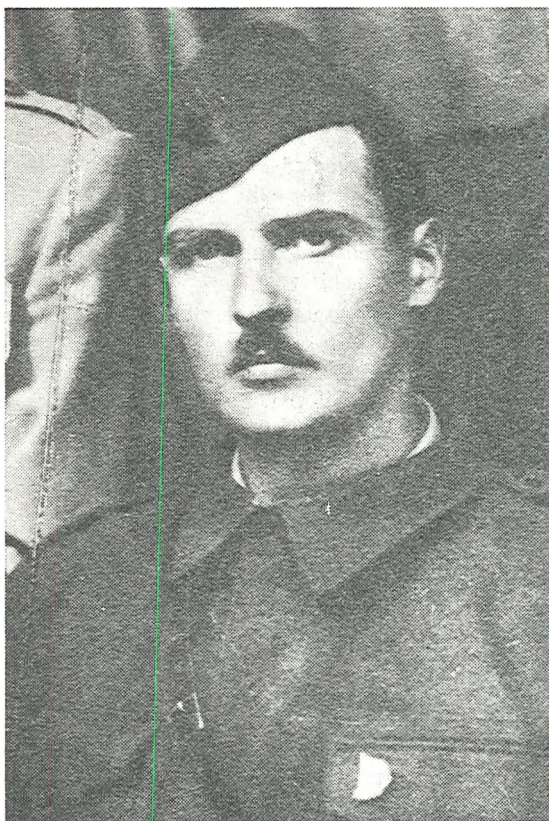
Nemška vojska je v ofenzivi v Istri dosledno izpolnjevala Hitlerjevo povelje o »izkoreninjenju upornikov«. Delno ali popolnoma je požgala mnogo (okrog 55) vasi v Slovenski Istri in postrelila nekaj desetih prebivalcev, največ v Trebešah (26) in Pridvoru (22). Sodi, da je takrat bilo ubitih ali je padlo več kot 200 borcev in prebivalcev.⁵⁵

Po tej hudi sovražni ofenzivi je Slovenska Istra ostala nekaj časa brez večjih partizanskih enot. Ostanke slovenske Istrske in garibaldinske Tržaške brigade — štaba s spremstvom — so se nekaj časa držali okoli Vodice in Mun.⁵⁶ Glavni štab NOV in POS, ki je ugotovil, da Južna Primorska ni ustrezna za daljše bivanje in uspešno operativno delovanje partizanskih brigad in divizij, je za Brkine in Slovensko Istro 5. oktobra 1943 ukazal ustanoviti Istrski odred, podrejen štabu 14. divizije (po 27. decembru 1943 neposredno glavnemu štabu NOV in POS). Odred je zbral vse razkropljene skupine borcev v Brkinih in Slovenski Istri (en bataljon so mu dodelili iz Brkinske brigade, ki so jo nato kmalu ukinili) in se krepili z domačini. Drugi bataljon, čigar operacijsko območje je bila Slovenska Istra, so ustanovili pri Skadanščini med 15. in 20. novembrom 1943, ali mesec dni po ustanovitvi prvega bataljona v Brkinih. Konec novembra 1943 so v bližini Dola pri Hrastovljah iz treh preostalih skupin borcev bivše Istrske in Tržaške brigade ustanovili še tretji bataljon in ga poimenovali po padlem komandantu Tržaške brigade Giovanniju Zolu (padel 7. 11. 1943 pri Malih Munah). Štab tega bataljona je imel tesne zveze s tržaško organizacijo

KPI. Odred je izvajal mobilizacijo, delal manjše akcije, večje pa šele v letu 1944. Bil je nekaj časa edina slovenska partizanska enota v Slovenski Istri.⁵⁷

Po veliki sovražnikovi ofenzivi v Istri je bila pred okrožnim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine—Slovensko Istro naloga odpraviti neugodne posledice te ofenzive. Te so se izražale predvsem v veliki demoralizaciji prebivalstva zaradi nezaslišanega sovražnikovega nasilja. Potem ko je povedal, da je ofenziva napravila mnogo škode zaradi razbitja partizanskih enot in izgube težkega orožja, je OK KPS dodal: »Moralna ljudstva je zelo padla in vse se izogiba borbi, vsak bi hotel ostati doma, vsak je bolan itd. (...) Med ofenzivo, ki se je začela prav v Istri, so se novomobiliziranci po večini razbežali na domove, tako da moramo sedaj vršiti mobilizacijo znova. Vse se izogiblje pozivom in vsak hoče ostati doma. Kakor že omenjeno, prihajajo z vsemogočimi izgovori na dan, samo da lahko ostanejo doma. (...) Te dni sem se osebno mudil v Slovenski Istri, doživel sem nemško ofenzivo, ki je napravila veliko demoralizacijo. Ljudstvo je vse zbegano bežalo od vasi do vasi, a Nemci so za njimi požigali in ropali.«⁵⁸ Pri odpravljanju neugodnih posledic sovražnikove ofenzive je bilo pomembno predvsem dvoja: 1) krepitev Osvobodilne fronte in 2) ponovna mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko.

Verjetno bo držal podatek, da se je zaradi sovražnikove ofenzive v Brkinih in Slovenski Istri okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine in Slovensko Istro moglo zbrati na svojem sedežu v Čeljah v Brkinih šele okrog 13. oktobra. Sklenilo je, da pošlje v Slovensko Istro, ki jo je najbolj prizadela sovražnikova ofenziva, skupino članov okrožnega vodstva, in to Milana Gučka, Stanka Pervanjeta, Cucka, Marijo Segulin-Miro in Ivanko Nedog-Vlado. Skupina je odšla na pot v noči na 17. oktober in že čez štiri dni je okrožni odbor OF pisal Gučku, da je v Slovenski Istri »vse tako zakonspirirano, vse tako ozkogrudno povezano, da če človek bolj natančno pogleda situacijo, se cela naša organizacija (sestoji iz par tovarišev« in da »še vedno obstojajo samo nekaki rajnski komiteji, ki pa so po večini sestavljeni iz enega ali par tovarišev«. Svetoval mu je, da »se čimprej sestavijo rajnski odbori OF, ki bodo v njih zastopani vsi dobri elementi, ki so se izkazali kot dobri aktivisti OF, ali ako niso meli prilike se izkazati, pa vsaj sedaj sprejemajo našo organizacijo. (...) Ako najdeš dobre aktiviste OF, jih pritegni v terenske in rajnske odbore.« Svetoval mu je tudi,

Sekretar OK KPS za Slov. Istro Stanko Pervanje-Gruden

naj k sedanjim članom rajonskih komitejev KPS priključi še nekaj dobrih aktivistov OF in bodo tako nastali rajonski odbori OF, ki bodo imeli najmanj po osem ljudi.⁶⁰ Gučkova skupina se je po prihodu v Rižano razdelila na dva dela: Guček in Cucek sta odšla v notranjost Slovenske Istre in delala okrog Čezarjev, Pomjana, Šmarij, Loparja itd. Okrožni odbor OF jima je kmalu poslal v pomoč Božo Bašin-Tatjano in Savo Sosič. Pervanjeva skupina (on, Segulinova in Nedogova) je delala severno od Rižane.⁶¹

Okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine in Slovensko Istro je ponovno sprožilo akcijo za splošno mobilizacijo 18. oktobra. Takrat je OO OF izdal okrožnico »vsem članom okrožnega odbora OF«, v kateri jim je pojasnil naloge pri mobilizaciji. Pokrajinski komite KPS je čez deset dni tak način dela kritiziral: »Zdi se nam povsem nerazumljivo — skoraj bedasto — izdajati okrožnice na forum, v katerem ste sami«, in jih opozoril na redno, tedensko sestajanje.⁶² Dne 21. oktobra pa je OO OF poslal posebno ciklostilirano okrožnico o mobilizaciji vsem terenskim in rajonskim odborom OF v okrožju. Priložil jim je tudi prazne »mobilizacijske pozive«. ⁶³ Toda z

mobilizacijo je bilo težko; tisti čas so se vračali domov tudi nekateri borci iz drugih enot, na katere je udarila sovražnikova ofenziva na Dolenjskem in Notranjskem. Predvsem v Slovenski Istri se je začel pojavljati t. i. »istrski lokalpatriotizem« ali t. i. »dezerterstvo«, tj. odhajanje mobilizirancev iz vojaških enot v osrednji Sloveniji domov v Slovensko Istro. »Pospešuje to (oportunistično — op. T. F.) razpoloženje posebno povračanje posameznikov, ki se vračajo iz naših brigad ter pripovedujejo, kako slabo tretirajo naše vojaške komande Primorčce. (...) Pritožujejo se pa samo na nižje vojaške komande, kot npr. četne in bataljonske, medtem ko brigadne komande zelo hvalijo.

Vsak dan se novi vračajo in naša mobilizacija je zelo težka, tolmačimo ljudstvu na mitingih, ki jih imamo vsak dan po vaseh, da je to samo zagovor teh ljudi, ker se bojijo kazni za dezerterstvo, toda težko se jih pripravlja do tega spoznanja.«⁶⁴

V svojem pismu z dne 28. oktobra 1943 je PK KPS za Primorsko napovedal prihod svojega začasnega sekretarja Antona Veluščka-Matevža v okrožje Brkini—Slovenska Istra, da bi »z njegovo pomočjo formirali nov O. K. za Istro.«⁶⁵ Pokrajinsko vodstvo je torej sklenilo, da razdelijo okrožje v dve okrožji in imenujejo okrožno vodstvo za Slovensko Istro. Upoštevalo je torej pripombo OK KPS Brkini—Slovenska Istra z dne 7. oktobra, da so težave pri delu tudi zaradi preobsežnosti okrožja in da bi morala Slovenska Istra biti okrožje zase.⁶⁶ Kot bomo videli, so to uresničili šele čez dva meseca postopoma.

Velušček v Brkine ni prišel, pač pa je prišel konec oktobra ali začetek novembra v Južno Primorsko iz osrednje Slovenije novi instruktor CK KPS za to območje Leopold Krese-Boštjan (Groga, Jošt). »Tovariš Boštjan (Groga), instruktor CK KPS je prispeel in se nahaja v našem okrožju. Njemu smo poslali vsa poročila in sporazumno preosnovali in dopolnili naš OK KPS, OO OF, OK ZKM, OO ZSM, OO SPŽZ. Na novo smo postavili okrožno gospodarsko komisijo, agitprop, podokrožni komite PKS za Slovensko Istro« (podčrtal T. F.), je poročal OK KPS Brkini—Slovenska Istra 10. novembra 1943.⁶⁷

Ob-Kresetovi navzočnosti so imeli 5. in 6. novembra 1943 pomembno sejo OK KPS Brkini—Slovenska Istra, na kateri so temeljito preuredili vse organe narodnoosvobodilnega gibanja v okrožju ter ustanovili nove. V okrožni komite KPS so sprejeli Franca Primca-Dušana in Božo Bašin-Tatjano. Slednja je kot sekretarka okrožnega odbora ZSM zamenjala Cucka, ki je potlej delal le med

mladino v Slovenski Istri. Med devetimi člani OK KPS je bil iz Slovenske Istre še vedno le en član (Cah). Okrožni odbor OF pa so potlej poleg dotedanjega sekretarja Zidarja in članov Gučka, Oprešnika, Kocjančiča, Berceta in Marinška sestavljali še novi člani Stanko Pervanje-Gruden, dr. Fran Juriševič-Brundo in Alojz Lesar-Vekoslav (duhovnik). Člana sta prenehala biti Kirnova in Cah ki sta ostala le člana OK KPS. Med devetimi člani odbora (vštevši sekretarja) so bili kar trije duhovniki; iz Slovenske Istre so bili trije člani (Kocjančič, Juriševič in Marinšek). Izpopolnili so tudi okrožni odbor SPŽZ, ki ga je še naprej vodila Kirnova, v njem pa je bilo še 7 članic. Sekretarka okrožnega komiteja ZKM (ali SKOJ) je postala Bašinova, v komiteju so bili še trije člani, od katerih so trije (Cucek, Segulinova in Sošičeva) že delali v Slovenski Istri. V okrožnem odboru ZSM, ki ga je kot sekretarka začela voditi Bašinova, so bili vsi člani OK ZKM in še tri članice, od katerih sta dve (Nedogova in Alma Miklavčič-Darinka) že delali v Slovenski Istri. Ustanovili so tudi sedemčlansko gospodarsko komisijo, ki jo je vodil dr. Fran Juriševič (v njej je bil tudi duhovnik Marinšek), tričlansko komisijo za agitacijo in propagando, ki jo je vodil Godina (člana sta bila Guček in Pervanje).

Za nadaljnje delo v Slovenski Istri je bilo najpomembnejše to, da so vsaj deloma uresnili Segulinov predlog z dne 7. oktobra 1943 (verjetno je bila to želja tudi večine članov takratnih okrožnih forumov) o obnovi okrožja Slovenska Istra. Ker ni bilo Veluščka z ustreznimi navodili PK KPS, so ustanovili le podokrožni komite KPS in podokrožni odbor OF. Za sekretarja OK KPS so imenovali Pervanjeta in za člane Caha, Bašinovo in Gučka. Zanimivo je, da so vanj imenovali Bašinovo in ne Cucka, ki je bil mladinski aktivist v Slovenski Istri, in da niso imenovali Kocjančiča, ki je bil nekoč član prvega okrožnega komiteja KPS za Slovensko Istro.⁶⁸ Iz zapisnika se je sicer ni razvidno, da bi že takrat ustanovili tudi podokrožni odbor OF. Vendar pa je ohranjen dokument, ki ga je izdal »podokrožni odbor OF za Slovensko Istro«, kar potrjuje njegov obstoj.⁶⁹

Kmalu po tej seji je res prispel v okrožje Velušček, ki je verjetno naročil, naj Slovensko Istro organizirajo kot samostojno okrožje. Je pa obenem odpeljal sekretarja OK KPS Segulina s seboj v Trst, kjer je postal sekretar OK KPS Trst in kjer so ga jeseni 1944 ujele in nato ubili v rižarni. Nasledil ga je Zidar, ki je bil še sekretar OO OF.

Podokrožni komite KPS za Slovensko Istro je obstajal več kot mesec dni in delal na terenu. Iz njegovega poročila sredi decembra 1943 zvemo, da je omenjena skupina aktivistov OF, ki je sredi oktobra odšla v Slovensko Istro, tam našla »okrog 15, v celice nepovezanih partijcev« in da je že okrog 25 članov KPS. Zelo kritično, morda celo prekritično⁷⁰ je presojal razmere v tamkajšnji partijski organizaciji:

»Prejšnji tukajšnji aktivisti niso ločevali OF od KP, da, celo niti površnih simpatizerjev od pravih članov.⁷¹ Vsakega simpatizerja OF in KP, ki je bil pripravljen plačevati nekako mesečno »udnino« v višini 10 lir, so smatrali za člana KP, ter odvajali zbrano članarino kot partijsko. Radi tega se je pokazalo za nujno, da se izvede popolna reorganizacija part. org., kar se je moglo pričeti šele poslednje dni, po predhodnem pripravljenem delu z organizacijo novih odborov in z vzpostavitvijo po nemški ofenzivi razbite OF organizacije.«⁷²

Podokrožni komite KPS je tožil, da primanjkuje domačih partijskih aktivistov in je le en član KPS sposoben za partijsko organizacijsko delo.⁷³ Poročal je tudi, da so podokrožje razdelili na osem rajonov (1. rižanski, 2. koprski, 3. miljski, 4. šmarski, 5. dolinski, 6. gabroviški, 7. loparski in 8. pregarski), ki so vsi imeli rajonske odbore OF in skoraj vsi (razen šmarskega in gabroviškega) tudi že tričlanske gospodarske komisije. V teh osmih rajonih so bili tudi 3–5-članski rajonski komiteji KPS (vsak komite je predstavljal tudi partijsko celico), razen v šmarskem in pregarskem rajonu, kjer še ni bilo komitejev (in verjetno niti celic). Poudaril pa je, da razvrstitev rajonov »še ni dokončna, ker je organizacija terena še v polnem teku.«⁷⁴

Iz drugih virov zvemo, da v Slovenski Istri do takrat »tudi socialno poreklo mnogih ‚samozvanih partijcev‘ ni bilo v skladu z načeli in določili, iz katerih plasti ali slojev je potrebno novačiti partijske kadre. Za člane partije so se šteli namreč tudi razni premožni posestniki pa tudi marsikateri trgovec ali uslužbenec in sodelavec minule fašistične uprave.«⁷⁵ Iz poznejših poročil tudi zvemo, da se je velik del članstva KPS po nemški ofenzivi pasiviziral.⁷⁶ Takoj po ofenzivi se je precejšnji del teh »partijcev« odtegnil vsakemu delu, postal popolnoma pasiven, deloma prešel celo v bolj ali manj odkrite nasprotnike (šmarski rajon in dr.). Pozneje, ko se je položaj izboljšal (tu so čisto lokalno gledali na položaj), so zopet začeli nositi »članarino« in hoteli delati. (...) Kot drugod, je bila tu nemška ofenziva v prvih dneh oktobra lanskega

leta velika preizkušnja, kjer se je naš kader izčistil. Od nekaj stotin raznih elementov, ki so ob razpadu fašizma hoteli biti vsi komunisti, je ostalo nekaj klenih ljudi, ki so šli takoj zopet na delo, oziroma niso dela zapustili niti v najhujših dneh. Ti so prava resnična osnova tukajšnje Partije«, je pozneje poročal okrožni komite KPS za Slovensko Istro.⁷⁷ Podokrožni komite KPS je preveril vse članstvo in menil, »da je v vsem podokrožju za nadaljnje članstvo zrelih kvečjemu 5 članov in 6 kandidatov KPS.«⁷⁸

Ko je poročilo podokrožnega odbora OF z dne 14. decembra dobil tudi pokrajinski komite KPS za Primorsko Slovenijo, je imel najprej samo dve kritični pripombi. Dokler ni v rajonu več celic KPS, ne more biti rajonskega komiteja, temveč mora biti celica zvezana naravnost z okrožnim komitejem KPS.⁷⁹ Ker je podokrožni oziroma že okrožni komite KPS upošteval to načelo, je bilo število rajonskih komitejev nato nekaj časa še manjše.⁸⁰ Druga pripomba je bila pomembnejša. PK KPS je menil, da so merila podokrožnega komiteja KPS za članstvo preozka, celo sektaška. Če so ljudje aktivno delali v OF in tudi plačevali članarino KPS, bi jih bilo treba sprejeti v Partijo ali jih v njej obdržati.⁸¹ Da je imel pokrajinski komite vsaj v neki meri prav, se vidi po tem, da so imeli v Slovenski Istri do srede februarja 1944 že okrog 90 članov in 55 kandidatov KPS.⁸²

To nikakor nepomembno razpravo o članstvu je vodil že novi okrožni komite KPS za Slovensko Istro. Ustanovili oziroma obnovili so ga 19. decembra 1943 v Bertoših (na istem kraju kot prvega 11. 4. 1943) ob Kresetovi in Zidarjevi navzočnosti.⁸³ Sekretar je postal Pervanje in člani Guček, Cucek in Ernest Vatovec-Amedej, dotedanji rajonski obveščevalci.⁸⁴ Komisijo za agitacijo in propagando je vodil sam sekretar, člana pa sta bila Ivan Matko-Imko in neki Andrej. V okrožni tehniki »Snežnik« so takrat delali vodja Justin Miklavc-Očka, Ivanka Škapin-Mamca in Otilija Dobrinja-Tončka.⁸⁵ Kaže, da so OO OF ustanovili oziroma obnovili drugi dan, tj. 20. decembra. Njegov tajnik je postal Guček, namestnik Pervanje, blagajnik in gospodarski referent Vatovec in referent za saniteto in šolstvo Matko. Zanimivo je, da v okrožni odbor OF niso vključili sekretarjev okrožnih odborov ZSM in SPŽZ. Okrožni odbor ZSM je vodil sekretar Cucek, članice pa so bile Segulinova, Nedogova, Sošičeva in Miklavčičeva. Okrožni odbor SPŽZ še niso imenovali; poverjenica za SPŽZ je postala Milka Kristan (z Rakulka na Pivki). Okrožno gospodarsko komisijo je vodil Cah in v njej

sta bila še nekdanja člana prvega okrožnega komiteja KPS za Slovensko Istro Kocjančič in Ivančič.⁸⁶

Pri obnovi okrožja so pustili tiste rajone (8), ki sta jih ustanovila podokrožni komite KPS in podokrožni odbor OF. Ugotovili pa so, da je skoraj v vseh rajonih »izvedena že popolna organizacija terenskih odborov OF«. O SPŽZ so ugotovili, da »pred dvema mesecema sploh ni obstajala. Sedaj se ustanavljajo terenski in rajonski odbori, ki kažejo že sedaj precejšnjo aktivnost pri delu, posebno v pomoči pogorelcem in prizadetim po nemški ofenzivi, kakor tudi našim vojaškim edincem.« O ZSM pa so poročali, da se je organiziranje mladine »pričelo pred dvema mesecema,« in da je postavljenih že šest rajonskih odborov s podrejenimi terenskimi odbori. Poročali so tudi, da se organizira Varnostnoobveščevalna služba. Postavili so si štiri glavne naloge: 1. mobilizacijo v NOV, 2. ureditev gospodarstva, 3. ureditev šolstva in 4. izpolnitev organizacije.⁸⁷ Okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko Istro se je teden dni po ustanovitvi nastanilo v novem bunkerju na Badihi nad Plavjami. Osrednja kurirska postaja za okrožje je bila v Gabrovici in jo je vodila Zofija Krašovec-Vesna.⁸⁸ Pokrajinski sistem kurirskih postaj tisti čas še ni segel v Slovensko Istro.

Vidko Hlaj-Zižič

Milan Guček-Javor fotografiran v bunkerju okrožnega centra na Badihi jeseni 1943

Instruktor CK KPS za Južno Primorsko Leopold Krese-Jošt je po skoraj dvomesečnem spoznavanju razmer in delu na terenu ugotavljal naravnost vpijoče pomanjkanje političnega kadra. »Ravno sedaj organiziramo OK Istra, je to zelo zaostal teren v vsakem pogledu. Zato bomo morali dati (tja) nekaj zelo dobrih kadrov«, je poročal 17. decembra 1943.⁹⁰ Podobno je poročal po obnovi okrožja: »V Istri smo organizirali samostojno okrožje. Tamkajšnji teren je še zelo v začet-

ku, tako kar se tiče Partije kot OF in bi bilo potrebno novih dobrih aktivistov, zlasti za žensko delo, ki jih pa zaenkrat nimamo.«⁹⁰ Glede »zaostalosti« Slovske Istre je Krese navedel tri vzroke: 1. to območje ni bilo samostojno okrožje, temveč priključeno Brkinom; zaradi velike oddaljenosti vodstvo ni dovolj skrbelo za to območje; 2. pri obnovi okrožja niso imeli na voljo dovolj kadra, ki bi znal izrabiti vse možnosti; 3. »To okrožje ima premajhno oporo v vseh nas; potrebno bi bilo, da bi tovariši, ki jih od časa do časa pošljete vi na Južno Primorsko v svrhu kontrole in pomoči, obiskali tudi Istro, ki je tega najbolj potrebna. To se pa dosedaj še ni zgodilo.«⁹¹

V okrožju Slovska Istra so bile po nemški ofenzivi posadke nemške vojske še redke, le v obalnih mestih. Fašistična »milica za teritorialno obrambo« (Milizia difesa territoriale) se je šele organizirala. Karabinjerji so bili le v obalnih mestih, v notranjosti pa le v Dekanih in Šmarjah (!). V okrožju je bilo pred italijansko kapitulacijo devet italijanskih občin (Koper, Izola, Piran, Šmarje, Marzige, Dekani, Hrpelje—Kozina, Dolina in Milje). V vseljidski vstaji je bilo popolnoma svobodno vse ozemlje, razen občin Piran in Koper ter Milja in odstranjena italijanska uprava. Po svoji ofenzivi v začetku oktobra je nemški okupator uvedel svojo upravo v vseh obalnih mestih in v večjih krajih v notranjosti. Občine Koper, Izola, Piran in Milje so imele župane italijanske narodnosti; občina Dekani je dobila prejšnjega župana italijanske narodnosti, ki pa se je držal bolj v Trstu; v občini Dolina pa je nemški okupator postavil slovskega župana. V drugih občinah so ostala ali pa so obnovili le nekakšna tajništva, ki niso imela nobenih političnih

Politkomisar slovske Istrske brigade Drago Benčič-Brkin (četrti od leve) s partizani pri Podgorju jeseni 1943

Člani okrožnega odbora
OF za slovensko Istro v
Stebanah 1. I. 1944 od leve:
Stanko Pervanje-Gruden,
Marija Segulin-Mira, Justin
Miklavc-Očka, Milka
Kristan in Ivan Matko-
Imko

funkcij, temveč so bili administrativni organi za razdeljevanje živilskih nakaznic in vojnih podpor. Podokrožno in nato okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je dolgo časa trpelo to okupatorjevo upravo na terenu. Še takrat, ko je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko Primorje proti koncu leta 1943 razglasilo bojkot vsega okupatorjevega (uprave, prekrbe, šolstva itd.), je okrožno vodstvo zagovarjalo svoje stališče z gospodarskimi razlogi: »Poleg aprovizacije (samo moke okoli 150 q mesečno — op. T. F.) prejema prebivalstvo še precejšnje vojne podpore, ki gredo v stotisoče. S tem denarjem si nabavljajo najpotrebnejše življenjske potrebščine. (...) Z nadaljnjim obstojem (vprašanje je seveda, koliko časa bodo še same po sebi obstajale) teh občinskih uprav, od sovražnika le črpano, ne dajemo pa ničesar, kar je itak v našem interesu. Aprovizacija ni niti v enem slučaju bila za sovražnika kanal za njegovo propagando, ki je tudi v drugih oblikah ni na našem terenu, kar pa je menda dosedaj edinstven primer v naši pokrajini.«⁹² Eden od poglobitnih vzrokov za takšno stališče je bila tudi še neutečenost pri delu gospodarskih komisij. Ob tem, ko je trpelo okupatorjeva občinska tajništva, je podokrožno oziroma okrožno vodstvo odločno nastopalo proti poskusom, da bi Slovenci prevzemali funkcije okupatorjevih županov; to je onemogočilo v Dekanih in Dolini.⁹³ Pokrajinski odbor OF za Primorsko Slovenijo seveda načelno ni mogel soglašati s takšnim stališčem okrožnega vodstva, čeprav je razumel zelo težke razmere v Slovenski Istri. »Razumemo vaše težko stali-

šče. Istra je bila do sedaj močno zanemarjena. Morate pa na vsakem koraku pobijati oportunizem ljudstva. Vsako priliko morate uporabiti, da dvignete njegovo borbenost. (...) Zavedati se morate, da naša narodna oblast ne more trpeti, da bi na ozemlju, ki ga kontroliramo mi, poslovale nemške agenture, kakšne so vaše občinske uprave, dasi so brez županov in dasi se pečajo le z razdeljevanjem aprovizacije.«⁹⁴ Občinske uprave so pregnali šele spomladi 1944.⁹⁵

Glede mobilizacije v narodnoosvobodilno vojsko je imelo podokrožno oziroma okrožno vodstvo v Slovenski Istri odločnejše stališče. Vendar je zaradi neugodnih političnih razmer na terenu (»strahu in oportunizma prebivalstva«), pomanjkanja partizanskih enot (Istrski odred je bil v glavnem še ves v Brkinih) in zvez s 7. korpusom do konca leta 1943 niti ni moglo začeti. To je lahko storilo šele v prvih mesecih 1944.⁹⁶

Podobno je bilo glede organiziranja partizanskih šol. Podokrožno oziroma okrožno vodstvo je v Slovenski Istri, kjer sta bila zaradi raznarodovalne politike italijanskega fašizma znanje slovenskega jezika in pismenost med najšibkejšimi v tedanjih okrožjih (morda je zaostajala le še Beneška Slovenija), našlo le tri slovenske učitelje. Ivan Matko, ki je bil kot član okrožnega odbora OF poleg drugega tudi referent za šolstvo, je 19. I. 1944 poročal, da v okrožju ni okupatorjevih šol, ker so zatrli nekaj poskusov ustanovitve. Verjetno je to veljalo za notranjost Slovenske Istre. Poročal pa je tudi, da glede partizanskih šol »ni storjenega še skoraj nič«.⁹⁷ Partizanske osnovne šole (več kot 30) so odprli šele v prvih mesecih leta 1944.⁹⁸

Iz navedenega lahko ugotovimo, da je Slovenska Istra dalj kot katerokoli drugo okrožje na Primorskem premagovala neugodne posledice hude sovražnikove ofenzive. Poleg nje je bilo za naglejši razvoj narodnoosvobodilnega boja neugodno tudi to, da skoraj štiri mesece ni bila organizirana kot samostojno okrožje in je bila bolj privesek mnogo bolj organiziranim in razvitim Brkinom. Kot vemo, je sredi leta 1944 narodnoosvobodilni boj v okrožju Slovenska Istra dosegel svoj drugi vrh. Nato pa so se razmere ponovno slabšale zaradi okupatorjeve navzočnosti ne samo v Slovenski Istri, temveč na vsem Južnem Primorskem.

OPOMBE

1. Ta pregled je nastal ob pripravi precej krajšega poročila za 9. pazinski memorial. Zanj sem uporabil partizanske ter širše zbrane italijanske in nemške vire. Od literature sem uporabil predvsem koristno knjigo Slovenska Istra v boju za svobodo in sem v tem pregledu kritično obravnaval nekatere podatke iz nje. Fotografije so mi ljubezljivo posredovali Muzej ljudske revolucije Slovenije, Pokrajinski muzej Koper, Pokrajinski arhiv Koper in Milan Guček, za kar se jim toplo zahvaljujem. — 2. Slovenska Istra v boju za svobodo, Koper 1976, str. 288 (dalje: Slovenska Istra v boju). — 3. Tone Ferenc: Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, I/1960, št. 1, str. 108—116 (dalje: Ferenc, Kratek pregled razvoja). — 4. V knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo je Hlaj na strani 314 na kratko opisal svojo pot v Slovensko Istro. Povedal je, da je 23. decembra 1942 zvečer prišel k Jožefu Kuzmiču, kovaču v Padni. Zvečer so ga obvestili, da so v vas prišli karabinjerji in fašisti, zato se je takoj umaknil v Četore in nato v Korte. V svojem poročilu z dne 13. 3. 1943 je zapisal: »Ko sem prišel sem doli, sem imel smolo. Po sestanku z odbornikom OF dan pozneje, so dotičnega aretirali, kjer sem spal. Hotel sem k drugim tovarišem, toda vsak se me je bal sprejeti. Moral sem v četo.« Italijanski vir poroča nekoliko drugače. Dne 7. januarja 1943 je prišel na karabinjersko postajo Kaštel pri Piranu čevljar Anton Petrušič (Antonio Petrucci) iz Nove vasi 28 in izjavil, da je 20. decembra zvečer prišel od Jožefa Kuzmiča iz Padne k njemu neki moški, ki je povedal, da je iz 1. partizanskega bataljona iz Vipavske doline (Hlaj je bil do tedaj politkomisar tega bataljona) in da bo v Istri delal proti fašizmu. Povedal je tudi, da bo drugi dan zvečer pri Kuzmiču in nato pri Andreju Pucerju v Brečih pri Smarjah. Drugo jutro je ta neznanec odšel. Petrušič je še izjavil, da ga je Kuzmič v začetku oktobra 1942 povabil na neki sestanek, vendar se vabilu ni odzval. Takoj po tej Petrušičevi izjavi so mehanika Kuzmiča, starega komu-

nista, in Pucerja karabinjerji zaprli. Prvega so internirali v Avelinu. (Arhiv RSNZ, karab. Koper, zapisnik zaslišanja A. Petrušiča 7. 1. 1943; poročilo karab. postaje Piran 8. 1. 1943, poročilo karab. čete Koper 19. 1. 1943). — 5. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Slovenska Istra 15. 5. 1943. Glej tudi poročilo D. Marušiča 16. in 22. 2. 1943. — 6. Arhiv IZDG, f. 532/III, poročilo D. Marušiča 16. in 22. 2. 1943. — 7. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo V. Hlaja 10. 4. 1943 in poročilo OK KPS Slov. Istra 15. 5. 1943; Ferenc: Kratek pregled razvoja, str. 165—166. — 8. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročili V. Hlaja 12. in 22. 3. 1943; Ferenc: Kratek pregled razvoja, str. 165 do 166. — 9. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 16. 4. 1943; Ferenc: Kratek pregled razvoja, str. 165—166; poročili B. Babiča 11. in 15. 4. 1943; Slovenska Istra v boju, str. 319. B. Babič je 11. 4. 1943 poročal pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko: »Poleg tega sem bil tudi v Istri z Vidkotom. Delo je tam še precej zaostalo, so pravzaprav šele prvi začetki. Sicer je pa Vidko udaril prve temelje še precej dobro, posebno kar se tiče partorganizacije. Razpoloženje za nas — OF — je absolutno, lahko se reče, da je Istra po političnem razpoloženju prebivalstva popolnoma rdeča. Seveda sem Vidkota opozoril, naj ne sektaši. Organizirali smo okrožni partijski in OF odbor. Dosedaj je okrog 60 odstotkov vasi organiziranih v OF. Masovnega razpoloženja za v partizane še ni. Poedinci se javljajo tu pa tam. V Istri še ni »Copri fuoco« (policijske ure — op. T. F.) in vsi letniki od 1907 navzdol so še doma.« (Arhiv IZDG, f. 532/II) O ustanovitvi OK KPS za Slovensko Istro glej tudi članek Janeza Kramarja: KP Slovenije — organizator osvobodilnega boja v Slovenski Istri. Obala, 1973, št. 18 (marec 1973), str. 3—5. — 10. Slovenska Istra v boju, str. 319. — 11. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 15. 5. 1943. — 12. Arhiv RSNZ, karab. Trst, poročilo karab. čete Trst—okolica 26. 5. 1943. Na ta dogodek se nanaša tale odlomek iz poročila OK KPS za Slov. Istro: »Iz bližnje vasi je pred par dnevi »umrl« v ječi eden naših ljudi. (To je bil Gino Marassi — op. T. F.). Ko so ga pokopali doma, se je tega pogreba udeležila večja množica domačinov, ki so okrasili njegov grob z vencic iz rdečih rož. Drugi dan so fašisti aretirali 26 oseb, ki jih pa še do danes niso izpustili.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 16. 4. 1943). — 13. Do odkritja komunistične organizacije v Kopru po trosilni akciji v noči na 3. in 5. junij 1943 je prišlo takole. Najprej je policija prijela mladoletnega dijaka Franka Cardoneja, ki je nato razkril dijaka Bruna Lončarja in ta ribiča Renata Luglia; aretirali so ju 8. junija in podvrgli »prisilnemu zaslišanju«. Čez tri dni so v Kopru prijeli tudi Viktorja Lončarja, delavca v ladjedelnici »S. Marco«, ki je opravljal kurirske posle med organizacijama v Trstu in Kopru. V Trstu je policija izsledila Nives d'Avanzo in v stanovanju Silvine Tome našla podobne letake, kot so jih bili raztresli po Kopru, vendar Tometove same ni našla. V

Kopru so prijeli okrog 40 članov komunistične organizacije in njenih somišljenikov, tako da so jih celo 27 prijavili posebnemu sodišču za obrambo države (kot pobeglega so navedli le Pietra Bussanija), nekatere so kaznovali z opominom, nekaj so jih izpustili itd. (ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR 1931—1949, a. 1943, b. 48 B, poročilo karab. čete Koper 4. in 23. 6. 1943, brzojavka kvesture Pulj 5. 6. 1943, poročili prefektura Pulj 8. 6. 1943 s priloženimi letaki in 5. 8. 1943, poročilo prefektura Trst 13. 6. 1943; arhiv RSNZ, karab. Koper, zapisnik zaslišanja Viktorja Lončarja 11. 6. in 9. 7. 1943; prefektura Pulj, dopis kvesture Pulj 10. 7. 1943). — 14. Milan Guček: Počakaj do prihodnje pomladi. Koper 1959, str. 62—78 (dalje: Guček, n. d.); Slovenska Istra v boju, str. 320—326; arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo tehnike OK KPS za Slov. Istro 31. 5. 1943. — 15. Imena teh istrskih partizanov so v knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 320. Darko Marušič je 22. februarja 1943 pisal: »Rekrutacija je zelo majhna, 1 je odšel, 2 se pa pripravljata. (Med temi sta bila Vinko Primožič in Andrej Žerjul iz Gabrovice — op. T. F.) Mislim, da se bo izboljšalo tudi v tem pogledu, ko bodo fašisti tudi v Istri pričeli pobirati, kakor v drugih okrožjih. Do sedaj je še vse mirno.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo D. Marušiča 16. in 22. 2. 1943.) Dne 12. marca je poročal V. Hlaj: »Jutri gredo 3 novi tov. v partizane; 2 člana KPS, ki sta bila vpoklicana v ital. vojsko, kmeta, in 1, ki je prišel na dopust iz it. voj. iz Calabrie.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo V. Hlaja 12. 3. 1943.) Dne 10. aprila je OK KPS za Slov. Istro poročal: »Pred par dnevi je šlo 7 novincev v partizane (3 so bili že preje šli, ker pa niso dobili zveze, so se bili vmili; 2 sta iz Trsta.« (Arhiv IZDG, f. 532/V.) — 16. Arhiv VZI, it. fondi, škatla 909, št. 22/4, povelje poveljstva 23. arm. zbora 3. 3. 1943, št. 25/4, poročilo puljske prefektura 10. 3. 1943, št. 29/4 in 32/4, pismi puljske prefektura 23. in 30. 3. 1943. — 17. O tem je 22. 3. 1943 poročal V. Hlaj (arhiv IZDG, f. 532/V), dne 10. 5. 1943 pa tudi Silvo Milenić-Lovro (Istarski mozaik, VI/1968, št. 1—3, str. 121). — 18. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 10. 4. 1943. — 19. To so bili Avgust Vivoda-Arsen, Dušan Jardas, Pepi Šustar-Miha, Karel Lekšan-Jernej, Ivan Furlan in Ivan Frol-Vojnovič. (Prva istarska partizanska četa. Rijeka 1972, str. 138, 140 in 150. Dne 18. 2. 1943 je poročal tudi sekretar OK KPS Ilirska Bistrica (Brkini) Rudi Mahnič: »Iz Istre so prišli 4 novi partizani. Imamo stalno vezo s Pulo in Reko in pa manjše patrole, ki prinašajo literaturo za istrske politične delavce.« (Arhiv IZDG, f. 532/V) — 20. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo D. Marušiča V. Hlaju 5. 3. 1943 o Lucianu Santalesi-Mariu 5. 3. 1943. — 21. OF v Slov. Istri (začetki). Slovenski Jadran, Koper 23. 4. 1954. Slovenska Istra v boju za svobodo str. 326—327 ne navaja niti pravilnega datuma niti pravilne sestave okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko. — 22. Slovenska Istra v boju, str. 327—330. — 23. Slovenska Istra v boju, str. 338 in 340. — 24. OK KPS

Istra—Trst okolica je 22. 7. 1943 poročal: »Delavstvo, ki je organizirano v OF in člani KPS, ki delajo po tovarnah v Miljah, Zavljah in Trstu, vrše dnevno sabotaže v tej ali oni obliki.« (Arhiv IZDG, f. 532/V.) — 25. ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR 1920, 1923—1945, a. 1943, f. 113 b, poročilo karab. tenence Buzet 24. 8. 1943. Grozilna pisma je podpisal Rudi Mahnič-Brkinc. Dne 4. 8. 1943 je R. Mahnič pisal, da mu je Hlaj poročal, da so v njegovem okrožju pobili več fašistov. V italijanskih virih ni teh podatkov. Ohranjena pa je pismena odstopna izjava dekanskega župana. — 26. ZA CKZKS, št. 4344, sporočilo članom OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 9. 1943; arhiv IZDG, f. 533, sporočilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 9. 1943; f. 542/IV, okrožnica OOOOF Brkini—Slov. Istra 11. 9. 1943. — 27. ZA CKZKS, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943; arhiv IZDG, f. 636/IV, proglas OOOOF Brkini—Slov. Istra 9. 9. 1943. Proglas je sestavil sekretar Segulin na Poglavniku nad Gabrovico in sta ga z I. Cahom odnesla v ciklostilno tehniko »Naš dom«, ki ga je razmnožila v noči na 10. 9. Zjutraj sta ga okrožni kurirki Alma Miklavčič-Darinka in Jolanda Rodela-Cvetka raznesli po rajonih. (Slovenska Istra v boju, str. 345). — 28. Arhiv IZDG, f. 636/IV, odredba št. 1 OOOOF Brkini—Slov. Istra 11. 9. 1943. To je ena redkih posebnosti, da je organ OF, ki je bil takrat tudi že organ ljudske oblasti, izdal »odredbo« in ne odloka itd. — 29. O dogodkih v Kopru med 9. in 22. septembrom 1943 nas seznanja poročilo policijskega komisarja Antonia Felicianija iz Kopra: »V Trstu so se nemške čete 9. tega meseca polastile mesta in pristanišča ter s topniškimi streli potopile nekaj ladij, ki so nameravale pobegniti. Isto jutro je množica napadla ječe v Coroneu in pri Jezuitih, medtem ko so se jetniki uprli. Pazniki so popustili nasilju in se niso niti pobrigali za to, da bi prosili za pomoč policijo ali nemške čete ter je tako več kot 1300 jetnikov doseglo svobodo. Da se je povečal nered v mestu, so se tja stekale čete, ki so jih zapustili častniki; ti so se samo pobrigali za to, da bi se rešili in se izognili ujetništvu. Posledice teh dogodkov v Trstu smo brez zamude občutili tudi v Kopru. Zares, po enem dnevu vznemirjenja zaradi novic, ki so prihajale iz Trsta z odmevi topovskega streljanja, in zaradi nenadnega popolnega pomanjkanja kakršnih koli stikov s Trstom in Puljem, so popoldne drugega dne, tj. 10. t. m., tukajšnji vojaki na ukaz, naj se rešijo, zbežali in prepustili vojašnice, skladišča in zaloge živeža ter orožja plenu prebivalstva. Popolnoma zbegani karabinjerji so posredovali slabo ali pa sploh ne; bili so negotovi, ali bi ostali ali sledili zgledu vojakov. Okrog 18. ure so vsi svojci političnih jetnikov iz Kopra, ki jih je spremljala velika množica in so jih nahujskali zainteresirani elementi, začeli razgrajati po cestah in zahtevati osvoboditev jetnikov ter groziti, da bodo napadli ječe, kot se je zgodilo v Trstu. Pomanjkanje karabinjerjev ter njihova neodločnost, nemožnost, da bi dobili neko pomoč, in dejstvo, da je prenehalo

obstajati tudi vojaško sodišče v Trstu zaradi bega vseh častnikov, so nam narekovali izpustitev jetnikov tudi zato, da bi onemogočili, da bi se ti spuntali, obvladali paznike ter se osvobodili. Ukrep je zadovoljil množico in policijska ura je prinesla nekoliko reda, tako da je noč potekla mirno. Medtem se je ustanovil občinski svet, ki so ga sestavljali predstavniki najrazličnejših političnih teženj in odtenkov v mestu. Na prvi seji, ki je bila 10. t. m. zvečer, je gospod Ghino Favento, lastnik istoimenske lekarne, odprto izjavil, da nikakor ne mara več sodelovati z menoj, ker sem bil najbolj osovražena in zaničevana oseba v kraju, ker sem obrekoval Koper, ko sem ga prikazoval kot komunistični brlog in preziral italijanska čustva z znanim odlomkom o oddaji orožja in radijskih sprejemnikov. Podprl ga je Marchese Gravisi, ki je kljub obžalovanju Faventove vihravosti obtoževal mene, da sem potiskal v ozadje in omalovaževal velike ljudi Kopra. Nihče med navzočimi mu ni nič ugovarjal. Obema gospodoma sem odgovoril pošteno. Drugi dan, 11. t. m., je prispela novica, da se je prebivalstvo Črnega kala oborožilo in pregnalo karabinjerje ter zasedlo njihovo vojašnico. To je ponovno vznemirilo prebivalstvo, ki se je balo, da bi se partizani ali okoliško slovensko prebivalstvo pripravilo na pohod proti Kopru, da bi osvobodilo slovanske jetnike. Nemško poveljstvo se je zanimalo, da bi imelo tudi posadko, vendar je samo v zgodnjih urah 12. t. m. pripeljal kamion Nemcev, ki pa se je kmalu odpeljal. Zjutraj 12. t. m. smo za pomirjenje prebivalstva izpustili na svobodo slovanske jetnike iz Istre (okoli dvajset), ostale pa obdržali v ječi. Isti večer so se jetniki, več kot 500, poskušali upreti in uspeli vreči s tečajev nekaj vrat. Odlučno posredovanje paznikov, ki so nekajkrat s puškami ustrelili v zrak in vrgli nekaj ročnih bomb, je kmalu prineslo mir med jetnike, ki so bili predvsem prestrašeni ob misli, da bodo končali v rokah nemških čet. Dne 12. t. m. so karabinjerji iz Marezig in Šmarij pri Kopru, ko so zvedeli, kaj se je zgodilo na Črnem kalu, zapustili svoji vojašnici in se umaknili v Koper. Dogodki prejšnje noči, glas, da so sedaj partizani že nekaj kilometrov pred Koprom, so povzročili preplah med prebivalstvom, preplah, ki se je razširil tudi med karabinjerje, financarje in paznike. Nekateri karabinjerji so se začeli preoblačiti v civilno obleko in zapuščati vojašnico ter je samo stotnik Chiappafreddo z mnogimi napori uspel ponovno oskrčiti ostale karabinjerje ter jih zadržati v vojašnici. Nasprotno pa so se financarji zgledovali po svojem maresalu in pobegnili ter prepustili vojašnico plenjenju. Vendar smo tudi tukaj posredovali pravočasno, preden bi izropali ogromne vrednosti v skladiščih financarjev. Tudi pri paznikih so se kazala znamenja razkroja, grozili so, da bodo zapustili ječo, kjer je bilo zaprtih več kot 400 jetnikov. Medtem je polkovnik Almerigogna ustanovil civilno stražo z okrog petdesetimi prostovoljci, med katerimi je bil tudi kakšen komunist, ki smo ga prejšnji dan izpustili iz ječe. Proti večeru so se duhovi nekoliko pomirili in smo preuredili varnostno

službo s pomočjo pripadnikov civilne straže, financarjev in karabinjerjev. Isti čas so sklenili, da bodo drugi dan prevratne elemente, ki so še v ječi in na voljo vojaškim sodiščem, policijskemu inspektoratu in raznim kvesturam, odpeljali v Trst v nadaljnje ukrepanje. Tisti dan je tudi Bruno Boico, ki se je bil iz previdnosti umaknil v Trst ter se vrnil v gonji za vodilnim položajem, spletkaril s tajništvom stranke v onem mestu ter dosegel, da bo nemški oddelek zvečer prispel v Koper in drugi dan prevzel vse jetnike. Medtem je ponoči prispela novica o dučejevi osvoboditvi, novica, ki bi lahko spremenila položaj in spodbudila komuniste, da bi se združili s partizani z namenom, da zagospodujejo nad razmerami, prej kot bi se utrdila nemška vojaška zasedba. Prve ure 13. t. m. so nemški vojaki začeli prevažati jetnike, med katerimi je bilo tudi nekaj Koprčanov ali Istranov, ki so bili obtoženi navadnih zločinov in so prestajali majhno kazen. Glasovi o grozovitostih, ki so jih drugod zagrešili Nemci nad jetniki, negotovost usode tistih jetnikov, ki so jih odpeljali, so povzročili živahno vrenje med prebivalstvom, ki so ga nahujskali zainteresirani hujskači. Četudi so nekateri »koprski gospodje« dobro vedeli, da je prihod Nemcev Boicovo delo, ne samo, da mu niso rekli ničesar, temveč so takoj začeli hujskati ljudi proti meni in ravnatelju zaporov ter naju obtoževati, da sva jetnike izročila Nemcem in da sva mesto izpostavila maščevanju partizanov. Na srečo smo uspeli doseči to, da je velik del navadnih jetnikov in nekaj Slovanov ostalo v krajevnih zaporih in smo jih del že izpustili. Zadeve so se tako pomirile in z neprestanim prepričevanjem in pomirjevanjem mi je tudi uspelo pomiriti duhove ter povrniti kraju mir. Sedaj ladjedelnica Depangher in tovarna konzerv delata s polno zmogljivostjo kljub težavam, ki so se pojavile zaradi izplačevanja plač. Ladjedelnica »Istra« dela z omejeno zmogljivostjo, medtem ko je tovarna Schnabl, ki že od nekdaj išče izgovore za zaprtje, odpustila osebe in ustavila delo, baje zaradi pomanjkanja surovin. Na splošno so se dogodki preteklih dni odvijali brez velikih nepriilik, ki bi pa lahko bile izredno hude zaradi razburjenja duhov in preplaha, ki je večino napravil nerazsodno. Nasprotno pa so razmere zaskrbljujoče v okolici. Pred nekaj dnevi so partizani in prebivalci zagospodovali nad območjem Marezig in pričakujemo, da bodo svojo oblast slej ko prej razširili tudi na Šmarje. V Dekanih so omenjeni med drugim odstranili župana in karabinjerje. V Marezigah so karabinjerje, ki so se vrnili, razorožili in jih preoblekli v civilno obleko ter nastanili po kmečkih hišah v kraju. Kaže pa, da so jim prepovedali vrnitev v Koper. Primeri plenjenja so bili skoraj povsod, posebno v Izoli, kjer je množica vdrla v tovarno »Arrigoni«, jo opustošila in odnesla iz nje več kot 600 kvintalov olja. Karabinjerji so nato streljali v množico in ubili žensko, drugo pa ranili. Te dni smo vzpostavili stik s prefekturo Trst in z nemškim poveljstvom, da bi območje Gornje Istre priključili provinci Trst. Čisto slučajen ukrep je upravičen

zaradi popolnega pomanjkanja zvez s Puljem in potrebe, da bi dobili iz Trsta okrepitev, navodila, podporo in morebitno pomoč. Ta urad je zažgal šifre, okrožnico 1932 in vso najzaupnejšo kartoteko. (...)» (ACS, Min. d. Interno, Dir. Gen. PS, AGR 1930—1955, a. 1943, b. 33, f. XIV, poročilo vodje komisariata javne varnosti Koper Antonia Felicianija 22. 9. 1943. To poročilo je Feliciani poslal prefekturi Pulj, ta pa 2. 10. 1943 prepis vodji italijanske policije v Rimu in sem ga našel v njegovem fondu. Pozneje sem našel tudi izvirno kopijo Felicianijevega poročila, in to v arhivu RSNZ, 3032-ZA, inv. 4, PS Koper.) Izpustil sem konec poročila, v katerem je Feliciani tožil, da živi v nevzdržnih političnih razmerah, in prosil za premestitev v Trst. Izpuščam tudi njegovo prilogo — zapisnik o uničenju dokumentov 11. 9. 1943. Med njimi so bili tudi »dopisi o upornikih in oboroženih tolpah v letih 1941—1943«. — 30. Slovenska Istra v boju, str. 346—347. — 31. Slovenska Istra v boju, str. 347. — 32. Slovenska Istra v boju, str. 350—352. — 33. Slovenska Istra v boju, str. 348—349. Izjava Romana Ivančiča iz Gabrovice 6. 7. 1957, Karla Morgana-Izidorja iz Šmarij 6. 7. 1957, Atilija Kavrečiča-Cirila 5. 7. 1957, Jožefa Korošca-Beba iz Boljunca 6. 7. 1957, Avgusta Starca-Vida iz Loparja 10. 7. 1957, Ivana Žiganteja-Petra, 3. 7. 1957, Marjana Tula-Cikonja 8. 7. 1957 pri avtorju. O tem, kaj se je npr. dogajalo septembra 1943 v občini Dekani, lahko zvemo iz poročila dekanskega župana, ki ga je sredi oktobra 1943 poslal puljskemu prefektu: »Se okrog 10. pr. m. so se v najbolj obrobni zaselki občine začele pojavljati prve partizanske patrulje. Okrog 14. ali 15. se je tolpa partizanov pojavila na Črnem Kalu in tam razorožila karabinjersko postajo. Dalje, ne morem sicer natanko določiti dnevo, so se pojavili partizani dvakrat v tej občini. Prvič je prišla enota okrog dvesto oseb in je takrat razorožila krajevni postaji kraljevih karabinjerjev in financarjev. Drugič je prišlo okoli petsto oseb in so odpeljali avtobus, ki je vozil med Dekani in Trstom. Občino so partizani postopoma zasedli. Dne 27. so v Buzetu internirali nekaj oseb iz Dekanov, med njimi občinskega tajnika in njegovo ženo, občinskega redarja Carmela Giacominija, zaupnika poljedelskih sindikatov Giovannija Furlanija, deseterja prostovoljne milice nacionalne varnosti Francesca Hualo in druge. Dne 29. septembra so uradno zasedli občinsko središče in namestili vojaško poveljstvo v otroški vrtec Onair in civilnega komisarja v občinsko poslopje. Tri občinske pisalne stroje so odnesli na vojaško poveljstvo. (...) Okrog 15. pr. m. so prerezali telefonske in brzojavne zveze in je občina ostala popolnoma osamljena. Pošta ni delala od srede preteklega meseca do danes. (...)» (Arhiv RSNZ, it. fondi, šk. 909, dok. 21/5, poročilo župana občine Dekani puljski prefekturi 15. 10. 1943). — 34. ZA CKZKS, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943 (Zbornik NOV, VI/7, dok. 67). Obsežnejše o kapitulaciji Italije in vseljenski vstaji v Slovenskem Primorju in Istri glej knjigo T. Ferenc Kapi-
tularcija Italije in narodnoosvobodilna borba v

Sloveniji jeseni 1943 Maribor 1967, str. 152—171, 216—226, 288—299 itd. (dalje: Ferenc, Kapitulacija Italije). — 35. ZA CKZKS, poročilo štaba Hrvatskega-slovenskega odreda za Istro 15. 9. 1943, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943 (Zbornik NOV, VI/7, dok. 37). — 36. ZA CKZKS, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943 (Zbornik NOV, VI/7 dok. 67). — 37. Ta je bil po odhodu sekretarja Segulina 12. 9. edini okrožni funkcionar v Slovenski Istri. — 38. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra (A. Caha) 23. 9. 1943. Torej so v Hrvaški Istri še pred prihodom operativnega štaba za Istro (23. 9. 1943) in njegovim poveljem o ustanovitvi istrskih brigad (24. 9. 1943) snovali brigado. Po Cahovem poročilu naj bi to bila 1. istrska brigada, vendar so 25. 9. 1943 pri Sv. Martinu pri Buzetu ustanovili 2. istrsko brigado. (Mr. Božo Jakovljevič: 2. istarska brigada. Rijeka 1978, str. 12—15, dalje: Jakovljevič, n. d.). — 39. Slovenska Istra v boju, str. 352—358, Jakovljevič, n. d., str. 16—17. »V Slov. Istri je bilo v prvih dneh razpada Italije polovljenih večje število izdajalcev, posebno v Kopru, ki pa so bili odpeljani v Buzet — Hrv. Istro, ter ob priliki nemškega napada na Istro izpuščeni od Nemcev.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 15. 10. 1943). — 40. Slovenska Istra v boju, str. 355—357; Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg/Breisgau, KTB des II. SS-Panzerkorps; KTB des Seekommandanten Nordadria (Istrien). — 41. Arhiv IZDG, f. 636/VI, letak OK KPS Brkini—Slov. Istra 26. 9. 1943. Ta podatek vsaj deloma potrjuje dnevno poročilo II. SS-tankovskega korpusa za 26. 9. 1943, ki pravi: »Območje Trsta: Na glavni cesti proti Pulju v predelu jugovzhodno od Milj je 25 letalcev padlo verjetno v roke banditom. Začela se je akcija za očiščenje predela Dekani in Škofije (10 km jugovjugovzhodno od Trsta) z enim bataljonom in 2 baterijama.« Verjetno se na te dogodke nanaša tudi izjava Marija Furlaniča-Izidorja iz Škofij 4. 7. 1957, ki pravi: »Dne 22. 9. 1943 (prav: 25. 9. 1943 — op. T. F.) so bili postavljeni trije vodi naše vojske v zasedo v območju Škofije in do križišča Rižane zato, ker smo zvedeli, da bodo Nemci šli iz Trsta na Portorož. Še predpoldne so se Nemci pojavili z motornimi vozili in od teh treh vodov iz Škofij so bili napadeni pod Škofijami proti križišču Rižane. Nekaj jih je bilo ranjenih in nekaj smo jih polovili ter predali komandi Istrskega odreda, motorna vozila pa zaplenili. Popoldne pa je ena naša patrulja napadla eno nemško oficirsko izvidnico v bližini, kjer se sedaj nahaja blok Škofije, ko je prišla ogledovat teren. Oficirji so bili ranjeni ter so kljub temu pobegnili brez avta. Nato je patrulja avto zaplenila in ga predala Istrskemu odredu. Tisti dan so vrgli v zrak tudi most na križišču Rižane; pri tej akciji so sodelovali tudi naši ljudje.« Ivan Cah-Iskra pa je 9. 7. 1957 izjavil: »Okoli 20. septembra je šlo 5 kamionov Nemcev proti Kopru in na križišču Ankaran je 8. četa istrskega bataljona prostovoljcev napadla Nemce, zaplenila tri kamione in ujela nekaj Nemcev, ki jih je prek Čezarjev od-

peljala v zaledje v Buzet. Nekaj Nemcev je bilo pobitih, nekaj ranjenih, večina pa je zbežala nazaj proti Trstu.« — 42. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 234—236, 265—266. — 43. Arhiv IZDG, f. 542/IV, okrožnica OO OF Brkini—Slov. Istra 27. 9. 1943. Glej tudi okrožnico OK KPS Brkini—Slov. Istra 30. 9. 1943 (Arhiv IZDG, f. 532/V). — 44. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943; ustna izjava B. Babiča avtorju 3. 10. 1978. — 45. Slovenska Istra v boju, str. 352. — 46. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 28. 10. 1943. — 47. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943, ZA CK ZKS, št. 2284, okrožnica OK KPS Brkini—Slov. Istra 28. 9. 1943. Ni nobenega podatka, da bi bila seja OK KPS 5. oktobra 1943, kot piše v Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 369. Ker ni zapisnika in niti Segulin v poročilu 7. 10. 1943 ni poročal o njej, sodim, da se navedbe o preureditvi OK KPS in OO OF v tem poročilu nanašajo na tisto sejo, ki je bila okrog 27. septembra in se je je udeležil tudi član PK KPS Babič. On in Segulin sta nato odšla v Slovensko Istro, kjer sta prebila nemško ofenzivo. Segulin je bil 6. 10. že v Brkinih, kjer je tam tisti dan doživel sovražniško ofenzivo in o njej poročal. Če bi bila seja res. 5. 10., potem ne bi OK KPS in OO OF šele okrog 13. oktobra zvedela o strahovitih posledicah sovražniške ofenzive v Slovenski Istri kot navaja Slovenska Istra v boju za svobodo na str. 370. Novi dokaz, da seja ni bila 5. 10. navajam nekoliko pozneje. — 48. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 352—374. — 49. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 375—376. — 50. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 375—379. — 51. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 379—395. — 52. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 395—398. — 53. Slovenska Istra v boju, str. 360—361. — 54. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 400—403; Savo Vukelič: 30. obljetnica formiranja 43. istarske divizije. Istra, XII/1974, št. 4. str. 7—9; Jakovljevič, n. d., str. 20—21. — 55. Slovenska Istra v boju, str. 361—362. O požganih vaseh občine Dekani zvemo iz poročila župana Dekani 15. oktobra 1943 puljski prefekturni tole: »Dne 2. t. m. je bilo mnogo spopadov med partizani in nemškimi četami. Nemške čete so imele lahek popravek s partizanskimi tolpmi. V spopadih so bile požgane mnoge hiše in so zelo trpeli zaselki Loka, Kubed, nekateri manjši zaselki vasi Sv. Anton, Podpeč in drugi. Po prvi približni oceni je v občini ostalo brez strehe okrog tisoč dvesto oseb.« (Arhiv VZI, it. fondi, šk. 909, dok. 21/5). Podobno je poročal tudi 15. julija 1944: »Oktobra 1943, po partizanski zasedbi občine in čistki nemških čet v prvi dekadi oktobra, so se gospodarske razmere ljudstva poslabšale. V očiščevalnih operacijah je bilo mrtvih okrog petdeset oseb te občine, deloma na območju občine in deloma zunaj njega. Do danes še ni bilo mogoče ugotoviti števila mrtvih. V teh operacijah so bile mrtve na območju občine razne osebe iz neznanih občin, nekaj oseb niti ni bilo mogoče prepoznati. V tej čistki so požgali del zaselkov Hrastovlje, Kubed, Gračiče, Loke, Podpeč in Zazid.« (Arhiv VZI, it. fondi, šk. 909, dok.

34/6). — 56. Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1975, str. 69—73 (dalje: Zadnik, n. d.). — 57. Zadnik, n. d. str. 78—124. — 58. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943. OO OF Brkini—Slov. Istra je takoj po sovražniškovi ofenzivi organiziral pomoč pogorelcem. V Brkinih, ki so utrpeli manj škode kot Slovenska Istra, je pogorelce razmestil po vaseh in jim dal pomoč. Težje je bilo zanj vprašanje izdatnejše pomoči pogorelcem v Slovenski Istri. Njegova pomoč tisti čas ni mogla biti kdo ve kako učinkovita. (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 15. 10. 1943). — 59. Guček, n. d., str. 143—144; Slovenska Istra v boju, str. 370—371. — 60. Arhiv IZDG, f. 636/II, pismo OO OF Brkini—Slov. Istra 21. 10. 1943. V tem pismu je Segulin tudi spraševal Gučka, kako dela Cucek med mladino. Ker so navodila naslovljena na Gučka, domnevam, da je bil on in ne Stanko Pervanje-Gruden vodja skupine, kot piše v Slovenski Istri v boju, str. 370 in 406. Guček je tudi že nekoliko poznal Slov. Istro, Pervanje pa ne. — 61. Guček, n. d., str. 144 go 182; Slovenska Istra v boju, str. 406—410. — 62. Arhiv IZDG, f. 636/II, okrožnica OO OF Brkini—Slov. Istra 18. 10. 1943; arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 28. 10. 1943. — 63. Arhiv IZDG, f. 542/IV, okrožnica OO OF Brkini—Slov. Istra 21. 10. 1943. — 64. ZA CK ZKS, št. 2287, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 10. 11. 1943. — 65. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 28. 10. 1943. — 66. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943. — 67. ZA CK ZKS, št. 2287, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 10. 11. 1943. — 68. Arhiv IZDG, f. 532/V, zapisnik seje OK KPS Brkini—Slov. Istra 5. in 6. 11. 1943. Za to, da je bila seja ta dneva in ne 5. oktobra 1943, kot pravi Slovenska Istra v boju na str. 369—370, priča dva podatka: 1. na zapisniku je podatek, da je »zaključen dne 6. novembra 1943«, 2. na seji je bil navzoč Krese, ki 5. oktobra še ni prišel v južno Primorsko, saj je bil 13. 10. pri CK KPS, ki mu je ta dan izdal poverilnico za inštruktorja CK KPS za okrožji Brkini—Slov. Istra in Pivka. (ZA CK ZKS, št. 939.) — 69. Arhiv IZDG, f. 634/III, pismo podokrožnega odbora OF za Slov. Istro 2. 12. 1943. — 70. Iz mnogih poročil političnih delavcev v NOB se da ugotoviti to, da so po prihodu na neki teren zelo kritično presojali razmere. Kmalu pa so poročali, da se razmere naglo izboljšujejo itd. Ker zelo naglo izboljševanje razmer ne bi moglo biti samo plod njihovega dela, lahko domnevamo, da razmere prej vendarle niso bile tako neugodne, kot so jih ocenjevali. — 71. Dvomim, da bi to bilo splošno stanje; če ne že drugi, sta Hlaj in Cah znala ločevati »OF od KP«. — 72. ZA CK ZKS, št. 2291, poročilo podokrožnega komiteja KPS Slov. Istra 14. 12. 1943. — 73. Prav tam. — 74. Prav tam. — 75. Slovenska Istra v boju, str. 371; ZA CK ZKS, št. 10316, poročilo OK KPS za Slov. Istro 11. 2. 1944. — 76. ZA CK ZKS, št. 10316, poročilo OK KPS za Slov. Istro 11. 2. 1944. — 77. Prav tam. — 78. Slovenska Istra v boju, str. 371. »Izkazalo se je sedaj, da je bilo

število 25 članov Partije, kot smo ga poročali v našem poročilu z dne 14. decembra 1943, cenjeno mnogo previsoko.» (ZA CK ZKS, št. 10316, poročilo OK KPS za Slov. Istro 11. 2. 1944.) — 79. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 26. 12. 1943; Slovenska Istra v boju, str. 372. — 80. ZA CK ZKS, št. 10307, poročilo OK KPS za Slov. Istro 10. 1. 1944. »Po prejemu Vašega dopisa (...) smo takoj razpustili vse v našem okrožju obstoječe Rajonske Komitete, obstoječe Partijske celice pa takoj vzeli v naše direktno vodstvo.« — 81. ZA CK ZKS, št. 10362, pismo PK KPS za Primorsko 26. 1. 1944. — 82. Glej op. 76. — 83. Skoraj dva meseca pozneje je Krese takole utemeljeval obnovo okrožja Slovenska Istra: »Ko sem prišel jaz sem, je bilo območje Brkini—Istra eno okrožje; kar pa je bilo po obširnosti in geografski legi precej otežkočeno delovanje pa tudi ker so se vedno zadrževali vsi člani OK le v Brkinih, kjer je bilo delo lažje, že kolikor toliko organizirano. Nasprotno je pa v Istri še vse v početkih, kjer ljudje do kapitulacije Italije o Partizanih niso nič slišali in ker je tudi kretanje bolj otežkočeno, se je redkokdaj spustil kak član OK v ta del okrožja; če pa je že šel, se je običajno hitro vrnil. Zato je bilo nujno postaviti samostojni OK Istra, ki se sestoji iz 4 tov.« (ZA CK ZKS št. 10008, poročilo L. Kreseta CK KPS i. 1. 1944.) — 84. Slovenska Istra v boju za svobodo ne navaja sestave OK KPS za Slov. Istro, temveč le OO OF in okrožne odbore drugih množičnih organizacij. Svojo sestavo je navedel OK KPS v svojem poročilu 10. 1. 1944. V tem poročilu piše, da so ga ustanovili 19. 12. 1943. (ZA CK ZKS št. 10308.) Sestavo OK KPS je navedel tudi L. Krese v svojem poročilu CK KPS 1. 1. 1944. (ZA CK ZKS, št. 10008.) — 85. ZA CK ZKS, št. 10308, sporočilo OK KPS Za Slov. Istro 10. 1. 1944. — 86. Guček, n. d., str. 183—184; arhiv IZDG, f.

542/VI, poročilo OO OF Slov. Istra 4. 1. 1944. — 87. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF za Slov. Istro 4. 1. 1944; Slovenska Istra v boju, str. 416—418. — 88. Slovenska Istra v boju, str. 418 do 421. — 89. ZA CK ZKS, št. 2293, pismo L. Kreseta 17. 12. 1943. — 90. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo L. Kreseta 26. 12. 1943. — 91. ZA CK ZKS, št. 4732, pismo L. Kreseta 1. 2. 1944. — 92. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF Slov. Istra 10. 2. 1944. Natančnejši povzetek teh utemeljitev glej v knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 411—415. — 93. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročili OO OF za Slov. Istro 4. 1. in 10. 2. 1944. Dekanski župan, ki je bil isti kot do avgusta 1943, je julija 1944 poročal: »Po čistki oktobra lani je bilo v občini okrog dva meseca razmeroma mirno. Obnovili smo karabinjersko vojašnico, občinsko poslopje, postajo finančne straže, toda decembra preteklega leta so se ponovno začele pojavljati partizanske tolpe ter se vedno bolj približevati občinskemu središču. Decembra se je vrnila v Koper finančna straža in 6. februarja letos karabinjerji. Razmeroma mirno obdobje v občinskem središču je bilo od srede marca do srede maja, ko je bila v njem četa nemškega topništva.« (Arhiv VZI, it. fondi, šk. 909, dok. 34/6.) — 94. Arhiv IZDG, f. 542/VI, pismo PO OF za Primorsko 23. 2. 1944. — 95. Dne 15. 4. 1944 je OO OF za Slov. Istro poročal za mesec marec: »Na ozemlju, ki je pod našo kontrolo, ni nobene karabinjerske postaje; občinske uprave pa so svoje sedeže prenesle v mesta, kjer je okupatorjeva posadka. Te premestitve nismo mogli preprečiti, ker so občinske uprave dobile nalog za tokojšnjo premestitev.« (Arhiv IZDG, f. 542/VI.) — 96. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF za Slov. Istro 4. 1. in 10. 2. 1944. — 97. Arhiv IZDG, f. 634/VII, poročilo OO OF za Slov. Istro 19. 1. 1944. — 98. Slovenska Istra v boju, str. 538—546.

RENEŠANČNI PLASTIKI V KAMNIŠKEM MESTNEM MUZEJU

EMILIJAN CEVC

Ob enem zadnjih obiskov pri zaslužnem kamniškem zbiralcu, insp. Josipu Niku Sadnikarju, sta me pritegnili dve leseni plastiki spečih rimskih vojščakov, mimo katerih sem bil ob poprejšnjih ogledih hodil kot slep. Stali sta na omarici v kotu velike sobe, oluščeni nekdanje poslikave in najbrž prav zato nista privabljali oči. Še lastnik sam ju ni kaj pridobil; povedal je le, da ju je pridobil v mekinjskem samostanu. Tudi prof. Stelè ju je bil sicer opazil, a motilo ga je, ker sta bili plastiki do lesa izmiti ter ju zato tudi v kamniški umetnostni topografiji ni omenil. Pozneje je plastikama priznal nadpoprečno kvaliteto. Sprejeti sta bili celo med eksponate velike razstave »Umetnost v Jugoslaviji od prazgodovine do naših dni« leta 1971 v Parizu. Tedaj sta bili tudi prvič objavljeni. Danes ju hrani Mestni muzej v Kamniku.

Plastiki sta vredni, da se ob njima nekoliko pomudimo, ju natančneje opišemo in ju poskusimo stilno in časovno opredeliti.

Predstavljata dva speča rimska vojščaka. Prvi je golobrad mladenič, drugi čokat, bradat starec. Izrezljana sta iz lesa in dovolj dobro ohranjena. Pri mladem vojščaku je odbit košček »krila« ob levem boku in manjkata mu prstanec in sredinec desnice. Pri starem vojščaku je preluknjan kos plašča spo-

daj na desni strani. Razen črvojednih luknjic, ki jih je restavracija nekoliko zbrisala, ne kaže drugih poškodb. Pač pa moramo obžalovati, da se je odluščila prav vsa polihromacija; samo v globinah so se ponekod ohranili ostanki krednate podsnove. Skope sledove živordeče in travnato zelene barve opazimo na spodnji strani prvega kipa in zraven s črno barvo zapisano črko N; na spodnji strani drugega kipa pa zaznamo ostanke živordeče barve in na skali nekaj zelenine, zraven črke I (?) je še Sadnikarjev zapis: »Samostan Mekinje«.

Kipa sta sestavna dela nekdanje večje kompozicije, delujeta pa kakor samostojni, polnovredni plastiki. Posebnih podstavkov nimata; ker sta bila vključena v pokrajinsko okolje, manjkata vojščakoma tudi primerna sedeža, pač pa se je pod starim vojščakom ohranil manjši del skale, na kateri je sedel.

Če kipec mladega legionarja prav postavimo, tako da so podplati plosko na tleh, meri v višino 26,5 cm. Z lahko razkrečenima nogama sedi pred nami mladenič, oblečen v renesančno preoblikovano in zato malce romantično občuteno rimsko vojaško nošo. Čelada na glavi spominja bolj na grške kot na rimske čelade, saj je njen zgornji del vrčasto nabrekel in ima na vrhu gumbast zaključek; spodnji del čelade, ki bi moral pravzaprav varovati obraz, je oblikovan kot polovica levje glave, ušesa pa pokrivata ščitasti varovalni ploščici. Čez vojaško tuniko z rokavci do komolcev, katere nabrani rob še opazimo ob pravokotnem vratnem izrezu, ima vojščak nadet usnjen oklep, ki se prilega golemu telesu z nakazanimi mišicami. Na nadlahteh prehaja oklep v široke, jermenaste pasove. Na hrbtni strani je po sredi, vzdolž hrbtenice, oklep okrašen s cekinastim trakom, ki se spušča spod krilate levje glave. Od ledij padajo trakovi vojaškega krila, ki pokrivajo dokolenske hlače. Pas ima spodaj luskinast obrobek. Pod tuniko nosi mladenič še nekako srajco, od katere vidimo le do zapestij segajoče ozke rokave. Noge tiče v tesno oprijetih, malo manj ko do srede meč segajočih škornjih z zgoraj izvihanim in z okrasno sponko spetim robom. Plašč je vržen čez levo ramo; spušča se poševno čez hrbet, se v loku ovije ob desnem boku, se usloči čez naročje in levo stegno ter se z enim koncem spusti proti tlom in nabere v vozlast skupek gub.

Kompozicija kipa je skladna in umirjena in plastična modelacija krepka, tako da se ni-

Kip mladega vojščaka, Muzej v Kamniku

ti v drobno nabranih gubah plašča ne izgubi voluminozno občutje. Celota je zajeta v mehkelem obrisu, zbuja pa vtis prostorske aktivnosti, ki je dinamična in prav nič manieristično izumetničena. Težnostna os sega od sklonjene glave na desno roko in nato med stopala, kompozicijska os pa sledi krivini telesa, ki je vidna zlasti na hrbtni strani. Plastika živi in se razvija iz svojega jedra, pri tem pa se podreja skladnim kompozicijskim linijam. Te nakazujejo vzporedni vertikalizem nog, diagonalni podlahti z mehkim »volutama« dlani, mirni lok, potekajoč od desnega komolca do vrha čelade, in drugi, temu somerni lok plašča, ki se razpne od tal do zaviha čez levo koleno; ob hrbtu desne dlani se križata vitkejši in zmernejši diagonalni roba plašča, ki teže od leve rame do skupka gub na tleh, in črta, ki jo slutimo od desnega ramena čez desno dlan na levo stopalo. Spodnji del, od kolen navzdol, se zdi kakor podstavek za zgornji del telesa: pogojujejo ga tektonika kockaste gmote nog in gube plašča ob levi nogi, ki izravnava nesimetrični premik osrednje osi. Hkrati vdolbino med nogama ponavlja v zgornjem delu kontrapunkta vgloblina prsi med višinama lakti. To je klasično mirovanje; le še iskra manjka, pa se bo prebudilo v aktivno gibanje: površinska mreža se bo razkrojila, plastična lupina razživila.

Zdi se nam, da to mirovanje ni samo nasledek preračunane kompozicije. Nasprotno: taka kompozicija pravzaprav podpira in poudarja psihično stanje — zdravo spanje mladega vojščaka. Pozabil je na postave vojaške službe; glava mu je kinknila v levo navzdol, naslonil jo je na mehko zaobljeni hrbet levice, katere komolec sloni na levem kolenu. Pri tem se je vojščakovo lice nalahlo nagrbilo, kar kaže, kako natančno je rezbar opazoval realistične nadrobnosti. Desnica je mladenci ohlapno omahnila med kolena. Obraz s težkimi loki zaprtih vek, z močnim nosom in s polnimi, mladostnimi ustnicami je skoraj žalosten. Nič junaškega ni na tem vojščaku. Ko se bo prebudil, se ne bo postavil v pogumno, vzravnano držo, zakaj oči mu bodo še polne sanj in zamišljenosti.

Drugi kip je visok 31 cm. Tudi ta predstavlja spečega, le da starega vojščaka, ki je varen discipline. Zato je pravo nasprotje mlajšega tovariša. Starec, zarjavel v vojaški službi, je trudno sédel na skalnat rob in se pogreznil v spanje brez sanj. Noge je pri tem močno razkročil in levo pomaknil nekoliko v stran; nad vzravnanim telesom mu je glava omahnila vznok — spanec ga je premagal sredi stražarske dolžnosti. A še vedno se z obema ro-

kama krepko oprijemlje sulice. Celo uniforma poudarja starčevo resnost: čez tuniko s kratkimi rokavi pokriva gornji del telesa anatomsko modeliran oklep z levjo glavo kot falero pod obrobkom na prsih in s cekinastim trakom na hrbtu. Tudi naramna ščitnika sta se spremenila v levji maski, izpod teh pa se spuščajo jermenasti trakovi. Namesto perjanice ždi na vrhu čelade majhen lev. Ob ušesih sta členkasta ščitka, nad njima rozetna kroga, senčnika čelade sta vrvičasto obrobljena. Boke pokriva vojščaku krilo iz usnjениh jezikov, nogi tičita v sandalih z golenico, ki se na razkriti levi nogi ob bogatih zavihkih končuje z agrafo v podobi levje glave. Plašč je postal izrazito plastičen, prostorski element; zdaj sega poševno čez hrbet, pokriva levo ramo, se vleže čez naročje in odene nogi — levo do srede goleni, desno do gležnjev — med kolenoma pa se nabira v trikoten sestav zapletenih gub; nazadnje se še bogato razlije ob stopalih in tako figuro krepko poveže s tli. Starčevo spanje ni brezskrbno in lahko kot pri mladem vojščaku. Zdi se, da polodprta usta hropejo; mišice rok so napete, s plaščem pokrite noge še povečujejo vtis teže in monumentalnosti. Resnost celote podkrepljuje starčeva razcepljena, kodrasta brada pod močnimi brki. Ob prvem klicu se bo vojščak prebudil in se takoj pripravil za boj.

Mehko in plastično je oblikovan prvi kip. Zadržana napetost in komaj ukročena notranja moč se gostita v težki gmoti drugega; ob-

Kip mladega vojščaka s hrbtne strani. Muzej v Kamniku

Kip starega vojščaka. Muzej v Kamniku

ris ni več sklenjen, marveč je slikovito razrahljan in diagonala sulice ga ostro seka; mase se v višino kopičijo in ne prelivajo. Če mladi legionar deluje predvsem z anatomskimi plastičnimi poudarki, so ti pri starem vojščaku zabrisani z razmahom draperije. Horizontala desnice razpolavlja figuro v dva dela. Površinsko lupino že načenjajo prostorski zaklinki, ki se zajedajo vanjo; jedro telesa je v napetem sorazmerju z njegovo površino. Mirovanje je že preseglo kritično stopnjo, prehaja v latentno, eruptivno moč. Težnostna os poteka v samem trupu in ne več v »prostoru« pred njim. Podoba je, da se v tej plastiki naznanjajo že prvi zarodki zgodnjebaročnega kiparskega občutja.

Kompozicijska in plastična načela, ki se na kipih odločujoče uveljavljajo, nam narekujejo, da ju slogovno uvrstimo v pozno renesanso, torej pred zmago baročnih tendenc, da si figura starega vojščaka s svojim patosom in z vznemirjenim obrisom, te že napoveduje. Tudi manierističnih značilnosti še ne opazimo. Odprto pa ostaja vprašanje, če se nemara manieristični značaj ni kazal v kompoziciji celote, v katero sta bila kipa svoj čas vključena. Zato pa močnejše občutimo, kje se skrivajo oblikovne korenine in motivni vzori za ti plastiki. Njuna govorica je italijanska in njuni vzori segajo do Michelangelovega kiparstva — konkretno do kipov Giuliana in Lorenza Medici v florentinski Medicejski kapeli ob cerk-

vi S. Lorenzo, nastalih med letoma 1526 do 1534.

Primerjava se zdi morda na prvi pogled drzna in pretirana, res pa je, da mekinjskih vojščakov brez Michelangelovih prototipov ne moremo niti slogovno niti motivno razložiti. Že njuna psihična karakterizacija je pogojena v michelangelovskem duhu, začeni s karakterno dvojnostjo. Mladi vojščak je nedejaven, melanholičen, starec je žilav in vojaško aktiven. Podobno je Michelangelo nakazal duševno razpoloženje obeh medicejskih sinov, le da je moral pri teh poudariti predvsem resignacijo, zasanjanost, odmaknjenost ali celo omračitev duha. Po razpoloženju se Medicejcema približuje posebno naš mladi vojščak. Celo njegova postavitve je podobna. Pač pa Michelangelova poveljnika bedita, naša legionarja pa spita, kar je, seveda, narekvalo nekoliko drugačno držo in vzgib teles. Lahni kontrapost starega vojščaka, dosežen z zamikom prsnega dela telesa v levo in glave v desno, daje slikovit in dinamičen vtis — podobno držo pa opazimo tudi pri Giulianu Medici. Položaj mlajšega legionarja sicer ni tako dramatičen, zato pa srečamo pri njem drug michelangelovski motiv: desnica je usmerjena navzdol, glavo podpirajoča levica navzgor. Nekoliko izumetničena drža levice, na katere hrbet vojščak naslanja glavo, je le nekakšna parafraza giba levice na kipu Lorenza Medici. Prav tako je priljubljen Michelangelov motiv čez golo koleno vrženi rob plašča, ki zdrkne nato med nogama navzdol in tak motiv srečamo tudi na naših kipih. Michelangelo ga je dosledno izpeljal pri sedečem Mojzesu na nagrobniku papeža Julija II. v rimskem S. Pietro in Vincoli, v reducirani obliki pa na kipu Giuliana Medici. Celotna modelacija in gmotna zgoščenost, ob telo pritisnjeni udi, zasenčena globina med nogama, »postament« spodnjih delov teles, zasuk ramena starega vojščaka, vzporednost »pogledov« vojščakovega in levjega obraza na naravniku, premišljena ureditev plašča mlade vojščaka — vse to so nadrobnosti, za katere bi našli analogije na kipih Medicejcev in delno tudi na kipih sedečih sv. Kozma in Damijana v isti kapeli, izklesanih po Michelangelovem osnutku. Pri tem nas ne sme motiti, da sta naša kipa drugačnih proporcij kot so Michelangelovi, da sta bolj čokata in da je rezbar nekoliko pretiral »stebratost« nog ter jih preveč vzporedno zastavil; s svojim — dasi nadpovprečnim — rezbarskim znanjem velikemu umetniku pač ni mogel biti kos niti duhovno niti oblikovno. Ni izključeno, da je Michelangelove kipe doživel na lastne oči, gotovo pa jih je poznal vsaj po ris-

bah ali posnetkih; lahko pa bi bil našel navdih tudi pri drugih kiparjih, ki so Michelangelova dela posnemali. V treh desetletjih, ki so pretekla od nastanka florentinskih plastik, se je njihova kompozicijska shema gotovo že zelo razširila in doživela nekatere spremembe. Michelangelovo kiparsko dediščino so prevzeli in razširjali odlični mojstri, kakršni so bili Jacopo Sansovino, Baccio Bandinelli, Bartolomeo Ammanati, Vincenzo Danti, Leone Leoni in drugi. Nekatere figure na nagrobniku Giana Giacomina Medici, ki ga je okoli leta 1560 ustvaril Leone Leoni za milansko stolnico, so našima kipoma v mnogočem sorodne, posebno naš stari vojščak vabi v primerjavo z Leonijevo alegorijo vojaške kreposti v podobi sedečega vojskovodja. Res pa v Leonijevem delu naslutimo že manierističen pridih.

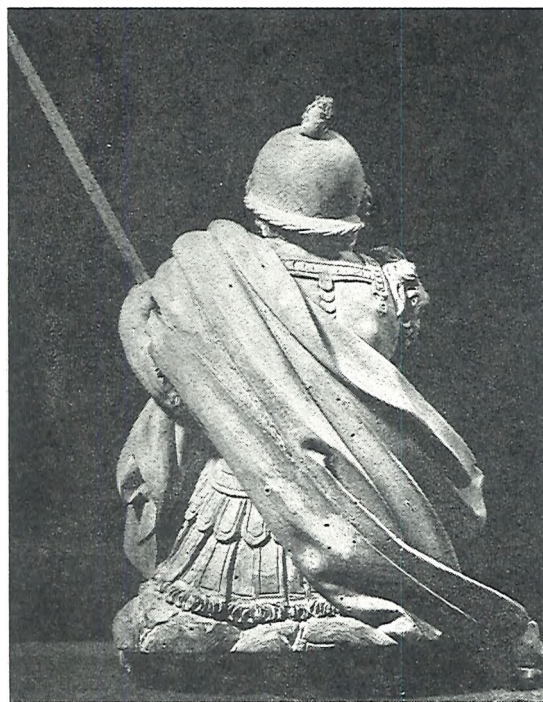
Iz Michelangelovega motivnega inventarja so prevzete tudi nekatere dekorativne nadržnosti, na primer oblika in okras oklepov, vojaških obuval, delno celo čelad in še kaj. Morda bo potrpežljivo iskanje odkrilo še kakšno našima plastikama sorodnejšo kiparsko umetnino, ki bo omogočila tudi natančnejšo določitev njune provenience. A po slogovnih komponentah lahko že zdaj zapišem, da sta nastala okoli leta 1560 ali najpozneje 1570. Rezbar je bil po vsej verjetnosti Italijan ali vsaj pod zelo močnim vplivom italijanske umetnosti. Morda bi ga smeli iskati med tistimi lombardskimi mojstri, ki so, skupaj z arhitekti in kamnoseki, v drugi polovici 16. stoletja v vse večjem številu prihajali v notranjeavstrijske dežele in se v njih naselili ali se vsaj dalj časa zadrževali. Zato ni neverjetno, da sta nemara nastala kipa na slovenskih tleh. Tudi na Slovenskem se je namreč v tretji četrtini 16. stol. novo oblikovno razpoloženje, ki je sprejemalo italijanske slogovne pobude, močno okrepilo, dasi ne smemo prezreti, da je bil to hkrati tudi čas največjega razmaha protestantizma, ki sakralnim upodobitvam ni bil naklonjen.

In sakralni umetnosti pripadata tudi mekinjska vojščaka. Očitno gre za ostanek večje kompozicije, ki bi bila lahko predstavljala Kristusa v grobu ali Kristusovo vstajenje. V obeh prizorih bi lahko nastopala speča vojščaka kot stražarja ob grobu. Srednji vek je upodabljal na prizoru Vstajenja še speče stražarje, od renesanse dalje pa so ti navadno že prebujeni ter v grozi pred vstalim Kristusom padajo na obraz, krilijo z rokami ali prestrašeni beže. Sta morda stražila vojščaka nekoč grob s še mrtvim Kristusom?

Kiparske skupine Kristusa v grobu (božji grob) so bile v srednjem veku navadno na-

meščene v posebnih kapelah ali v stenskih nišah večjih cerkva. Na Slovenskem se nam ni ohranil noben tak primerek, le arhivalni vir omenja leta 1396 večno luč pred božjim grobom v velesovski samostanski cerkvi. Navadno je bila to skupina plastik, pogosto celo v naravni velikosti, ki je predstavljala Polaganje Kristusa v grob ali nad grobom žalujoče žene z Janezom Evangelistom, Jožefom Arimatejcem ter Nikodemom. Od srede 16. stoletja so se začeli množiti posebni, z obredi velikega tedna povezani božji grobovi, ki so dosegli v baroku monumentalne mere ter se razvili v pravcate teatarske kulisne arhitekture; med take spada tudi božji grob v župnijski cerkvi v Mekinjah iz leta 1761. Naša vojščaka gotovo nista pripadala temu novemu tipu božjega groba. Kompozicija, v katero sta bila vključena, je bila namenjena najbrž le za neko zasebno ali samostansko kapelo.

Mnogo verjetneje se mi zdi, da sta kipa sestavni del prizora Kristusovega vstajenja. Dasi je porenosančni čas navadno upodabljal že prebujene stražarje groba, tudi speči še niso prišli iz navade. Če pa pomislimo, da sta kipa nastala v dneh, ko je zmagovala reformacija, bi bila taka razlaga še verjetnejša. Od vseh evangelijskih prizorov je dopuščal Luther najraje prav upodabljanje Križanja in Kristusovega vstajenja, kar opazamo tudi na te-

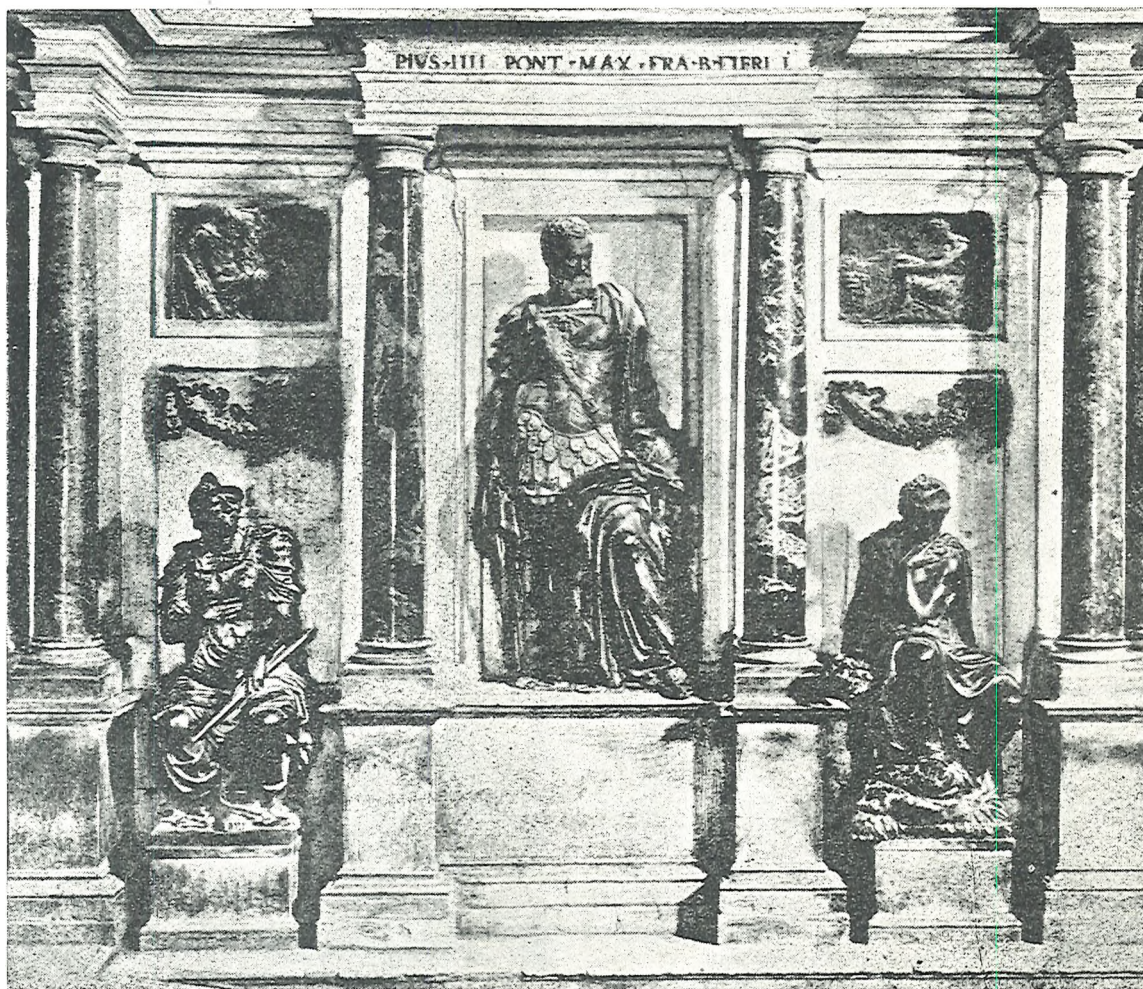
Kip starega vojščaka s hrbtne strani, Muzej v Kamniku

danjih protestanskih nagrobnikih. Da, naša vojščaka bi bila lahko vključena celo v skupino, ki bi bila sestavni del nekega lesenega nagrobnika. Vnovič si moramo zastaviti vprašanje o izviru obeh kipov.

V času, ko sta nastala, so v mekinjskem samostanu bivale še klarise. Njihovo redovno disciplino je tedaj že močno omajal protestantizem, a po vsem, kar smo povedali, bi to nastanka naše umetnine ne izključevalo. Cesar Jožef II. je leta 1782 mekinjski samostan zatrl; premoženje s stavbo in najbrž tudi z opremo vred je prešlo v zasebno lastnino. Je mar verjetno, da bi se bila mogla v kakšnem kotu, pa čeprav na podstrešju, ohraniti kipa vse do leta 1902, ko so samostan kupile ljubljanske uršulinke? Te so precēj opreme prenesle v novo redovno hišo iz Ljubljane — med drugimi predmeti morda tudi opisana kipa. A tudi v Ljubljano so prišle uršulinke šele leta 1704 iz Gorice, kjer je bil njihov sa-

mostan ustanovljen leta 1672. Vsi ti podatki kažejo, da z uršulinkami nastanka kipov ne moremo rešiti; bile so najbrž samo njihove prenašalke in ne naročnice. Pod Jožefom II. so ljubljanske uršulinke prevzele nekaj umetniških dragotin iz zatrtih ljubljanskih samostanov — kapucinskega, diskalceatskega in celo iz jezuitskega — vendar tudi umetnostni inventar le-teh ni segal do srede 16. stoletja.

Najverjetneje se zdi, da sta kipa — ali celota, ki sta ji pripadala — prišla v nunsko lastnino iz kakšne zasebne plemiške zbirke kot volilo samostanu ali kot sestavni del »osebne dote« katere od redovnic. Ne izključujem mogočnosti, da je to delo nastalo na način tleh, umetnik, ki ga je ustvaril pa je bil po vsej verjetnosti italijanskega rodu ali vsaj italijansko šolan. H koncu naj samo še dodam, da sta ti na videz skromni, v resnici pa zelo kvalitetni plastiki pri nas edini do sedaj znani umetnini, ki nanju pada senca Michelangelovega umetniškega genija.

Leone Leoni, Nagrobnik Giacoma de Medici, Milan, katedrala

V katalogu pariške razstave (*L'Art en Yougoslavie de la préhistoire à nos jours*, Paris 1971, kat. št. 425) sta kipa po zaslugi beograjske redakcije napačno pripisana »slovenskemu mojstru«. Pod isto številko in z enako napako sta objavljena tudi v katalogu okrnjene ponovitve pariške razstave v Sarajevu (Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije

do danas, Sarajevo 1971); kip mladega vojščaka je tudi reproduciran. — Slike kipov so objavili tudi nekateri francoski časopisi, ki so poročali o razstavi, kot na primer: *L'Amateur d'art*, 18. marec 1971; *La Galerie*, Paris, marec 1971, str. 23; *Nice-Matin*, Nice 14. marec 1971.

VIŠNJA GORA IN NJENO PREBIVALSTVO V 16. STOLETJU

OB PETSTOLETNICI MESTA

IRENA VILFAN-BRUCKMÜLLER

Ko so Turki v osmem desetletju 15. stol. izvedli zelo hude vpade na Kranjsko, so nekatera tržna naselja dobila položaj mest. S tem so dobila med drugim pravico, zgraditi obzidje, torej povečati svojo lastno varnost pa tudi dajati pribežališče najbližji okolici in zapirati Turkom ceste, po katerih bi sicer naravnost prodirali skozi deželo. Med temi naselji je bila tudi Višnja gora, ki je dobila mestne pravice leta 1478.¹ Drugače kot dve drugi mesti, ki sta nastali ob tej priložnosti, se Višnja gora ne more ponašati z obsežnim mestnim privilegijem, zato pa se lahko ponaša z arhivom, ki vsebuje že za 16. stol. kar precej zgodovinskega gradiva. Višnjani so ga skozi stoletja vestno hranili, nazadnje pa bi bil dvakrat skoraj uničen. Višnjo goro so namreč Nemci septembra 1943, po kapitulaciji Italije, bombardirali. Tedaj je zračni pritisk odnesel višnjegorski arhiv iz stavbe mestne hiše, kjer je bil spravljen, na vrt. Tedanji občinski tajnik Jožef Pajk (potomec Jurčičevega Pajka) ga je pobral in zložil na kup v obokanem pritličju mestne hiše. Proti jeseni 1946 ga je tukaj videl Sergij Vilfan in o tem obvestil sodelavca tedanjega zbirnega centra. Ko je pozneje nastopil delo v Mestnem arhivu Ljubljana, je zvedel, da višnjegorskega arhiva ni v nobeni arhivski ustanovi. S pooblastilom in sodelovanjem Državnega arhiva Slovenije, ki ga je zastopala Marija Verbič, je šel v Višnjo goro iskat arhiv. Na KLO o tem niso ničesar več vedeli. Na mestu, kamor je Pajk spraval arhiv, je bilo videti samo velik kup premoga. Za vsak primer so začeli odmetavati nekaj premoga in pod njim so se srečno začeli pojavljati ostanki višenjskega arhiva, ki bil tisto zimo romal s premogom vred v peči. Tako so vse v sta-

nju, primernem dotedanjemu shranjevanju papirja v vlagi pod premogom, prepeljali v ljubljanski Mestni arhiv, kjer so ga najprej osušili, očistili in uredili. Nekaj let pozneje je ta fond prevzel Arhiv SR Slovenije (tedanji Državni arhiv). Kolikor je moč presoditi po spisih, ki jih je o Višnji gori objavil K. Črnologar, je bil ob teh nezgodah uničen le majhen del gradiva.

Tako nam višenjski arhiv omogoča marsikatera spoznanja o življenju tega mesteca v preteklosti, med drugim tudi tale:

TOPOGRAFIJA

Ko je Višnja gora dobila mestne pravice, so jo postavili na višje ležeč kraj, ugoden za obrambo.

Prvotno tržno naselje na ožjem območju Višnje gore je bil Stari trg, vzhodno pod sedanjim mestom. Ta se v virih 16. stol. večkrat omenja. Še danes je tam nekaj hiš in med njimi v hlev prezidana stara trška cerkev. Prvotno je moral biti Stari trg večji kot je danes, ker je iz virov razvidno, da so njegovo zidovje — očitno zidovje opuščenih hiš — rušili leta 1554/55 za pridobitev materiala za posipanje ceste.² Ker so bile te hiše gotovo prazne že od časov preselitve prebivalcev v novo »mesto« oktog 1480, je to dokaz, da so bila pri nas najpozneje konec 15. stol. vsaj pritličja meščanskih hiš zidana in ne več lesena. Cerkev v Starem trgu je bila v 16. stol. še v funkciji in se označuje kot »stiftt khirhek«.³

Sama Višnja gora se v nemških virih 16. stol. imenuje redoma Weichselberg ali Weixlberg. Stala je na istem mestu kot danes, to je pod starim gradom na naravnem pomolu,

čez katerega je bila speljana cesta, ki je vodila iz Ljubljane skozi Spodnje blato in Peščenjek, skozi Višnjo goro in naprej mimo Stične proti Novemu mestu. Višnja gora je torej s svojim obzidjem in vrati zapirala to cesto. Nastala je na tem mestu v času, ko je dobila mestne pravice. Morda je na mestu sedanje cerkve svete Ane, ki stoji sredi Višnje gore na najbolj vzvišenem mestu, prej stala neka manjša utrdba, podobno kot Mali grad nad Kamnikom. To bi mogli sklepati iz tega, da je v cerkvi svete Ane še danes vidna v zidu ladje zazidana strelna lina, obrnjena proti sredi mesta. Prezbitarij je gotski in so v njem še neodkrita freske. Raziskava te cerkve bi verjetno marsikaj pojasnila tudi za zgodovino samega kraja. Viri 16. stol. to cerkev večkrat omenjajo,⁴ vendar o njej pri tem ničesar podrobnejšega ne izvemo, razen podatka, da je imela stolp.⁵

Glavno zunanje znamenje Višnje gore kot mesta je bilo mestno obzidje z mestnimi vrati. Potek obzidja je danes v splošnem še razločno viden, čeprav ga nekatere novejša zidave kazijo. Obzidje pa najbrž ni nastalo v celoti že ob podelitvi mestnih pravic, temveč so prvotno gotovo obzidali le najbolj ogrožena mesta. Tako si moremo razlagati velika gradbena dela, ki jih navajajo računi iz leta 1559/60. Tega leta so namreč ponekod porušili staro obzidje, na njegovem mestu ali morda nekoliko nižje pa so proti severu, to je proti župni cerkvi, postavili nov del obzidja. Pri tem so po računski knjigi za leto 1559/60 delali 119 dni v kamnolomu (kar je stalo približno 16 fl.), kupili 58 peljajev in 130 kobilov apna (kar je veljalo skoraj 11 fl.), medtem ko so za gradbeni les in za kritje strehe, kakor tudi za drug material porabili približno 33 fl. Skupaj je material v tem letu veljal kakih 60 fl., kar je predstavljalo vrednost kakih 12–15 bikov. V spomin na to zidavo je še danes v obzidju viden kamen z vklesano letnico 1560.

Skozi obzidje so vodila tri mestna vrata: iz ljubljanske strani je cesta peljala najprej skozi Zgornja vrata⁶ desno od danes še vidnega južnega obzidja. Z dolenske strani je cesta peljala v mesto skozi Spodnja vrata,⁷ ki so bila pod cerkvijo svete Ane. Poleg teh dveh glavnih vrat je Višnja gora imela na zahodu še tako imenovana Mala vrata («khlein tuerlain»). Že v 16. stol. so bile pri teh vratih stopnice⁸. Ime Mala vrata je še danes ohranjeno.

V virih 16. stoletja se omenjajo tile mestni stolpi:

spodnji turn pri stari Wuthalkhi⁹
turn pri Aleksandru¹⁰

turn pri Werderici¹¹

novi turn (neuer thurn)¹²

turn pri Kozlu (Khosl)¹³

turn pri Malih vratih¹⁴

Večine teh stolpov danes ne moremo več lokalizirati, ohranjen pa je oglati stolp pri malih vratih, ki mu danes pravijo »puflturn«.

Iz virov je razvidno, da so bili zid in stolpi pokriti s škodlami.¹⁵

Iz podatkov v računskih knjigah lahko sklepamo, da so do mestnih vrat vodili mostovi. Izrecno sta omenjena mostova pri Zgornjih¹⁶ in Spodnjih vratih.¹⁷ Za popravilo mostov so uporabljali les iz mestnega gozda.¹⁸

Poleg cerkve v Starem trgu in cerkve svete Ane (glej zgoraj), je imela Višnja gora še farno cerkev svetega Egidija,¹⁹ ki je stala zunaj obzidja, oddaljena od mesta kakih 5 minut hoje. Iz mesta je k cerkvi vodila pot, ki so jo večkrat povpravljali.²⁰ Podrobnih podatkov o cerkveni zgradbi nam viri 16. stoletja ne dajejo; današnja zgradba, ki stoji na mestu nekdanje župne cerkve, pa je gotovo mlajša. Verjetno je že v 16. stoletju pri cerkvi bilo pokopališče, vendar nam viri o tem ne dajejo sporočil. Tudi župnišče, ki se omenja v računih (im perg beim pharrhoff) je treba iskati poleg župne cerkve.²¹

V mestu samem se ne omenjajo nobene druge cerkve; viri navajajo le še nekaj okoliških fara: npr. pri svetem Martinu itd.²²

Od javnih zgradb v mestu se največkrat omenja mestna hiša, imenovana »komaun« ali »komun«. Omenjena je v računskih knjigah v zvezi s popravili (npr. popravitom strehe).²³ Kje je »komun« stal, iz virov ni razvidno, verjetno pa na istem mestu, kjer je stavba krajevnega urada, torej na zahodni strani sredine glavnega trga.

V mestu je bil zapor (gefanngnhnus²⁴), ki se omenja večkrat v zvezi s krvnimi rihtami, ki so jih opravljali v Višnji gori. Iz podatka v mestnem zapisniku izhaja, da je eden od mestnih stolpov služil za zapor: obtoženec je bil namreč zaradi mraza v stolpu premeščen v mestno hišo.²⁵

Šola, ki jo navajajo viri, se ne da točno lokalizirati, verjetno je stala na glavnem trgu. Iz računskih knjig izvemo, da so v šoli obrtniki večkrat opravljali zidarska in tesarska dela in da je pri šoli stal vodnjak.²⁶

Večkrat se navajajo dela na mestnih vodnjakih (prun, prun khasten²⁷). Iz del, ki so jih opravljali na njih in iz materiala, ki so ga uporabljali, je moč sklepati na njihovo približno obliko. Verjetno je bil prun kasten lesen, zbit s klamfami (khlampflein²⁸) in pokrit z lesenim pokrovom. Železne dele vodnjaka

so večkrat čistili rje.²⁹ Mestni hlapec je bil po predpisih jesenske večje iz leta 1573 zadolžen, da je redno čistil vodnjak.³⁰ Morda iz podatka, da so večkrat morali menjati cev (»ror«), lahko sklepamo, da je bil vodnjak v zvezi z vodovodom.³¹

Iz navedbe, da je bil Jurij Siromak (Georg Saromagkh) iz leta v leto plačan za ravnanje ure (vr rihten³²) lahko sklepamo, da je imela Višnja gora mestno uro, verjetno na stolpu cerkve svete Ane in da je za uro skrbelo samo mesto.

Do sedemdesetih let 16. stoletja se omenjata v mestu dve mesnici,³³ odtlej naprej pa tri, ker je Marko Novak dobil 1576/77 dovoljenje, da sme odpreti tretjo.³⁴

Višnja gora je imela tudi svojo gmajno, ki se omenja v zvezi z deli v jarkih.³⁵ Ta gmajna je bila po ustnem izročilu domačinov na grajskem pobočju. Na gmajni se omenja mlin, pravzaprav mlinar (mulner auf der gmain³⁶).

Poleg gmajne viri večkrat omenjajo mestni gozd (statforst³⁷) odkoder so vozili les za popravilo mostov, za gradnjo mestnega zidu itd.

Meščani so imeli pod »Cvingerjem«, kakor se kraj tam danes imenuje (to je prostor pod nekdanjim mestnim zidom in nad današnjo staro cesto na vzhodni strani mesta, že v 16. stol. svoje zelniške. O njih je govor v računskih knjigah, kadar so bila potrebna popravila ograje in podobno.³⁸ O teh vrtičkih piše Jurčič v svoji povesti Kozlovska sodba v Višnji gori.

V davčnih knjigah iz leta 1567 je navedenih pet kašč, leta 1579 dva mlini, leta 1581 enajst kašč in šest mlinov, leta 1591 dvanajst kašč in trije mlini. Lastniki ali zakupniki kašč so bili okoliški kmetje, ki so tja spravljali na varno svoje pridelke, kar je bila že stara navada v podeželskih srednjeveških mestecih. Lastniki in zakupniki mlinov pa so bili tudi meščani. Od mlinov je mogoče približno lokalizirati mlin v Trsteniku, ki baje stoji še danes in mlin na gmajni.³⁹

Vodna sila v bližini Višnje gore pa ni zadostovala za žage, zato so žagan les nabavljali praviloma v Ljubljani.⁴⁰ Davčna knjiga iz leta 1591 omenja pod rubriko »mlini« še kladivo (hamer) in delavnico smodnika, verjetno stope (pulfermaher) na Trsteniku.

Nekoliko zunaj mesta, ob cesti proti Ljubljani, zasledimo v virih še studenec Konjšček (prun Khontschegkh). Tudi tega morajo po določilih jesenske večje iz leta 1573 redno čistiti.⁴¹ Ta studenček deluje še danes in je ohranil svoje že v 16. stol. zapisano ime.

Od krajevnih imen v bližnji in daljnji okolici, ki se omenjajo v računskih knjigah, jih je večino mogoče lokalizirati, npr. Kosca (Khositz⁴²), ki leži severno od Starega trga. Tam je tekkel tudi istoimenski potok, ki so ga večkrat regulirali;⁴³ Dobrava (Dööroue⁴⁴) leži severovzhodno od Višnje gore; Dedni dol (Dedndol⁴⁵) severno od Višnje gore; Peščenjek (Peschenickh⁴⁶) severozahodno od Višnje gore; Peč (Offen⁴⁷) severozahodno; Polica (Politz⁴⁸) prav tako severozahodno; Črnelo (Tschernelu⁴⁹) in podobno. Nekaj pa je tudi krajevnih imen, ki jih kljub povpraševanju domačinov ni bilo moč lokalizirati, npr.: »Falkhenschiess«;⁵⁰ »Stanizer«;⁵¹ »Camisch«⁵² itd.

Pritožba višenjskih meščanov iz konca 16. stol. pravi, da je bilo v Višnji gori 70 hiš.⁵³ Če iz več davčnih knjig (1567, 1579, 1581, 1591) skušamo ugotoviti naseljene in začasno nenaseljene hiše, pridemo do tehle cenitev: Precej hiš je bilo stalno naseljenih (vsaj 32), menjaje obljudenih pa je bilo približno 80, vendar je zaradi pomanjkljivega zaporedja v davčnih knjigah skupno število hiš verjetno manjše od 112 in moremo oceniti skupno število, skupaj z začasno neobljudenimi na kakih sto.

PREBIVALSTVO

Davčne knjige so glavni vir za ocenitev števila prebivalstva. Neposredno moremo iz njih ugotoviti predvsem število družin. Tako prihajamo do naslednjih števil:

leta 1567

85 družin hišnih lastnikov,
23 družin najemnikov,
skupaj 108 družin.

leta 1579

65 družin hišnih lastnikov,
18 družin najemnikov,
skupaj 83 družin.

leta 1581

85 družin hišnih lastnikov,
25 družin najemnikov,
skupaj 110 družin.

leta 1591

90 družin hišnih lastnikov,
10 družin najemnikov,
skupaj 100 družin.

Če število družin za posamezno leto pomnožimo s količnikom 5, dobimo približno število prebivalstva v posameznem letu. Le-ta

1567 je bilo v Višnji gori približno 540 prebivalcev, leta 1579 — 415, leta 1581 — 550 in leta 1591 okrog 500. (Količnik 5 se je izkazal za relativno najbolj točnega.⁵⁴ Zaradi velike umrljivosti v času kug, turških vpadov, vojsk in podobnih nadlog namreč ne smemo računati s prevelikim številom družinskih članov.)

Analiza priimkov, navedenih v davčnih in računskih knjigah, nam daje precej zanesljiv vpogled tudi v izvor prebivalstva. Sama po sebi imena niso vedno popolnoma zanesljiv kriterij za take presoje, zlasti ne, če se v nemških tekstih pojavlja nemško ime, oblikovano iz besede, ki jo je mogoče prevajati. To dokazujejo že sami višenjski viri. Na nekaj mestih namreč opazimo, da so slovenske priimke prevajali v nemščino. Tako se Luka Goddec (Godetz⁵⁵) na drugem mestu imenuje Fiedler,⁵⁶ podobno se Pavel Kolar (Collar⁵⁷) na drugem mestu iste knjige imenuje Wagner⁵⁸ in Andrej Zima (Sima⁵⁹) se drugod piše Winter.⁶⁰ Zato nemška oblika imena ni nujno tista, ki jo je nekdo sam uporabljal. To velja posebej tudi o osebnih imenih, npr. Volko (Wollkho⁶¹) se v davčni knjigi prej imenuje Wollff.⁶² Viri so bili namreč pisani v nemščini, zato ni čudno, da so imena prebivalcev včasih ponemčili. Izrazito nemških ali nemško poreklo dokazujočih imen pa je malo. Mednje bi šteli imena — morda priseljenih — trgovcev Turingin,⁶³ Neymetz,⁶⁴ in Holxinger.⁶⁵ S takimi in podobnimi izjemami pa so vsa imena, navedena v davčnih knjigah, slovenska, čeprav so viri pisani v nemščini. Tako moremo iz imen v tem primeru vendarle sklepati, da je bilo skoraj vse prebivalstvo Višnje gore domačega rodu in slovensko, posebno ker se marsikatera imena pojavljajo še danes tudi v kmečki okolici Višnje gore.

Če primerjamo razne priimke v davčnih knjigah, pa opazimo tudi, da so bili sicer nekateri priimki v 25 letih (1567—1579) precej stalni, mnogo pa se jih je tudi spreminjalo. Res je, da priimki še niso bili čisto ustaljeni, vendar pa tako močno spreminjanje vendarle kaže na neko fluktuacijo prebivalstva.

Nekatere družine pa so se v Višnji gori držale skozi stoletja. Če ne v davčnih knjigah, pa v računskih knjigah in drugod srečujemo

priimke Nadrag,⁶⁶ Turk,⁶⁷ Groznik,⁶⁸ Pajk⁶⁹ itd., ki so še danes znani v Višnji gori.

Ali smemo iz nekaterih priimkov sklepati tudi na poklic, ne moremo z gotovostjo trditi za vsak primer. Pogosto pa se priimek in poklic gotovo ujemata. Mert Sloser je opravljal ključavničarska dela,⁷⁰ Urban Maurer zidar-ska,⁷¹ Thomas Tzimerman tesarska⁷² itd.

OPOMBE

1. Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 3, 15. — 2. R. knj. 1554/55 (v nadaljevanju izpuščam prvi dve številki pri navedbi računskih knjig). — 3. R. knj. 76/77. — 4. Npr. r. knj. 76/77. — 5. R. knj. 58/59. — 6. Npr. r. knj. 50/51. — 7. Npr. 54/55. — 8. Npr. r. knj. 99/100. — 9. Npr. r. knj. 50/51. — 10. Npr. r. knj. 50/51. — 11. R. knj. 58/59. — 12. Npr. r. knj. 58/59. — 13. R. knj. 59/60. — 14. R. knj. 99/100. — 15. Npr. r. knj. 54/55. — 16. R. knj. 53/54. — 17. R. knj. 59/60. — 18. R. knj. 96/97. — 19. R. knj. 58/59. — 20. R. knj. 52/53. — 21. Ibidem. — 22. R. knj. 76/77. — 23. R. knj. 76/77. — 24. R. knj. 50/51. — 25. Mestni zapisnik, 5. febr. 1574. — 26. R. knj. 97/98. — 27. Npr. r. knj. 50/51. — 28. R. knj. 54/55. — 29. R. knj. 76/77. — 30. Mestni zapisnik, 12. oktobra 1573. — 31. R. knj. 58/59. — 32. Npr. r. knj. 52/53. — 33. Npr. r. knj. 76/77. — 34. R. knj. 76/77. — 35. R. knj. 76/77. — 36. R. knj. 58/59. — 37. Npr. r. knj. 59/60. — 38. Npr. r. knj. 76/77. — 39. Gl. opombo 36. — 40. Npr. r. knj. 54/55. — 41. Mestni zapisnik, 12. oktobra 1573. — 42. Npr. r. knj. 58/59. — 43. Npr. r. knj. 99/100. — 44. Npr. r. knj. 97/98. — 45. Npr. r. knj. 59/60. — 46. Npr. r. knj. 59/60. — 47. Npr. r. knj. 52/53. — 48. Npr. r. knj. 59/60. — 49. Npr. r. knj. 53/54. — 50. Npr. r. knj. 54/55. — 51. R. knj. 97/98. — 52. R. knj. 99/100. — 53. Viced. arh. 145, Lit W, I-3, brez datuma. — 54. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, str. 84. — 55. Npr. r. knj. 58/59. — 56. Npr. r. knj. 53/54. — 57. R. knj. 76/77. — 58. Npr. r. knj. 76/77. — 59. Dav. knj. 1579, 1581. — 60. Dav. knj. 1591. — 61. Dav. knj. 1591. — 62. Dav. knj. 1581. — 63. Dav. knj. 1567, 1579, 1581. — 64. Dav. knj. 1567. — 65. Dav. knj. 1579, 1581, 1591. — 66. Npr. r. knj. 53/54. — 67. Npr. r. knj. 76/77. — 68. Npr. r. knj. 72/73. — 69. Npr. r. knj. 96/97. — 70. Npr. r. knj. 50/51. — 71. Npr. r. knj. 52/53. — 72. Npr. r. knj. 59/60.

STAVBA DEŽELNEGA GLEDALIŠČA V LJUBLJANI

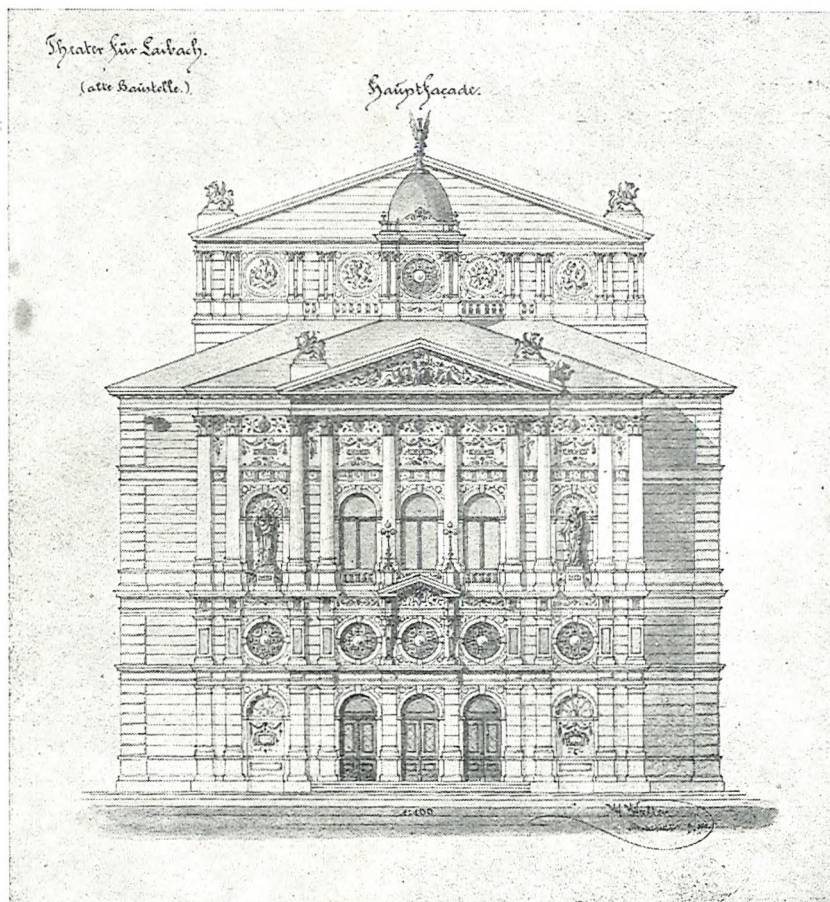
DAMJAN PRELOVŠEK

Stavba nekdanjega deželnega gledališča* sodi med najbolj ugledne spomenike tako imenovanega poznega historizma pri nas. Ne le skrbna obrtniška izdelava, ampak predvsem ohranjeno sozvočje arhitekture in dekoracije nam še vedno v polni meri lahko pričarata vzorno celostno umetnino iz konca preteklega stoletja, v kateri lahko podoživimo razpoloženje časa, razpetega med evforično vero v vseomogočnost tehnike ter željo po reprezentančnosti. Z zidavo gledališč je bilo povezano reševanje vrste zapletenih inženjskih problemov. Medtem ko so drzne kovinske in železobetonske konstrukcije ostale skrite pod težko historičistično preobleko, pa okrasje ni bilo po godu funkcionalistični estetiki. Z rehabilitacijo umetnosti 19. stoletja se počasi začenjamo zavedati tudi pomena slednjega, saj je bilo krašenje sestavni del arhitekture. Kiparski in slikarski dodatki so bili navadno delo specializiranih industrijskih ob-

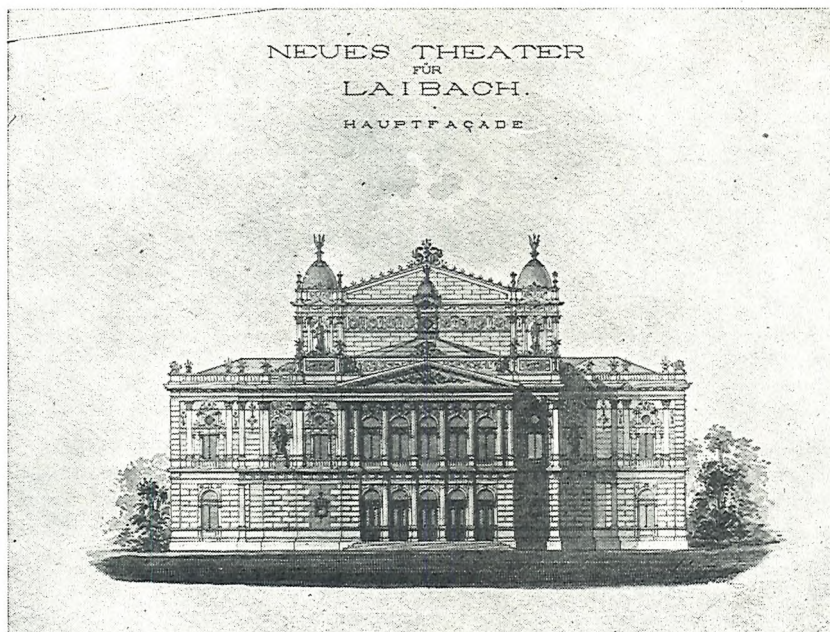
ratov, kar velja tudi v našem primeru, a vendarle anonimnosti ne smemo razumeti le v slabem pomenu. Zaradi obrtniškega načina dela, ki je vladal v takšnih delavnicah, so njihovi izdelki lahko dosegli visoko kakovostno stopnjo. Likovna plat okrasja je tako včasih povsem enakovredna njegovi temeljni ikonografski vlogi.

Ne nazadnje velja v zagovor gledališke hiše opozoriti tudi na z njo povezan del naše kulturne in politične zgodovine. Pri zidavi in opremljenosti je igrala pomembno vlogo želja, da bi dela oddali prav tako slovenskim umetnikom. Vendar je likovna osveščenost naročnikov segla le do dekoracije. Glede arhitektonskega dela naloge ni bilo pomislekov ne med Slovenci in ne med Nemci; deželne odbornike je interesiral izključno ekonomski del projekta. Med Slovani je prav zidava gledališč neredko razburkala ves narod kot na primer Čehi, ki svoje narodno gledališče po pravici imenujejo »Hram prerodenja«. Slovenci smo bili v likovni umetnosti tedaj šele na za-

* Gre za današnjo opero (op. ur.).

V. Walter, Predlog za pozidavo gledališča na starem mestu, 1883 (Slovenski gledališki muzej)

V. Walter, Predlog za gledališče v Zvezdi, 1888 (Slovenski gledališki muzej)

četku poti in nam je primanjkovalo lastnih moči. Nekaj Ganglovih kipov na ljubljanskem gledališču je, žal, vse, kar se je uresničilo od velike želje po sodelovanju domačih umetnikov.

Neposredni povod za zidavo novega gledališča je bil požar, ki je v noči od 16. na 17. februar 1887 do tal uničil staro stavbo na nekdanjem Kongresnem trgu.¹ Med Slovenci je ta dogodek zbudil upanje, da se na ljubljanskih gledaliških deskah končuje čas nemške diktature in da bo mogoče ustvariti pravičnejše razmerje v delovanju obeh ansamblov. V drugačnih okoliščinah bi Slovensko dramatično društvo moralo gotovo še dolgo gostovati v čitalniških prostorih ali pa mledovati za tistih nekaj dni v mesecu, določenih za slovenske predstave.² Narodnostni boj se je po požaru prenesel v deželnozborske klopi, kjer je bil ob slovenski poslanski večini zagotovljen njegov ugodni razplet.

Izdelavo načrtov za novo stavbo sta sicer sprta poslanska tabora po ustaljeni praksi zapala deželnemu stavbnemu uradu in njegovemu inženirju Janu Vladimiru Hraskýju. Med tem časom pa je svoj predlog ponudil celjski arhitekt in stavbni mojster, avtor celjskega mestnega gledališča, Vladimir Walter.³ Naredil je celo dva načrta, za staro parcelo in za prostor v Zvezdi, ki bi po njegovem mnenju dovojeval monumentalnejšo stavbo ter bi tudi bolj ustrezal strogim paragrafom gledališkega zakona. Sveče, baklje in drugi pripomočki za osvetljavo odra so bili v preteklem stoletju krivi pogostih požarov. Vendar so oblasti odločneje nastopile proti lah-

komiselnosti pri zidavi šele po katastrofah v Nizzi in na Dunaju, ki sta leta 1881 skupaj terjala skoraj tisoč žrtev.⁴ Po drugi strani pa je pogosta obnova pogorelih gledališč spodbujala k vedno bolj razkošni, a tudi varnejši izvedbi.

Vrnimo se k ljubljanskim projektom, ki so bili gotovi še pred koncem leta 1887 in postavljeni na ogled v novem deželnem muzeju.⁵ Poslance je interesirala predvsem finančna plat obeh rešitev: Walter je svojo stavbo v Zvezdi cenil na 114.400 gld., Hraský pa je menil, da bo gledališče stalo najmanj 200.000 do 250.000 goldinarjev.

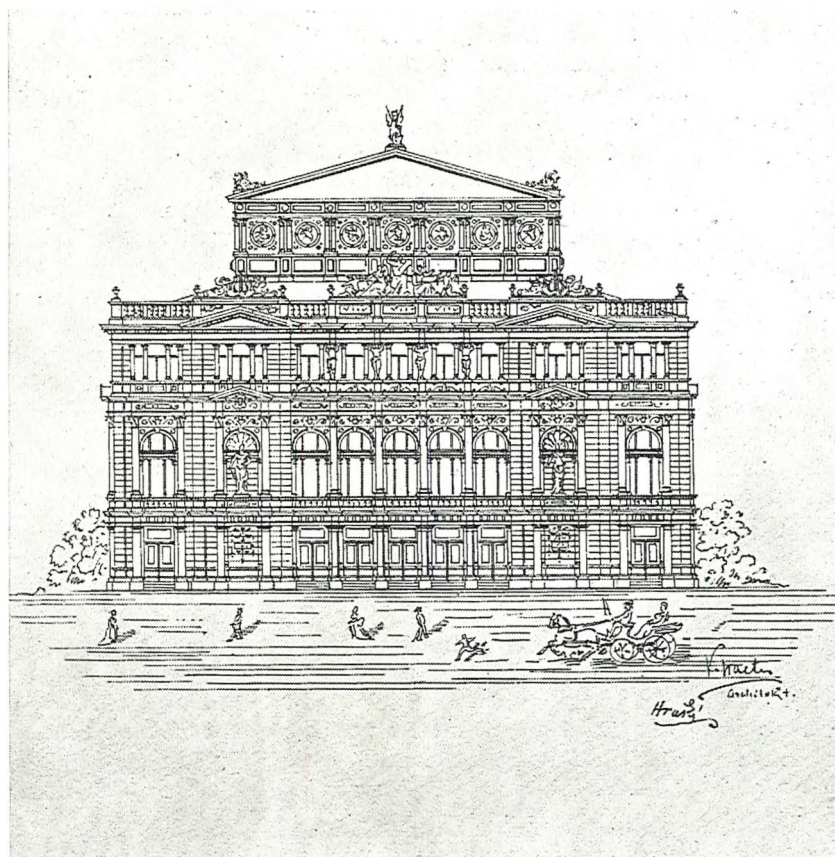
V resnici zidava novega gledališča še ni bila tako blizu, ker je moralo deželno zastopstvo prej premagati kopico najrazličnejših težav.⁶ Še vedno so se vlekle tožbe z lastniki lož, ki so skušali ohraniti nekdanje ugodnosti in se niso pustili odpraviti z izplačilom zavarovalnine. Rešitev tega vprašanja je imela politični značaj, ker so bile lože temelj nemške oblasti v starem gledališču. Dežela je poskušala prevaliti svoje obveznosti v zvezi z zidavo na mesto, vendar je dobila od magistrata le zagotovljeno brezplačno zemljišče in nekaj denarja. In končno je bilo odprto tudi vprašanje lokacije, ker je bilo staro zemljišče pretesno in ni nihče vedel, če bo deželna vlada sploh dovolila spet zidati na tem mestu, ljubljanski mestni očetje pa so odločno nasprotovali zmanjševanju parka Zvezde in Kongresnega trga. Magistrat je ponudil tri parcele,⁷ vse nekoliko izven mestnega središča. Nekaj časa je kazalo, da bo gledališče

stalo med kolizejem in Lattermanovim drevedom, dokler se mesto ni uklonilo in je dovolilo zidati na cesarja Jožefa trgu (danes Krekov trg).⁸ Ko je bila sredi marca 1890 nazadnje le vložena prošnja za gradbeno dovoljenje, se je nenadoma ponudila priložnost za nakup sedanjega zemljišča ob Cankarjevi cesti.⁹ Ob lokacijskih težavah so zidavo zavirala tudi zapletena finančna vprašanja. Finančnemu odseku deželnega zbora je postopoma postajalo jasno, da je Hraskýjeva ocena pravilnejša ter da celo zavarovalnina in kredit skupaj ne bosta zadostovala za obnovo.

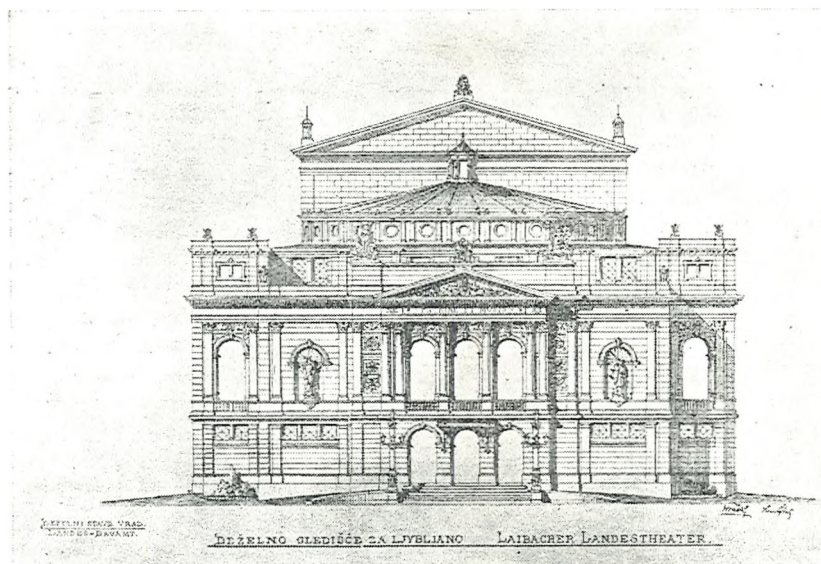
Odsev tega stanja je bilo nenehno spreminjanje načrtov. Poleti 1888 je ing. Hraský narisal dve novi skici za prvotno zemljišče, ker je deželna vlada pripomnila, da naj bo gledališče sredi mesta, saj že tako ne zahaja veliko ljudi vanj.¹⁰ Če drže sporočene številke, potem je bila pikra pripomba prav gotovo umestna. Sredi 18. stoletja je Ljubljana štela okoli 8000 prebivalcev, gledališče pa so postavili za 850 oseb.¹¹ Po prezidavi leta 1846¹² je predstave lahko obiskovalo do tisoč gledalcev in slednja številka je nato obveljala tudi v programu nove stavbe dobrih štirideset let pozneje, ne glede na to, da je med-

tem mestno prebivalstvo preseгло številko 30.000.

Ko je deželna vlada zavrnila oba inženirjeva predloga, je kranjski odbor zemljišče z razvalinami vred prodal Filharmonični družbi. Deželni odborniki so 23. oktobra 1888 sklenili razpisati javni natečaj za zidavo na novi parceli na sedanjem Krekovem trgu, a so se takoj nato premislili in so zaupali izdelavo projekta kar celjskemu arhitektu Walterju in inženirju Hraskýju skupaj,¹³ češ da so priprave na natečaj predrage, uspeh pa nezanesljiv. Iz tega časa se je ohranil arhitektonsko reven predlog nekega dunajskega arhitekta Georga Hladniga,¹⁴ vendar zaradi pomanjkanja arhivskih podatkov ni jasno, ali je šlo za odmev preklicanega natečaja. Konec januarja 1889 je posebna komisija ocenila Walterjev in Hraskýjev načrt ter izrekla nekaj pripomb na račun premajhnega garderobnega prostora.¹⁵ Kaže, da se je medtem celjski arhitekt naveličal nenehnih sprememb saj še vedno ni bilo jasno, kje bo stalo gledališče in je zavlačeval z delom. Gotovo je imel tedaj tudi dovolj naročil v domačem mestu. Zato je Hraský skupaj z risarjem novega gledališča, Antonom Hrubýjem, 10. ju-

V. Walter in J. Hraský,
Predlog za gledališče na
Krekovem trgu, 1889 (Slo-
venski gledališki muzej)

J. Hraský in A. Hrubý
Neizvedena varianta fasade, 1889 (Slovenski gledališki muzej)

nija 1889 predložil svoj projekt.¹⁶ Ker bi zidava po teh načrtih veljala več kot po približni Walterjevi oceni, se je posebna strokovna komisija¹⁷ odločila zaprositi za svet specializirano arhitekturno podjetje Fellner in Helmer ter pri njem naročiti morebitne nove načrte. Dunajsko podjetje je ustreglo le prvi želji.¹⁸ Za izvedbo je priporočilo Hraskýjev in Hrubýjev predlog, ker se je zdel arhitektonsko boljši od Walterjevega, a je hkrati opozorilo na nekatere pomanjkljivosti obeh projektov (slaba izpeljava veže in stopnišča, premajhne garderobe, slabo oblikovan avditorij, preveč lož, estetsko nezadovoljive stranske fasade in podobno). Deželni odbor se je ustrašil prevelikih stroškov in je Hraskýju naročil, naj do prihodnje pomladi kolikor mogoče zmanjša predračun. V dogovorjenem času sta Hraský in Hrubý res dosegla finančno sprejemljivejšo rešitev, ki je do izvedbe doživela še nekaj manjših sprememb.¹⁹ Marsikaj je bilo na videz mogoče prihraniti tudi na račun varnosti. Kljub energičnim protestom Ivana Hribarja so se poslanci namesto za električno razsvetljavo izrekli za cenejšo plinsko luč.²⁰

Nekaj besed velja spregovoriti tudi o obeh avtorjih ljubljanskega gledališča. Jan Vladimir Hraský²¹ se je rodil 22. IV. 1857 v Babulah pri Haliču (Galicija) in je bil strokovnjak za hidrologijo. V 80 in 90 letih je deloval pri nas kot inženir kranjskega deželnega gradbenega urada. Po preselitvi v Prago se je posvetil hidrološkim študijam, o katerih je predaval na tamkajšnji tehniki in napisal več razprav. Umrl je 12. IV. 1939 v Poděbradách. V Slovenijo je prišel verjetno po ustalenju uradniški poti, ki se je navadno začela s

prakso v kakem provincialnem gradbenem uradu.

Hraský sodi v vrsto znamenitih hidrologov na Kranjskem, ki so z inženirskim poklicem združevali tudi visoko stopnjo arhitekturnega znanja. V tem pogledu je bil vreden naslednik Gabrijela Gruberja in Jožefa Schermerla. Njegovo delo je obsegalo reguliranje rek in hudournikov, napeljavo vodovodov (Trnje pri Postojni) in kanalizacije (Ljubljana), postavljanje mostov (most čez Savo pri Radečah) in podobno. Ob tekočih inženirskih opravilih je moral skrbeti tudi za javna poslopja, ki jih je zidala dežela. Njegovo ime je povezano z nekaterimi najbolj uglednimi ljubljanskimi stavbami iz konca preteklega stoletja. Sodeloval je pri dokončevanju deželnega muzeja (1886—87),²² naredil neizveden načrt za gluhonemnico (1893), zasnoval deželni dvorec (1896, načrte je predelal Dunajčan Hudetz),²³ poleg tega pa še v Celju sezidal Narodni dom (1896—97).²⁴ Kot arhitekt je segal po renesančni motiviki in pri tem pokazal dobršno mero spretnosti in posluha.

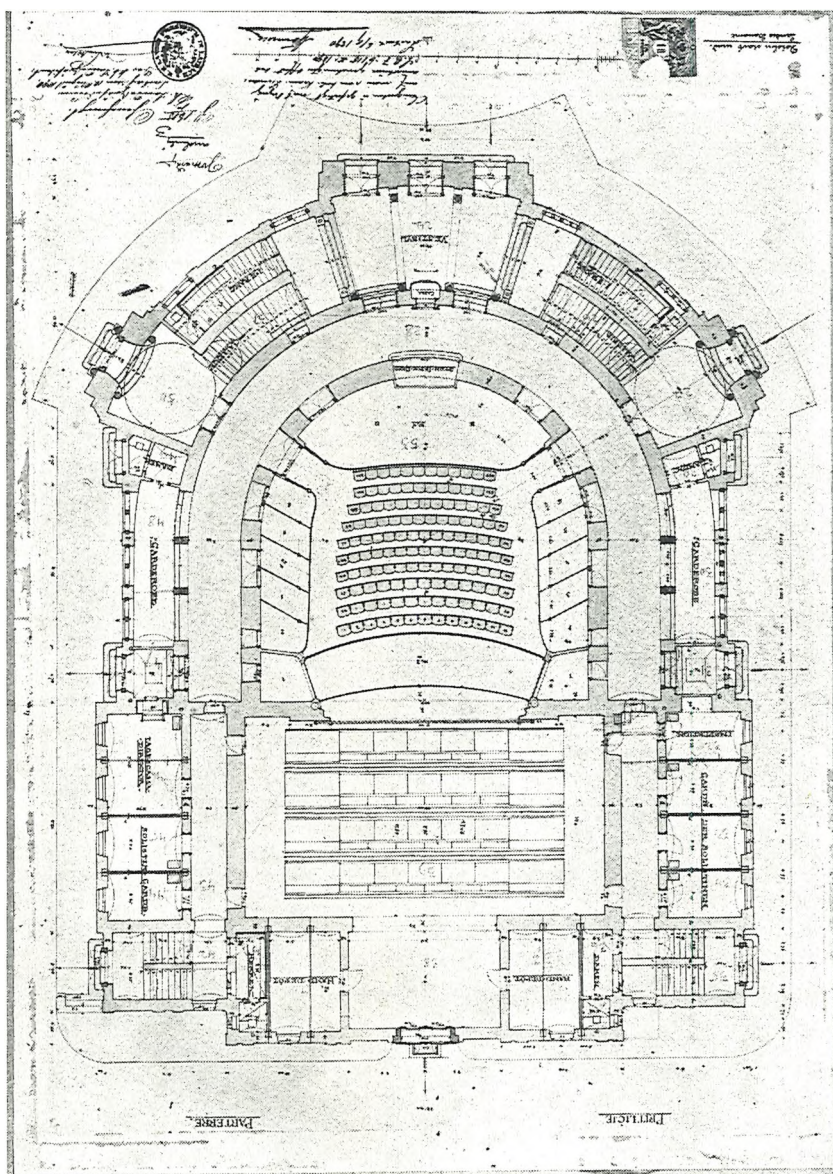
Skoraj ničesar pa ne vemo o Hraskýjevem sodelavcu, arhitektu Antonu J. Hrubýju. V Ljubljano je prišel kot uslužbenec Fellnerjevega in Helmerjevega podjetja. Deželni stavbni urad mu je 29. III. 1889 za čas zidanja novega gledališča dodelil službo stavbnega risarja z mesečno plačo 75 goldinarjev.²⁵ Kakšno vlogo je pri tem delu odigral v umetniškem pogledu, ni povsem jasno, saj se Hraský ni omejeval le na tehnični del projekta. V letih 1894—95 ga nato srečamo v Zagrebu, kjer je po Helmerjevih načrtih vodil zidavo Hrvaškega narodnega gledališča.²⁶ Kaže pa, da je istoveten tudi z arhitektom Hrubýjem,

ki je skupaj z arh. Fischerjem leta 1897 sezidal najemniško hišo na Strossmayerjevem trgu v Zagrebu. Njegovo ime zasledimo spet pet let pozneje ob priliki natečaja za gledališče na Vinohradeh v Pragi, kjer si je s Fellnerjem in Helmerjem delil tretjo nagrado, tedaj že kot samostojen profesor v Osnabrücku.²⁷

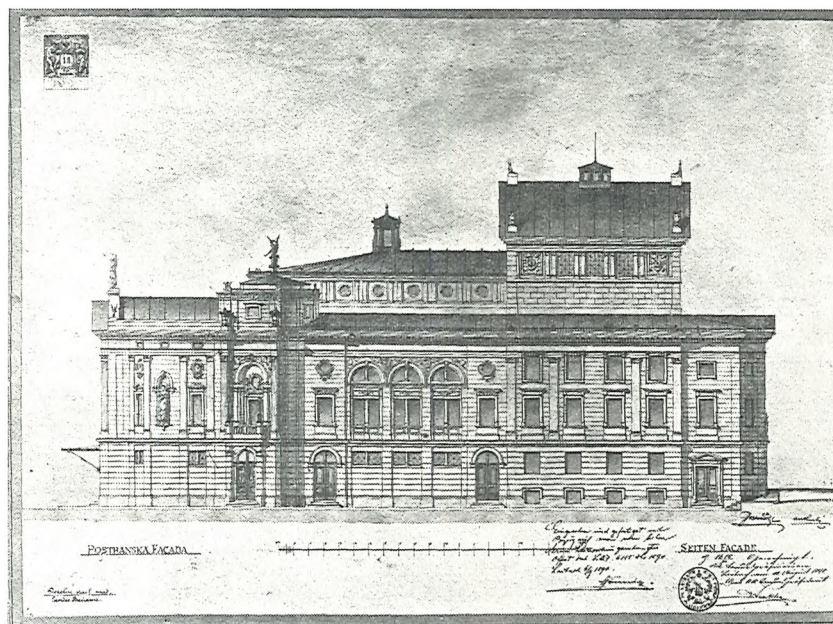
Ko je podjetje Fellner in Helmer vrnilo oba projekta za novo deželno gledališče, je pripomnilo, da med njima ni velikih razločkov, ker temeljita na skupni predlogi. Poskusimo ugotoviti, za kateri vzorec je šlo!

Projektiranje gledališč ni bila preprosta naloga in je terjala veliko izkušenj pri reševanju svojevrstnih arhitektonskih problemov. Najtežje je bilo prav uskladiti avditorij z od-

rom, ki je moral biti zaradi tehničnih priprav vsaj še enkrat višji. Da se Hraskýju in Hrubýju v notranjosti sprva ni posrečilo zadovoljivo rešiti tega vprašanja, nam potrjuje tudi Fellnerjeve in Helmerjeve pripombe o previsoki dvorani in slabi vidljivosti na oder, medtem ko sta navzven z uravnoteženim stopnjevanjem fasade, avditorija in odra razloček v višinah bolje premostila. Avditorij in oder sta oblikovala povsem po nemškem vzorcu ali natančneje po izpeljankah Semperjeve dresdenske opere. Le glavna fasada z obveznim, bogato okrašenim portikom, ki naj bi simboliziral gledališče kot klasično izobraževalno ustanovo, je dunajska. Približuje se tipu fasade s poudarjeno loggio brez stranskih stolpov, ki je še bolj prišel do izraza pri ures-

J. Hraský in A. Hrubý, tloris, 1890 (Slovenski gledališki muzej)

J. Hraský in A. Hrubý,
stranska fasada, 1890 (Slo-
venski gledališki muzej)

ničeni varianti. Neposredne vzore zanj mo-
ramo iskati v krogu Fellnerjeve in Helmer-
jeve arhitekture. Ljubljanska gledališka stav-
ba dolguje največ Novemu nemškemu, sedaj
Smetanovemu gledališču v Pragi iz let 1886
do 1887 ter Nemškemu ljudskemu gledališču
na Dunaju, kakršno je bilo videti po dogra-
ditvi 1888—1889.²⁸

Tudi pri reševanju tlorisa so se vsi načrto-
valci deželnega gledališča naslonili na pred-
loge obeh najbolj zaposlenih gledaliških arhi-
tektov, Fellnerja in Helmerja. Brez težav
lahko doženemo, da sta se Hraský in Hrubý
zgledovala predvsem pri njunem Mestnem
gledališču na Reki (1883—1885).²⁹

Poglejmo še, kako sta arhitekta ustregla
deželnemu odboru in znižala predračun. Spre-
meniti sta morala sprednji del stavbe,
tako je od nekdanje monumentalne fasade
ostal le še portik z atiko. Ker je bilo s stavb-
nega programa črtano monumentalno stop-
nišče z vežo, sta drugo fasado lahko prilago-
dila polkrožnemu avditoriju. Tak »funkcio-
nalni« tip zunanjsčine, ki ne zakriva resnične
prostorske razporeditve, je v tridesetih letih
preteklega stoletja utrdil predvsem Gottfried
Semper.³⁰ V drugi polovici stoletja so bile po-
dobne rešitve redkejšje (na primer dunajski
Burgtheater), ker so nasprotovale narašča-
joči želji po stopnjevanju reprezentativnih
prednjih prostorov.

Junija 1890 je stavbno vodstvo končno lah-
ko prosilo za gradbeno dovoljenje. 15. VII. je
sledila licitacija, na kateri so razdelili delo.³¹
Ljubljansko podjetje Gustav Tönnies je z
ugodnejšo ponudbo Kranjski stavbni družbi

prevzelo zidarska in tesarska dela. Kamnose-
ška naročila so dobili domačini Srečko in
Peter Toman, Vinko Čamernik in Alojzij Vod-
nik, kleparska Srečko Nolli in Josip Stadler,
kovaška pa Ernest Hammerschmid. Zahtev-
nejše naloge so prevzeli tujci. Dunajsko pod-
jetje Ign. Gridl je naredilo železne konstruk-
cije strehe, lož in galerije, medtem ko je za
kurjavo in zračenje poskrbelo podjetje V.
Brückner, prav tako z Dunaja. Gradbeno do-
voljenje je bilo izdano 10. avgusta, zaradi če-
sar ni bilo mogoče misliti, da bo stavba se-
zidana še v letu 1890. To so upoštevali tudi
deželni poslanci in so Tönniesu odpustili za-
mudne obresti.³² Gledališče je bilo gotovo do
začetka julija 1891.

Interesantneje bo zvedeti, kako je v letu
1891 potekalo oddajanje krasitvenih del, še
posebej, ker je stavbno vodstvo želelo pova-
biti k sodelovanju predvsem domače umetni-
ke.³³ Ohranila so se pisma Ivane Kobilice,
Ferda Vesela, Alojza Šubica, Antona Ažbete
in Simona Ogrina, ki bi bili vsi radi poslikali
gledališki zastor. Umetniki so tudi že skicirali
vsak svojo zamisel, vendar na koncu iz vseh
želja ni bilo nič. Ker tega leta niso izšli za-
pisi deželnozborskih sej, gradbeni spisi pa so
delno izgubljeni, oziroma nedostopni,³⁴ ne ve-
mo, kakšni motivi so odločali pri končnih od-
ločitvah stavbnega vodstva. Kaže, da se je to
raje ravnalo po ustaljeni praksi in je bolj
upoštevalo solidno obrtništvo. Deželno gle-
dališče so okrasila znana specializirana pod-
jetja³⁵ kot dunajska dekoraterska delavnica
J. Kautski in Rottonara, praško podjetje brat-
tov Bittnerjev ter dunajsko podjetje Winter

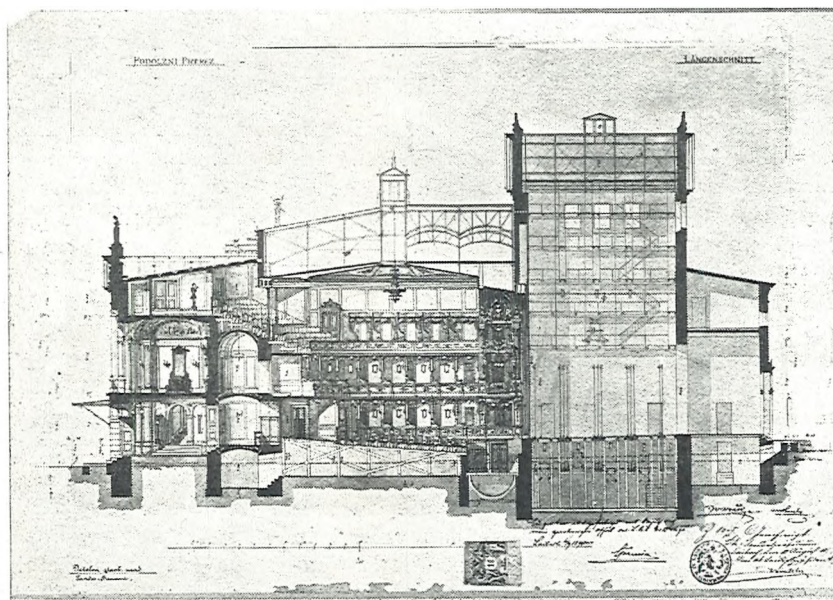
in Richter, katerega slike in kipi krasi avditorij in fasado. Slikar Čeh³⁶ z Dunaja je naslikal alegorijo na stropu avditorija in friz nad proscenijem. Nekdanji zastor, ki je že pred prihodom v Ljubljano žel veliko hvalo, je delo v svojem času cenjenega praškega umetnika Liebscherja, seveda če gre za Adolfa Liebscherja in ne koga drugega s tem primkom. Zanj bi pričal tudi podatek, da je med drugim sodeloval pri poslikavi Narodnega gledališča v Pragi.

Ce odštejemo kiparski delež Alojza Gangla na fasadi in naročilo slikarju Heinrichu Wetachu za poslikavo foyerja, zidava deželnega gledališča domačim umetnikom ni prinesla zaslužka. Da pa je to med javnostjo zbudilo tudi nekaj negodovanja, spoznamo iz kritike, ki jo je objavil »Slovenec«³⁷ Iz ocenjevalčevih besed zvenijo predvsem narodnostni občutki in tako med drugim beremo, da figuralna skupina v atiki (delo dunajskega podjetja Fischer in Hasesteiner) povsem duši učinek Ganglove mojstrovine nad njo. Danes Ganglova plastika zapuščena sameva na dvorišču Križank. Upajmo, da ne zato, ker bi kdo napačno razumel našega kritika?

OPOMBE

1. A. Trstenjak: Slovensko gledališče. Zgodovina gledaliških predstav in dramatične književnosti slovenske, Ljubljana 1892; Oesterr. Verbands-Feuerwehr-Zeitung, 1887, pril. 5; Oceno škode glej v Obravnave kranjskega deželnega zbora, 1887—1888, pril. 76. — 2. Trstenjak, o. c., p. 61 ss. — 3. Obravnave..., 1887—1888 pril. 76; Načrte in spremno pismo hrani Slovenski gledališki muzej v Ljubljani; O Walterju glej P.

Povh, Celjska arhitektura v 19. stoletju, Zbornik za umetnostno zgodovino, IX, 1972, p. 94 ss. — 4. H. Chr. Hoffmann, Theater und Oper in der deutschen Stadt v L. Grote: Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, München 1974, zv. 24, p. 210. — 5. Obravnave..., o. c., — 6. Trstenjak, o. c., passim; Obravnave..., 1887—1888, pril. 76, 1888 pril. 55 in 68, 1889, pril. 58, 1890, pril. 35. — 7. 30. VIII. 1888 (Obravnave, 1888, pril. 55). — 8. 4. XII. 1888 (Obravnave, 1889, pril. 58). — 9. Obravnave, 1890, pril. 35. — 10. Obravnave. 1888, pril. 55. Po prvi skici bi bilo v gledališču prostora za 750 gledalcev in bi stalo 225.000 gld., po drugi pa za 770 ob stroških 190.000 gld. — 11. Trstenjak, o. c., p. 24. — 12. Das Ständ. Theatergebäude in Laibach v Illyrisches Blatt, št. 33 (25. IV. 1846) in 34 (28. IV. 1846). — 13. Obravnave, 1889, pril. 58. — 14. Slovenski gledališki muzej, mapa z načrti. O tem načrtu naj bi na seji deželnega odbora 7. I. 1889 poročal poslanec Deschmann. — 15. cf. op. 13; V komisiji so bili: zastopnika deželne vlade, župan, mestni inženir, predsednik gledališkega društva, zidarski mojster Viljem Treo, dr. Mosche, zastopnik Kranjske hranilnice, višji nadzornik c. kr. tobačne režije I. pl. Resori, dr. Stare, gledališki vodja in načelnik požarne brambе. — 16. Ibid. — 17. Staro komisijo so pomnožili še s stavbnimi strokovnjaki: stavbnim svetnikom F. Zieglerjem, ing. I. Svitilom, arh. I. Dufféejem in deželnim inženirjem F. Witschlom. — 18. Obravnave, 1889 pril. 58; Podjetje Fellner in Helmer je 18. VI. 1889 sporočilo, da nima primernih načrtov, ker še ni zidalo gledališča po podobnem programu. — 19. Obravnave, 1890, pril. 35; Člani komisije so predlagali drugačno razporeditev sedežev v avditoriju in se zavzeli za povečanje števila lož. — 20. Trstenjak, o. c., p. 172; Obravnave, 1890, p. 179 (zapisnik seje 11. XI. 1890). Električno razsvetljavo je predlagal že v svojem prvem pro-

J. Hráský in A. Hrubý, prerez, 1890 (Slovenski gledališki muzej)

jektu arh. Walter. — 21. O Hraskýju glej I. Hribar: Moji spomini, I. del, Ljubljana 1928, *passim*; Ottův slovník naučný nové doby, Praha 1933; Jö. Kunc: Kdy zemřeli? 1937—1962, Praha 1962, p. 89 z lit. — 22. K. Deschmann, Zur Geschichte des krainischen Landesmuseums, MMK, 1889, p. 367. — 23. D. Prelovšek, Olbrichov projekt deželnega dvorca v Ljubljani, Sinteza 18-19, Ljubljana 1970, pp. 23—30. — 24. Povh, Celjska arhitektura..., p. 103. — 25. Obravnave, 1889, pril. 58. — 26. H. Chr. Hoffmann: Die Theaterbauten von Fellner und Helmer. Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, zv. 2. München 1966, p. 87. — 27. Ibid., p. 79. — 28. Glej Hoffmann: Die Theaterbauten..., sl. 148-157, 226-241. — 29. Ibid., sl. 75, 76. — 30. Hoffmann, Theater und Oper..., p. 215 in op. 18. — 31. Obravnave, 1890, pril. 35; Nadrobnejše podatke

je objavil tudi Trstenjak, p. p. 170—173. — 32. Obravnave, 1892, p. 255; O Tönniesovi vlogi so razpravljali na seji 2. IV. 1892. — 33. at, Naši likovni umetniki in novo deželno gledališče v Ljubljani. Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja, 4, Ljubljana 1965, p. 172 ss. — 34. Gradbeni spisi so bili vloženi v konvolut bivšega policijskega oddelka pri nekdanji c. kr. deželni vladi (št. 7, Theaterbau). V isti ustanovi (AS) pa se je med neurejenim fondom Gradbene direkcije ohranil Hraskýjev korespondenčni dnevnik v zvezi z zidavo gledališča. — 35. Trstenjak, pp. 173—179; Ljubljanski zvon, 1891, št. 3, p. 186, št. 7, p. 442, št. 9, p. 571). — 36. Kako je bilo slikarju ime in kako se je v resnici pisal, ni znano. — 37. Po članku Naši likovni umetniki..., pp. 176—177.

DONESEK K ZGODOVINI ISTRSKEGA OSNOVNEGA ŠOLSTVA

ANDREJ VOVKO

Istra je bila poleg Koroške nedvomno tista dežela, kjer je za časa habsburške monarhije divjalo nad Slovenci in Hrvati najhujše raznarodovalno nasilje.¹ Slovensko in hrvaško časopisje je večkrat primerjalo razmere v Istri s turškimi, saj je italijanska manjšina izredno brezobzirno dušila narodnostne težnje Slovencev in Hrvatov. Italijani, ki so prevladovali v istrskih obalnih mestih, so s pomočjo volilnega sistema kurij gospodovali v istrskem deželnem zboru, saj je tam pri volitvah prišla do izraza njihova ekonomska moč, s katero so nadomeščali številčni zaostanek.²

Zakoni, ki jih je sprejemal tak deželni zbor, so bili v škodo Slovincem in Hrvatom, favorizirali pa so italijansko manjšino.³ Primer takega ukrepanja je bilo reorganiziranje občinske uprave iz leta 1863, ko so ustanovili 50 velikih mestnih občin, katerih uprave so imele v rokah Italijani. Ko pa so zaradi demokratizacije volilnega sistema konec 19. stoletja začeli Italijani te občine izgubljati, so težili k njihovem ozemljskemu zmanjševanju, da bi vsaj na nekaterih področjih obdržali upravo v svojih rokah.⁴

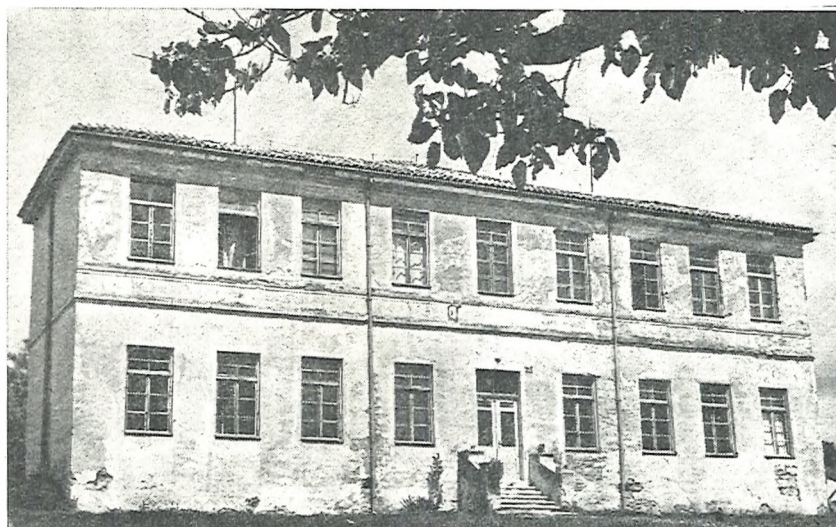
Italijani so si zelo prizadevali asimilirati istrske Slovence in še zlasti Hrvate, pri čemer jim je šel na roko avstrijski volilni in politični sistem, čeprav je mogoče v italijanski zgodovinski literaturi zaslediti trditve, da

so avstrijske oblasti favorizirale istrske Slovence proti njim.⁵

Kako je bilo s tem »favoriziranjem«, kažejo podatki o šolstvu v Istri, kjer so imeli številčno šibkejši Italijani veliko ugodnejše pogoje. Istrski deželni zbor je naperil vse sile proti hrvaškim in slovenskim osnovnim šolam, o čemer lepo pričajo podatki, da se je od leta 1864 do 1971 število hrvaških osnovnih šol od 64 zmanjšalo na 33 in šele 1890 prišlo na 61, slovenskih od 20 leta 1864 na 28 leta 1890, število italijanskih šol pa je od 58 leta 1864 naraslo na 71 leta 1871 in se 1890 spustilo na 60.⁶ Vse te spremembe so posledica premikov v občinski upravi, saj so imele te odločilno besedo pri odločanju o tem, v katerem jeziku bodo poučevali v šolah.

Zapostavljanje hrvaškega in slovenskega osnovnega šolstva v Istri je razvidno iz podatkov o številu šolo obiskujočih otrok, številu učencev na šolo in učiteljsko moč, številu razredov, prav tako pa tudi iz položaja in učiteljskih prejemkov.⁷

Kot eno izmed orodij italijanske asimilatorske politike se je uveljavilo društvo »Pro Patria«, osnovano 1886, ukinjeno po ukazu avstrijskih oblasti in obnovljeno leta 1891 kot »Lega Nazionale«. Odpirali sta zasebne italijanske šole, ki pa jim je istrski deželni zbor naklanjal tudi finančno pomoč. Tako so tam, kjer ni bilo za-

Osnovna šola Truške, stavba je bila zgrajena leta 1909

konskih pogojev za odpiranje javnih italijanskih šol, delovali njihovi privatni nadomestki, ob tem pa je bilo veliko število hrvaških in slovenskih otrok brez osnovnih šol. To vrzel je skušala premostiti »Družba sv. Cirila in Metoda za Istro«, ki so jo po vzoru slovenske soimenjakinje ustanovili leta 1893. Družba je leta 1914 vzdrževala že 43 šol s 77 učitelji, med njimi tudi slovenski osnovni šoli v Sv. Luciji pri Portorožu in v Kopru.⁸

Slovensko in hrvaško šolstvo v Istri še ča-

ka na svojo temeljito obdelavo. Tokrat se pomudimo le pri javnih osnovnih šolah v koprskem in voloskem okraju v letih od 1865 do 1913. S pomočjo petih letnic pogledimo učni jezik, število učencev, razredov in učiteljev. Že samo iz teh nekaj podatkov je mogoče razbrati zapostavljanje slovenskega in hrvaškega osnovnega šolstva, ki se kaže v veliko večjem številu učencev na enega učitelja in razred, kot je to primer pri italijanskih šolah.⁹

OKRAJ KOPER

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
OBČINA BUZET					
Brguc	1913	hrv	90	1	1
Buzet	1865	it	78	1	1
	1886	it	201	3	3
	1894	it	76	2	2
		hrv	348	2	3
	1906	it		2	2
		hrv-deška		2	2
		hrv-dekliška		2	2
	1913	it	92	2	2
		hrv	255	4	5
Črnica	1886	hrv	54	1	1
	1894	hrv	52	1	1 (zasilna)
	1906	hrv		1	1 (zasilna)
	1913	hrv	115	1	1
Dane	1913	hrv	94	1	1
Draguč	1865	it	36	1	1 (zasilna)
	1886	hrv-it	65	1	1
	1894	hrv-it	57	1	1
	1906	hrv		2	1
	1913	it	180	2	2
		hrv	43	1	1
Hum	1886	hrv	47	1	1 (zasilna)
	1894	hrv	68	1	1 (zasilna)

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število učiteljev	Število razredov
	1906	hrv	36	1	1
	1913	hrv		1	1
Grimalda	1894	slov	91	1	1 (zasilna)
	1906	slov (?)		1	1 (zasilna)
	1913	hrv	133	1	1
Lanišče	1865	it	61	1	1
	1886	hrv-it	149	1	1
	1894	hrv	197	1	1
	1906	hrv		2	1
	1913	hrv	255	3	4
Movraž	1913	slov	101	1	1
Račice	1865	it	24	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	47	1	1 (zasilna)
	1894	slov	41	1	1 (zasilna)
	(1913)	hrv zasebna CMD	148	1	1
Rakitovič	1913	slov	126	1	1
Slum	1894	slov	73	1	1 (zasilna)
(podružnična šola Brest)	1906	hrv		2	1
	1913	hrv	138	1	2
Sovinjak	1894	hrv-it	89	1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	it	49	1	1
		hrv	49	1	1
Sv. Donat	1913	hrv	132	1	1
Trstenik	1913	hrv	89	1	1
Vrh	1865	mešan	17	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	70	1	1 (zasilna)
	1894	hrv	45	1	1 (zasilna)
	1906	hrv		1	1 (zasilna)
	1913	hrv	193	1	1
OBČINA DEKANI					
Dekani	1865	slovan	146	1	1 (zasilna)
	1886	slov	128	1	1
	1894	slov	141	2	2
	1906	slov		2	2
	1913	slov	182	2	3
Kubed	1865	slovan	110	1	1 (zasilna)
	1886	slov	56	1	1
	1894	slov	98	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	171	1	1
Predloka (Loka)	1865	slovan	139	1	1
	1886	slov	85	1	1
	1894	slov	120	1	1
	1906	slov		2	1
	1913	slov	173	2	2
Sv. Anton	1886	slovan	116	1	1
	1894	slov	132	1	1
	1906	slov		2	2
	1913	slov	173	2	2
Tinjan	1865	slovan	53	1	1 (zasilna)
	1906	slov		1	1 (zasilna)
OBČINA DOLINA					
Boljunec	1865	slovan	44	1	1 (zasilna)
	1886	slov	103	1	1

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
Boršt	1894	slov	114	1	2
	1906	slov		1	1
	1913	slov	113	2	2
	1865	slovan	44	1	1 (zasilna)
	1886	slov	89	1	1
	1894	slov	103	1	1
	1906	slov		1	1
Dolina	1913	slov	103	2	2
	1865	slovan	83	1	2
		slov	39	1	1 (pomožna šola)
	1886	slov	191	3	3
	1894	slov	238	3	3
	1906	slov		3	4
	1913	slov	298	4	5
Draga	1865	slovan	44	1	1 (zasilna)
	1894	slov	61	1	1 (zasilna)
Gročana	1865	slovan	28	1	1 (zasilna)
	1886	slov	54	1	1 (zasilna)
	1894	slov	50	1	1 (zasilna)
Osp	1865	slovan	77	1	1
	1886	slov	123	1	1
	1894	slov	122	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	106	2	2
Ricmanje	1865	slovan	82	1	1
	1886	slov	80	1	1
	1894	slov	97	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	106	2	2
OBČINA IZOLA					
Izola	1865	it-deška	151	2	2
		it-dekliška	149	2	2
		slovan	88	1	1 (pomožna)
	1886	it-deška	246	3	3
		it-dekliška	278	3	3
		it-deška	329	4	4
	1894	it-dekliška	320	4	4
	1906	it-deška		5	
		it-dekliška		5	
	1913	it-deška	488	5	6
		it-dekliška	510	5	7
Korte (Dvori)	1886	slov	96	1	1
	1894	slov	178	1	1
	1906	slov		2	2
	1913	slov	213	2	2
OBČINA KOPER					
Koper	1865	it-deška	213	4	4
		it-dekliška	179	3	3
	1886	it-deška	313	4	5
		it-dekliška	356	4	5
	1894	it-deška	285	4	5
		it-dekliška	387	5	6
	1906	it-deška		5	
		it-dekliška		5	
	1913	it-deška	444	5	7
		it-dekliška	528	5	10

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
Lazaret	1886	slov-it	185	1	1
	1894	slov-it	198	2	1
	1906	slov		1	1
		it		1	
		slov	285	2	2
	it	117	2	2	
OBČINA MAREZIGE					
Boršt	1913	slov	101	1	1
Marezige	1886	slov-it	110	1	1
	1894	slov	134	1	1
	1906	slov		2	2
	1913	slov	212	2	2
Truške	1913	slov	151	1	2
OBČINA MILJE					
Milje	1865	it-deška	146	2	1
		it-dekliška	115	1	1
	1886	it-deška	200	3	3
		it-dekliška	154	3	3
	1894	it-deška	326	4	4
		it-dekliška	221	3	3
	1906	it-deška		4	
		it-dekliška		4	
	1913	it-deška	444	5	7
		it-dekliška	416	5	8
Plavije	1865	slovan	37	1	1 (zasilna)
	1886	slov	41	1	1 (zasilna)
	1894	slov	74	1	1 (zasilna)
Sv. Kolomban	1913	it	148 (?)	2	3
Škofije	1906	slov		2	2
	1913	slov	347	3	5
		it	71	1	1
OBČINA OČISLA-KLANEC					
Črnotič (podružnična š. Podgorje)	1895	slov	70	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	45	1	1
Klanec	1865	slovan	51	1	1
	1886	slov	112	1	1
	1894	slov	123	1	1
	1906	slov		2	2
	1913	slov	152	1	2
Krvavi potok	1906	slov		1	1
	1913	slov	109	2	2
OBČINA POMJAN					
Koštabona	1913	it	53	1	1
Krkavci	1906	slov		1	1 (zasilna)
	1913	slov	44	1	1 (pomožna)
Pomjan	1886	slov	102	1	1 (zasilna)
	1894	slov	96	1	1 (zasilna)
	1906	slov		1	1 (pomožna)
	1913	slov	93	1	1
		it	48	1	1
Šmarje	1894	slov	63	2	2
	1906	slov		2	2
	1913	slov	287	2	3

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
OBČINA PIRAN					
Piran	1865	it-deška	321	8	10
		it	240	5	3
	1886	it-deška	309	4	5
		it-dekliška	288	4	5
	1894	it-deška	403	4	5
		it-dekliška	413	5	6
	1906	it-deška		5	
		it-dekliška		5	
	1913	it-deška	525	6	8
		it-dekliška	509	5	8
Kaštel	1865	slovan	21	1	1 (zasilna)
	1906	it		1	1
	1913	it	80	2	2
Savudrija	1913	it	86	1	1
Sečovlje	1913	it	223	3	3
Strunjan	1886	it	44	1	1 (zasilna)
	1913	it	139	2	2
Sv. Lucija	1913	it	236	3	3
OBČINA ROČ					
Gorenja vas	1886	hrv-it	100	1	1
	1894	hrv	112	1	1
	1906	hrv		2	1
	1913	hrv	220	2	2
Roč	1865	it	56	1	1 (zasilna)
	1886	hrv-it	133	1	1
	1894	hrv-it	175	1	1
	1906	hrv		3	3
	1913	hrv	201	2	3
		it	84	2	2
Ročko polje	1913	hrv	72	1	1
OKRAJ VOLOSKO					
OBČINA JELŠANE					
Jelšane	1865	slovan	247	1	1
	1886	slov	151	2	2
	1894	slov		2	2
	1906	slov		2	2
	1913	slov	240	2	3
Lipa	1886	hrv	83	1	1
	1894	hrv	69	1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	71	1	1
Pasjak	1906	slov		1	1
	1913	slov	108	1	1
Podgraje	1865	slovan	59	1	1 (zasilna)
	1886	slov	155	1	1
	1894	slov	169	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	133	2	2
OBČINA KASTAV					
Brežca	1894	hrv	130	1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	121	2	2

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
Brgud	1865	slovan	50	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	50	1	1
	1894	hrv	101	1	1
	1906	hrv	1	1	1
	1913	hrv	147	2	2
Jurdanji	1913	hrv	109	1	1
Kastav	1865	slovan	163	3	3
	1886	hrv-deška	319	4	4
		hrv-dekliška	160	2	2
	1894	hrv-deška	341	4	4
		hrv-dekliška	250	3	2
	1906	hrv-deška		5	5
		hrv-dekliška		3	3
	1913	hrv-deška	210	5	5
		hrv-dekliška	324	3	4
Kantrida	1913	hrv	111	1	1
Klana	1886	hrv	147	1	1
	1894	hrv	84	2	2
	1906	hrv		2	2
	1913	hrv	294	2	3
Rečina	1913	hrv	60	1	1
Rukavac	1865	slovan	77	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	268	3	3
	1894	hrv	297	3	3
	1906	hrv		3	3
	1913	hrv	250	4	5
Sv. Matej	1865	slovan	73	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	268	2	2
	1894	hrv	340	3	3
	1906	hrv		3	3
	1913	hrv	535	4	7
Zamet	1894	hrv	102	1	2
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	332	2	3
Zvoneča	1865	slovan	54	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	101	1	1 (zasilna)
	1894	hrv	90	1	1 (zasilna)
	1906	hrv		1	1 (zasilna)
	1913	hrv	86	1	1
OBČINA LOVRAN					
Lovran	1865	slovan	61	1	1 (zasilna)
	1886	hrv-it	180	2	2
	1894	hrv	254	3	3
	1906	hrv		2	2
		it		4	3
	1913	hrv	260	2	3
		it	225	4	4
		nem	52	1	1
OBČINA MATERIJA					
Brezovica	1865	slovan	70	1	1
	1886	slov	99	1	1
	1894	slov	113	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	123	1	1
Golac	1865	slovan	146	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	50	1	1 (zasilna)
	1894	slov	30	1	1 (zasilna)
	1906	slov		1	1 (zasilna)
	1913	slov	101	1	1

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
Hrpelje	1886	slov	50	1	1
	1894	slov	44	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	103	1	2
Materija	1886	slov	74	1	1
	1894	slov	89	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	103	1	2
Slivje	1865	slovan	64	1	1 (zasilna)
	1886	slov	139	1	1 (zasilna)
	1894	slov	158	1	1
	1906	slov		1	1
	1913	slov	206	2	2
Tatre	1886	slov	68	1	1
	1894	slov	67	1	—
	1906	slov		1	1
	1913	slov	108	1	2
Vodice	1865	slovan	79	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	143	1	1
	1894	hrv	140	1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	107	1	2
OBČINA MOŠČENICE					
Bršec	1865	slovan	37	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	114	1	1
	1894	hrv	102	1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	113	2	2
Draga	1913	hrv	161	1	1
Moščenice	1865	slovan	60	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	104	1	1
	1894	hrv	108	1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	114	2	1
OBČINA PODGRAD					
Hrušica	1865	slovan	95	1	1
	1886	slov	121	1	1
	1894	slov	106	2	2
	1906	slov		2	2
	1913	slov	350 (?)	2	5
Mune	1865	slovan	112	1	1 (zasilna)
	1886	hrv	153	1	1
	1894	hrv	67	1	1
	1906	hrv		2	1
	1913	hrv	318	3	3
Podgrad	1886	slov	132	1	1
	1894	slov	130	2	1
	1906	slov		2	2
	1913	slov	194	2	3
Pregarje	1886	slov	133	1	1 (zasilna)
	1894	slov	111	1	1 (zasilna)
	1906	slov		1	1 (zasilna)
	1913	slov	158	1	1
Starad	1865	slovan	37	1	1 (zasilna)
	1906	slov		1	1 (zasilna)
	1913	slov	58	1	1 (potnožna)

Kraj	Leto	Učni jezik	Število učencev	Število razredov	Število učiteljev
OBČINA VEPRINAC					
Poljane	1865	slovan	44	1	1
	1886	hrv	107	1	1 (zasilna)
	1894	hrv		1	1
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	105	2	2
Veprinac	1865	slovan	48	1	1
	1886	hrv	86	1	1
	1894	hrv	77	1	2
	1906	hrv		1	1
	1913	hrv	121	2	2
OBČINA VOLOSKO					
Opatija	1865	slovan	49	1	1 (zasilna)
	1886	hrv-it	58	1	1
	1894	hrv-it	50	2	1
	1906	hrv		3	3
		it		1	1
		hrv		1	1
	1913	hrv	289	4	7
Volosko		nem	270	8	10
	1865	slovan	39	1	1 (zasilna)
	1886	hrv-it	64	1	1
	1894	it	88	2	3
	1906	hrv		1	1
		it		2	2
		hrv		1	3
	1913	it	29	1	1

Pri letu 1865 sta slovenski in učni jezik zajeta v terminu »slovanski«. Na zasilnih šolah so poučevali duhovniki, značilno za Istro pa je, da so zelo pogosti tudi po letu 1869, po šolskem zakonu, ki je vzel Cerkvi precej vloge v šolstvu. To je še eno znamenje velikega pomanjkanja učiteljev v Istri. Po Barbalicevih ocenah naj bi bilo ob začetku prve svetovne vojne v Istri 296 slovenskih in hrvaških učiteljev premalo, za italijanske pa naj bi ta številka znašala 31¹⁰. Iz tabele je razvidno tudi, da so nekatere šole opuščali, predvsem zasilne in pomožne, rednih pa niso ustanavljali. O tem pojavu piše že Rutar.¹¹ Razvidno je veliko število slovenskih in hrvaških učencev, ki pridejo na enega učitelja, medtem ko je pri italijanskih ta številka praviloma nižja. Nemški šoli v Opatiji in Lovranu je vzdrževala država.

Pri učiteljiščih v Kopru in Kastvu sta obstajali osnovni šoli — vadnici. V Kopru je bil učni jezik najprej italijanski, hrvaški in slovenski, po 1908. pa samo italijanski, v Kastvu pa hrvaški. Navedimo še zasebne osnovne šole v obeh okrajih: v koprskem šole Družbe sv. Cirila in Metoda za Istro v Račicah, Kopru (slovenska), Sv. Barbari (slovenska), Sv. Luciji (slovenska), Kaštelu, v Voloskem pa v Ičičih. V Voloskem so imele zasebno osnovno šolo s hrvaškim učnim jezikom redovnice. Italijanska »Lega Nazionale«

je vzdrževala osnovne šole v Humu, Božičih, Krkavcih v koprskem okraju. V Kopru sta bili zasebna italijanska ženska osnovna šola (Collegio s. Chiara) in mešana osnovna šola (Istituto Grisoni). Od srednjih šol omenimo poleg obeh moških učiteljišč v Kopru in Kastvu še državno gimnazijo v Kopru z italijanskim učnim jezikom, nemško zasebno realno gimnazijo v Opatiji ter hrvaško nižjo občinsko realno gimnazijo v Opatiji. Tako je bilo stanje ob koncu habsburške monarhije.¹²

Nad slovensko in hrvaško istrsko ljudstvo, ki jima tako šolsko stanje gotovo ni posebej pomagalo na poti kulturnega, gospodarskega in družbenega napredka, se je po krvavem premoru prve svetovne vojne zgrnila »tisočletna rimska kultura«, ki jima je vsekala globoke rane. Priti je moralo še do ene vojne, da so šole prenehale biti raznarodovalno orodje v rokah tujcev. Šele razvoj po osvoboditvi jim je dal pravo mesto tako za slovenski in hrvaški narod, kot tudi za italijansko narodnostno skupnost v Jugoslaviji.

OPOMBE

1. Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja — Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969, Ljubljana, Slovenski šolski muzej 1970, str. 249—250

— 2. Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861 do 1918, Ljubljana, Slovenska matica, 1965, str. 253—258, 409—415. — 3. Fran Barbalić, Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 godine, Zagreb, JAZU, 1952, str. 14. — 4. Vjekoslav Bratulić, Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom, Zagreb, JAZU, 1955, 11—12. — 5. Carmelo Cottone, Storia della scuola in Istria da Augusto a Mussolini, Capodistria 1938, 61—125. — 6. Vjekoslav Bratulić, Dokumenti..., str. 12. — 7. Janez Sagadin, Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini. — Osnovna šola na Slovenskem... 65 do 171. — 8. Božo Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri, Pazin, Istarsko književno društvo sv. Cirila i Metoda, 1967, II. knjiga, str. 361 do 368. — 9. Za leto 1865: Detail Conscription der

Volksschulen im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Landen. Nach dem Stande vom Ende des Schuljahres 1865. Wien, 1870, str. 407 do 423. Za leto 1886: Popotnikov koledar za slovenske učitelje, Maribor 1886 (sestavil Miha J. Nerat), str. 83—87. Za leto 1894: Popotnikov koledar za slovenske učitelje, Maribor, 1894 (uredil Mihael J. Nerat), str. 136—139, 141—144. Za leto 1906: Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Štajerskem in Primorskem z osebnim statusom kranjskega ljudskega učiteljstva, Ljubljana 1906 (sestavil Luka Jelenc), str. 143—149. Za leto 1913: Fran Barbalić, Pučke škole u Istri, Pula 1918, str. 5—29, 147—162. — 10. Fran Barbalić, Pučke škole u Istri... str. 169, 170. — 11. Simon Rutar, Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istria, Ljubljana 1896, str. 136—143. — 12. Fran Barbalić, Pučke škole u Istri... str. 5—29, 147—162, 171.

GRADEČ IN RAZMEJITEV NA ŠTAJERSKEM LETA 1918/19

TONE ZORN

V prikazu dogajanja v času razpada habsburške monarhije na štajerskem prostoru nalletimo na avstrijski strani večkrat na določeno nepoznavanje pa tudi nerazumevanje vzrokov takratnega dogajanja. Sem moremo prišteti vrsto zapisov, ki so konec leta 1963 ter v začetku leta 1964 izhajali v graškem listu Südost-Tagespost. V njih najdemo zagotovilo, da se je štajerski slovenski kmet v avstrogrski dobi čutil predvsem Štajerca ter kot tak od preloma stoletja dalje prebiral znano nemškutarsko glasilu istega imena (»Štajerc«). Graški list dodaja, da je bil »Štajerc« »nemško usmerjen list, pisan v slovenščini, ki je... izhajal na Ptuj in ki so ga vodili »nemški naprednjaki«. Nadalje beremo, da je tako imenovano »štajercijansko gibanje« okrog tega lista kmalu postalo pravo ljudsko gibanje. Po mnenju lista so tako med slovenskim štajerskim življenjem nastali trije sloji prebivalstva. Zgornja dva naj bi predstavljali Nemci in Slovenci (pač narodno osveščena slovenska inteligenca), spodnji sloj pa naj bi bili pristaši »štajercijanskega« gibanja, ki so bili (kot bi mogli razbrati iz lista) vdani »enotni« Štajerski ter tamkajšnjemu nemstvu.¹

Mimo znanih dejstev zapisi v Südost-Tagespost zagotavljajo, da so bili po koncu prve svetovne vojne na takratnih mirovnih poga-

janjih Slovenci v primerjavi z avstrijskimi Nemci v vidno boljšem položaju, saj jim je kot odškodnino za Trst in Gorico prvi osnutek mirovne pogodbe zagotavljal celo južno Koroško s »čisto nemškimi mesti« Celovec, Beljak in Velikovec, poleg tega pa še Spodnjo Štajersko, skupaj z železnico Špilje—Radgona. List dodaja, da so šle slovenske zahteve še severneje od te črte. Dalje omenja gospodarsko plat »izgube« Spodnje (Slovenske) Štajerske ter pravi, da je južni del dežele v veliki meri oskrboval z živili ostalo Štajersko, poleg tega pa je bil slovenski del dežele veliko prodajno področje za zgornještajersko industrijo. Dejstvo, da je Slovenska Štajerska pripadla Jugoslaviji, je po pisanju lista pomenilo »raztrganje dežele« ter »eno najbolj zvičajnih grotesk senžermenskega diktata«, saj je ta na jugu trgal prometni trikot, ki ga predstavljajo mesta Celovec (oziroma Beljak), Maribor ter Gradec (oz. Bruck/Mur). Z izločitvijo Maribora iz tega trikota je bila po tej interpretaciji ta »železniška mreža« pretrgana na dveh mestih.²

Na drugem mestu v Südost-Tagespost beremo, da je bil slovenski kmet na Štajerskem proti »raztrganju dežele«, še zlasti pa se je zavzemal za to, da bi »Dravska dolina ostala pri Avstriji«.³

Vendar pa vse, kar vemo o Štajerski v letih 1918/1919 zavrača omenjene in podobne trditve ter kaže, da pomenijo podobna stališča le zapoznele odmeve štajerskonemške publicistike še zlasti iz dni razpada habsburške monarhije ter let med obema svetovnima vojnama, v veliki meri pa se naslanjajo tudi na prizadevanja tistih predstavnikov štajerskega političnega življenja pred 1. novembrom 1918 in po njem, ki so skušali na tak ali drugačen način ohraniti »enotnost« dežele.

I.

Kolikor je znano, štajerske oblasti v začetku niso posvečale majniški deklaraciji (30. maj 1917) tiste pozornosti, kot bi jo ta nedvomno zaslužila. Dokumentacija opozarja, da se je to zgodilo šele leta 1918, ko moremo opaziti nasprotovanje deklaracijskemu gibanju tako na strani oblasti kot tudi štajerskih meščanskih strank. Te so namreč tedaj pričele na tako imenovanih Volkstagih nastopati proti morebitni odcepitvi slovenskega dela dežele ter s tem združitvi Slovencev v trialiistično, morda pa tudi drugačno Jugoslavijo. Tako naletimo že na prvem graškem Volkstagu na energično nasprotovanje majniški deklaraciji ob istočasnem zavzemanju za združitev Avstrije z nemškim rajhom (anšlus). Značilno je, da na nekaterih Volkstagih nemškonacionalne zahteve niso bile tako v ospredju kot na drugih, temveč je bila na njih ob vprašanju prehrane še posebej poudarjena gospodarska politika.⁴ Robert Hinteregger, pisec več del o štajerski problematiki leta 1918/1919, opozarja, da so nemški Volkstagi odločno prispevali k usmeritvi avstrijske notranje politike k znanemu »nemškemu kurzu«, ki da je vodil k »dokončni strnitvi narodnostnih front na jugu monarhije«.⁵ Oblasti so sicer sredi leta 1918 skušale preprečiti naraščajoči nemir s prepovedmi zborovanj ter z okrepljeno tiskovno cenzuro, vendar »nemira« niso mogle več preprečiti. Tako je na primer sredi junija 1918 celjsko okrajno glavarstvo poročalo, da vodi razpoloženje prebivalstva h katastrofi. V takratni dokumentaciji tudi že zaslutimo delitev slovenskega življa na Štajerskem na »nacionalno« slovensko inteligenco ter na kmečkega človeka, ki se ima predvsem za Štajerca, se v vsem podreja štajerskemu nemštvu ter se vseskozi zavzema (v nasprotju s slovenskimi težnjami!) za »enotno« Štajersko.

Takratni tisk je tudi jasno opozoril, kaj se skriva za tako delitvijo slovenskega prebivalstva; vrsta izjav namreč kaže, da je bilo pri tem še zlasti v ospredju nemško prizadevanje

po ohranitvi ozemelskega dostopa do Jadrana. To vprašanje je bilo tudi tema posameznih Volkstagov. Na enem izmed njih v Müritzschlagu so na primer 22. septembra 1918 zahtevali »ohranitev poti (za alpske in sudetske Nemce) do Jadrana« ter zahtevo podkrepili predvsem z gospodarskimi vzroki. Dalje so poudarili »nedotakljivost in nedeljivost... nemških (pač avstrijskih) zveznih dežel v nasprotju s slovenskimi in italijanskimi (welsch) željami...«. Resolucija je tudi zahtevala uvedbo nemščine kot izključnega »državnega jezika« ter to zahtevo utemeljevala s »potrebo, ki jo vojne izkušnje... naravnost silijo«. Ob zaključku je resolucija še postavila zahtevo po »tesni priključitvi (anšlusu)« avstrijskih dežel nemškemu rajhu.⁶ Slab mesec po resoluciji najdemo v graški Tagespost zagotovilo, da avstrijski Nemci ne bodo »nikoli in pod nobenimi okoliščinami niti v mislih pristali na ločitev slovenskih področij od alpskih Nemcev«.⁷ List je dalje poudarjal kulturno nerazvitost Slovencev v primerjavi z alpskim nemštvom. Razlika med sudetskimi Nemci ter Slovenci na Štajerskem in Koroškem (šlo je za primerjavo čeških in slovenskih zahtev) naj bi bili tudi različni poselitvi obeh narodnosti, saj so sudetski Nemci vseskozi strnjeno naseljeni, medtem ko na Štajerskem in Koroškem »ni zaključene slovenskega jezikovnega področja« ter imajo tu alpski Nemci v svojih rokah vse večje kraje.⁸ Na tretjem graškem Volkstagu v dneh razpada habsburške monarhije so udeleženci sicer sprejeli na znanje ustanovitev neodvisne češkoslovaške in jugoslovanske države, vendar pa so istočasno zahtevali svobodo in neodvisnost za nemško Ostmarko (Avstrijo).⁹ Iz drugih virov pa vemo, da je bil Gradec tedaj pripravljen odstopiti nastajajoči Jugoslaviji le del slovenskega ozemlja. Po tem gledanju bi morala vsaj Maribor in Ptuj pripasti nemški Štajerski. Tako je znano, da je 31. oktobra graško vojaško poveljstvo skušalo izpolniti obljubo, po kateri naj bi vojska v primeru razpada monarhije zasedla obe mostišči v Mariboru in Ptuj.¹⁰ Znano je tudi, da je v prihodnjih mesecih nemški štajerski nacionalizem postavil zahtevo po »naravni« nemškoštajerski meji po tako imenovani »vitanjski črti«.¹¹ Gre za zahtevo, ki je bila med drugim živa tudi po letu 1920, in kot kaže publikacija Gebiets- und Wirtschaftsfragen der Untersteiermark, Wien 1946, tudi še po drugi svetovni vojni (publikacijo je izdala avstrijska državna tiskarna na Dunaju).

Po drugi strani pa dostopni viri opozarjajo, da so se štajerski Nemci zavedali sloven-

skega značaja južnega dela dežele. To pa jih ni motilo, da ne bi še naprej iz gospodarskih izhodišč (za katerimi je, kot smo videli, še zlasti bila težnja po dostopu do Jadrana) pogojevali nedeljivost dežele. Tako je v dneh razpada habsburške monarhije dr. Otto Ambrositsch, predsednik južnoštajerskega nemškega Volksrata, opozarjal na upravičenost slovenskih zahtev do južnega dela dežele. Maribor, Radlje (Marenberg), Celje, Ptuj in Radgono je ob tej priložnosti označil za »navidezne (nemške) jezikovne otoke« ter podčrtal, da so ta mesta »kot prometna središča slovenske kmečke okolice nedeljiv del slovenskega področja«. Da pa bi omilil to dejstvo, je Ambrositsch opozarjal na mnogo močnejšo davčno in gospodarsko moč 73.000 južnoštajerskih Nemcev, ki jih je kot enakovreden dejavnik postavil ob rob 400.000 tamkajšnjih Slovencev.

V težnji ohraniti nemško prevlado na Slovenskem Štajerskem je bil predsednik spodnještajerskega Volksrata pripravljen zagotoviti Slovencem nekatere narodnostne pravice. Njegov program (pogojen je bil z realnostjo nastajanja nove jugoslovanske države) je skušal reševati, kar se je rešiti dalo, vendar z vidno težnjo po ohranitvi dotedanjih nemških pozicij na slovenskem delu dežele. Najvažnejša točka njegovega programa je bila zagotovitev dvojezičnosti v uradnem poslovanju, po drugi strani pa je program predvideval vrsto pravic južnoštajerskemu nemštvu. Naj jih naštejemo: primerno upoštevanje Nemcev pri izboru uradnikov, neoviran razvoj nemških (?) občin, ohranitev avtonomije za vsa tri avtonomna mesta Maribor, Ptuj in Celje, nedotakljivost nemških šolskih ustanov, zavarovanje političnih svoboščin (za Nemce) ter poroštvo za neoviran obstoj nemških političnih, narodnostnih ter kulturnih ustanov in organizacij, poleg tega pa tudi neovirane možnosti za nemško industrijo, obrt in trgovino.¹²

Hitri slovenski vojaški nastop generala Maistra v Mariboru 1. novembra 1918 je seveda razbil podobne iluzije pa tudi težnjo Gradca po meji, ki bi tekla po dolini reke Drave. Kasnejša zahteva po »vitanjski črti« pa kaže, da je bila težnja po pripadnosti Maribora in Ptuja nemškemu delu dežele le minimalna zahteva vodilnih graških krogov.

V avstrijsko-nemški literaturi najdemo trditev, da je treba »izgubo« slovenske Štajerske po prvi svetovni vojni pripisati takratnemu neodločnemu nastopanju Gradca in še posebej Dunaja. Kot nasprotje tega se postavlja koroško nemštvo, ki se je tedaj lotilo

oboroženega boja za pripadnost slovenskega dela dežele »svobodni in nedeljeni« (nemški) Koroški. Kot edina vojaška protislovenska (protijugoslovanska) akcija na Štajerskem se v tej povezavi omenja znani, a neuspeli napad na Radgono v začetku februarja 1919. Značilno je, da je do tega napada prišlo po koroškem vzoru.¹³ To pa ne pomeni, da ne bi Štajerski nemški nacionalisti pripravljali še druge akcije, vendar so osrednje avstrijske oblasti preprečile in prepovedale nadaljevanje oboroženega boja. Vzrokov za to je več. Uspešni slovenski vojaški nastop 1. novembra 1918 smo že omenili. K temu moremo na nemškoštajerski strani prišteti strah vodilnih štajerskih krogov pred »nevarnostjo nekontrolirane radikalizacije« štajerskega delavstva, proces, ki se je pričel kazati še v času pred razpadom habsburške monarhije, bil pa je še zlasti pogojen z naraščajočo lakoto. Vodstvo štajerske socialne demokracije se je tudi balo, da bo izgubilo delavstvo iz svojih rok.¹⁴ Vsemu temu se je v dneh razpada monarhije pridružil strah pred vračajočimi se vojaki ter pred »boljševiškim nasiljem«.¹⁵ Ob tem je treba upoštevati, da je bila Štajerska glede prehrane pasivna dežela, vezana na uvoz iz sosednjih dežel ter od 1. novembra tudi iz sosednjih držav (Jugoslavija, Ogrska). Prav to pa je bil eden glavnih vzrokov, da je Gradec nasprotoval takim oboroženim nastopom, kakršen je bil že omenjeni napad na Radgono, saj se je zavedal, da bi Jugoslavija v odgovor ustavila izvoz živil v Avstrijo in še posebej na nemško Štajersko, saj bi posledica take ustavitve ne bila le večja lakota, ampak tudi krepitev revolucionarnosti (»boljševizma«) tamkajšnjega delavstva.

To pa seveda ni oviralo vodilnih štajerskih (pa tudi dunajskih) krogov, da ne bi opozarjali na »neupravičeni jugoslovanski ekspanzionizem« na obmejnem štajerskem narodnostnem prostoru. Graški tisk je na primer tamkajšnji Maistrov vojaški nastop označil za »roparske pohode«.¹⁶ Po graškem gledanju so Slovenci v tem času neupravičeno zasedli Maribor, Špilje, Velikovec in Grebinj.¹⁷ Ob tem naj opozorimo, da je v začetku leta 1919 avstrijska vlada (državni svet) sporočila, katere sodne okraje, občine in naselja prva republika vključuje v svoje državno ozemlje. Na slovenskem in mejnem ozemlju je šlo po tem sporočilu za naslednje sodne okraje: Ernovž (Ehrenhausen), Deutschladsberg, Ivnik (Eibiswald), Fehring, Lipnica (Leibnitz), Marenberg, Maribor, Muta, Ptuj, Zgornja Radgona, vse občine sodnega okraja Radgona z izjemo Plipic, na Koroškem celotna južna Koroška z izjemo občine Jezersko, medtem ko

je Avstrija terjala od Kranjske občino Bela peč (danes v Kanalski dolini).¹⁸

Kljub uspešnemu Maistrovemu nastopu v Mariboru pa Gradec v prihodnjih dneh vendarle ni izgubil upanja po določeni ureditvi slovenskoštajerskega vprašanja po svojih željah. Drugače bi zaradi »ureditve zadeve s Slovani (!)« ne ustanovil posebnega likvidacijskega odbora, v katerega je imenoval nekdanjega deželnega glavarja grofa Attemsa, deželnega glavarja dr. Kaana, njegovega namestnika Pongratza ter dotedanjega slovenskega poslanca dr. Karla Verstovška.¹⁹ Po drugi strani pa je bil težek gospodarski položaj nemške Štajerske vzrok neposrednega stika med Gradcem in Mariborom. V mislih imamo znani pogovor med generalom Maistrom in graškim odposlancem polkovnikom Passyjem. Kot je znano, so ob tej priložnosti sklenili pogodbo, ki je doicčala, da vojaški oddelki generala Maistra brez predjudica za bodočo mejo zasedejo črto z vključno naslednjimi štajerskimi in koroškimi kraji: Pridova, Gornja Pukla, Brunsee, Št. Vid ob Vogavi, Ernovž, Zagaj, Ivnik, Šentpavel, Grebinj, Važenberk, Slov. Šmihel, Krnski grad, Feldkirchen (Trg), Beljak, Šmohor in do črte na deželno mejo. Nemške čete so se imele umakniti do Wildona. Ozemlje med obema črtama bi bilo posebna nevtralna cona, ki naj prepreči spopade med jugoslovanskim in nemškoavstrijskim vojaštvom. Nemškoavstrijske oblasti so bile po pogodbi dolžne obvestiti katerikoli vojaške oddelke na nemškoavstrijskem ozemlju, da se proti oddelkom generala Maistra vzdrže vsake sovražnosti.²⁰ Značilno pa je, da je Gradec že čez dva dni sporočil, da je pogodba »brezpredmetna«, ker da je polkovnik Passy ni bil upravičen skleniti. Istočasno sta graška odposlanca, ki sta ob tej priložnosti prišla v Maribor, dovolila slovensko zasedbo Špilj, Lučan, Marenberga in Dravograda ter postavitev slovenske častniške straže na radgonskem kclodvoru.²¹

Kako je Gradec sprejel pogodbo Maister-Passy, razberemo iz sočasnega poročila štajerskega deželnega glavarja Kaana. Po tem poročilu je Passy obiskal Maribor (spremljal ga je tudi komisar za gospodarstvo dr. Eisler), ko se je pokazalo, da gibanje jugoslovanske vojske lahko posebej škoduje dovozu hrane iz Ogrske. V nadaljevanju Kaan pravi, da je Passy pri tem pokazal »kar se da obžalovanja vredno pomanjkanje razumevanja«. Po Kaanovi interpretaciji je Passy podpisal pogodbo prepričan, da gre pri dokumentu za »zapis (slovenskih) želja in zahtev« ter za »elaborat, ki ga je predložil general Maister«. Ob podpisu naj bi Passy tudi izjavil,

da ima dokument za predlog, ki ga bo predložil Gradcu v odobritev. Kaan poroča, da je na seji deželne vlade prišlo po predložitvi dokumenta do izbruha »elementarnega ogorčenja«. Temu je sledilo takojšnje sporočilo generalu Maistru in ljubljanski vladi, da mariborski dokument ni veljavna pogodba, ampak le predlog slovenske strani. Iz poročila je tudi videti, da je mariborska pogodba povzročila razburjenje tudi v Celovcu, kjer po Kaanu tamkajšnji »gospodje niso mogli niti v sanjah misliti, da bi bilo (v pogodbi) postavljeno vprašanje Koroške«.²²

II.

Drugi avstrijski faktor, odločilen za vprašanje razmejitve na Slovenskem Štajerskem, je bil Dunaj. Viri in literatura kažejo, da si je v poprevratnih dneh dunajska vlada prizadevala, da ne bi prišlo do oboroženega spopada z Jugoslovani. Dostopni podatki kažejo, da je avstrijski tajnik za zunanje zadeve dr. Bauer že 3. novembra 1918 poudaril, da je Dunaj proti vojaškemu posegu na jugu, saj tak poseg po njegovih besedah ne bi bil mogoč ter bi bil enak kršitvi vojaškega premirja. Prav tako je avstrijska vlada 20. novembra ponovno zavrnila prošnjo štajerske deželne vlade, po kateri naj bi sporno štajersko ozemlje zasedli Italijani. Dalje je videti, da je Dunaj v tem času še pričakoval »kompromis« v jugoslovansko-avstrijski razmejitvi na Štajerskem. Že 26. novembra pa imamo Bauerjevo izjavo, dano na seji avstrijske vlade, po kateri bi bilo napredovanje Slovencev vse tja do Gradca v skladu z dogovorom (o premirju).

Videti je, da je prišlo do spremembe dunajskih stališč šele v začetku januarja z že omenjenim sporočilom o mejah prve avstrijske republike. Ne glede na to pa je Dunaj tudi v prihodnjem obdobju (šlo je še zlasti za avstrijski urad za zunanje zadeve) zaustavljal Gradec pred oboroženimi protijugoslovanskimi akcijami (pred »vojaškim odporom«). Tako je ob že omenjenem napadu na Radgono Bauer pozval Kaana, naj z vsemi silami prepreči napad na Jugoslovane, to pa utemeljeval s trenutnim stanjem pogajanj pa tudi s tem, da je na jugoslovanski strani prevzel poveljstvo srbski general; tako bi bila po njegovem morebitna vojaška akcija dvakrat nevarna. Dostopna dokumentacija opozarja, da je bil med nasprotniki oboroženega napada na Jugoslovane tudi avstrijski državni podsekretar za vojsko Julius Deutsch.²³ Tako ni čudno, da so štajerske oblasti preprečile oboroženo akcijo, ki so jo pripravljali zgor-

nještajerski študentje iz Gradca, Leobna in Brucka.²⁴

To pa ne pomeni, da Gradec ni imel načrtov za vojaško osvojitvev prostora, ki so ga zasedli vojaki generala Maistra. Vendar pa so ti načrti spodleteli ob »spravljivem« stališču štajerskih socialnih demokratov, ki se jim niso, kot piše R. Hinteregger²⁵ »pridružili le krščanski demokrati, ampak tudi velik del nemških svobodnjakarjev«. Med vzroki, ki so zavrli nameravano vojaško akcijo, omenja Hinteregger protivojno vzdušje med delom južnoštajerskega (obmejnega) prebivalstva, poleg tega pa je v ospredju prehrabeno vprašanje, ki je bilo, kot smo že omenili, povezano z oskrbo iz Jugoslavije. Vsemu temu pa se je pridružila še revolucionarnost nemškoštajerskega delavstva. R. Hinteregger opozarja, da je prišlo v začetku decembra 1918 do prvih komunističnih »nemirov« na zgornještajerskem industrijskem področju. 'Ti nemiri so pomenili oviro »složnemu« protijugoslovanskemu nastopu. Dalje omenja, da so tedaj štajerski socialni demokrati bili »brez moči pred vdiranjem komunistične miselnosti v Volkswehr ter v Arbeitshilfskorp (pomožne delavske oddelke)«. Februarja 1919 je nato prišlo do »radikalne« komunistične propagande v Gradcu ter celo do resnih spopadov.

Seveda pa krajši zapis ne more zaobjeti celotne problematike. Vendar pa je gotovo poučno opozorilo štajerskega deželnega glavarja Kaana, dano dne 30. aprila 1919 v deželnem zboru, s katerim je želel orisati dotedanjno štajersko obmejno problematiko. V poročilu je med drugim podčrtal, da so po razpadu habsburške monarhije razmere »onemogočile deželni vladi, da bi ponesla sorojakom (Volksgenossen) na zasedenih delih dežele dejansko pomoč«. »Tako smo se morali — je nadaljeval — z besedo in pismom braniti pred številnimi napadi in nasiljem, pod katerim trpi prebivalstvo Spodnje Štajerske«. V nadaljevanju je Kaan zagotavljal, da večina slovenskega prebivalstva, »še zlasti pa v Podravju« nikakor ni soglasna z nastopanjem »njihove« (slovenske) vlade proti vsemu, kar je nemško, ker da vidi v tem »težko ogrožanje svojih gospodarskih interesov«. Kaan je dalje podčrtal nujnost izvedbe plebiscita na spornem ozemlju, ali, kot je dejal, »na zasedenih območjih Spodnje Štajerske«. Dalje je menil, da bi se na plebiscitu ob Nemcih »tudi večji del domačega slovenskega kmečkega prebivalstva« izrekel proti »ločitvi tega dela dežele, ki zemljepisno in gospodarsko pripada« domovini (= nemški Štajerski). Zatem je nadaljeval, da se deželna vlada najenergičneje zavzema za udeležbo »zastopnika zasede-

nega dela dežele« na mirovnih pogajanjih v Parizu²⁶ (kot je znano, je postal član avstrijske delegacije na mirovnih pogajanjih znani radgonski nemški nacionallec dr. Franz Kamnaker). Dalje je značilno, da je predstavnik štajerskih socialnih demokratov med debato o predlogu mirovne pogodbe označil jugoslovansko zasedbo »ogroženega dela« Štajerske za »imperialistično osvajalsko nasladnost (jugoslovanskega) vladajočega razreda«.

Na seji deželnega zbora 13. junija 1919 pa je namestnik deželnega glavarja Ahrer menil, da pomeni osnutek mirovne pogodbe »zajtitev programa pravice do samoodločbe narodov« ter kot tak pomeni »nasilje nad več kot 80.000 Nemci, ki naj pridejo pod tuje (jugoslovansko) gospostvo«. Po njegovem bi pomenila »izguba nadaljnjih nemških področij uspešen udarec s pestjo v obličje pravice«. S priključitvijo Jugoslaviji bi po Ahrejevi trditvi 80.000 Nemcev prišlo v »jugoslovansko ujetništvo«, ter bi bili s tem »oropani svoje narodnosti (!), predvsem pa odtrgani od domovine«. Zanimiva je dalje Ahrejeva izjava, da bodo s tem spodnještajerski Nemci »oropani pravic ter posesti, kakršne zgodovina doslej še ne pozna«. Dodal je še, da zloglasna Napoleonova kabinetna ter narodnostna politika ni šla tako daleč...«. S tem pa Nemci ne bodo izgubili le cvetoča mesta Celje, Maribor, Radgono in Ptuj, ampak tudi vodilni spodnještajerski potencial, nato pa zagotovil, da nemški Spodnještajerci ne bodo nikoli prostovoljno postali jugoslovanski državljani.²⁷

Na isti seji je deželni zbor sprejel protest proti določilu načrta mirovne pogodbe o izročitvi »nemških Štajercev nadvladi tujega naroda«, »odtrganja širnih delov nemških dežel ter (nemških) cvetočih mest in trgov nemškemu narodu« (protest se je očitno dotikal tudi sudetskega vprašanja). Deželni zbor je dalje pozval avstrijski državni urad za zunanje zadeve, da o protestu obvesti avstrijsko delegacijo na mirovni konferenci in zavezniške ter nevtralne države. Ob koncu pa je protest predlagal izvedbo plebiscita na »spornem delu nemške dežele« (obmejnem štajerskem prostoru). Po pozivu bi plebiscit vodila in nadzorovala nevtralna komisija.²⁸

Za kasnejše nemškoštajerske poglede na slovensko vprašanje je vsekakor poučen zapis graške Tagespost konec leta 1920. List je pisal, da tako »kot mora Nemška Tirolska pripasti domovini«, mora Štajerska dobiti naravno razmejitev na jugu; taka razmejitev bi bila pogoj za mirno življenje »s sosedi« (Jugoslovani). K temu list dodaja, da »naravna meja« med obema deloma Štajerske teče

južno od Pohorja, in sicer »v nadaljevanju Karavank« od Uršlje gore preko Vitanja ter slovenjekonjskih hribov, kjer »najde naravno povezavo« z Bočem in Donačko goro. Za ta del »naravne meje« list piše, da to hribovje sicer ni tako izrazito kot Karavanke, vendar pa kljub temu predstavlja »ostro naravno mejo ter istočasno razvodje«, ki loči »vodne izvire Drave od reke Save«. List zagotavlja, da je ta meja »s Ptuijskega polja ali še bolje s pohorskih strmin« jasno vidna na obzorju. Po zagotavljanju Tagespost živi severno od te meje, na Dravskem polju, »z Nemci močno pomešano Nemcem prijazno prebivalstvo, ki ne hrepeni po ničemer drugem, kot po dnevu, ko bo združeno s staro štajersko domovino« (Stammland). V uvodniku tudi beremo, da mora »tako kot Koroška in Tirolska tudi štajersko Podravje vedno znova zahtevati svobodno samoodločbo ter združitev z domovino«.²⁰

III.

Poučen dokument nemškonacionalnih štajerskih pogledov pa je tudi spomenica o mejnem vprašanju, ki jo je v okviru avstrijske delegacije na mirovni konferenci pripravil že omenjeni dr. Kamniker. Spomenica uvodoma opozarja, da sklep velesil o določitvi avstrijsko-jugoslovanske meje na Muri ter pripadnost Maribora Jugoslaviji ne more »zadovoljiti Štajerske (!)«. Tudi dejstvo, da je bil prav tedaj sprejet sklep o pripadnosti Radgone Nemški Avstriji, ni zadovoljil Kamnikerja, saj se je v spomenici zavzemal ne le za pripadnost Apaške kotline Avstriji, ampak tudi tistega dela Radgone, ki leži na desnem bregu Mure (šlo je za radgonsko predmestje Gris ter za Gornjo Radgono). Kamniker dodaja, da je z Apaško kotlino »znova žrtvovano 9000 Nemcev Jugoslaviji«.

Ko spomenica govori o dolini reke Drave ter o Mariboru (»Mariborski kotlini«), skuša poudariti tedanji nemški živelj s trditvijo, da tu »enako kot na Koroškem živijo Nemci ter (tako imenovani) Vendi (Wenden)«. Spomenica tudi trdi, da imajo tamkajšnja mesta s priključenimi naselji 90 % delež nemškega prebivalstva, medtem ko na podeželju bivajo drug ob drugem Nemci in »Vendi«. O zadnjih Kamniker pravi, da se čutijo predvsem »Štajerje« ter se kot taki »bistveno ločijo od kranjskih Slovencev«. Da bi Kamniker še bolj podkrepil svoje trditve, navaja, da vsebuje »vendska« govorica vrsto nemških izposojenk, kot plug (iz nem. Pflug), škarje (Schere), gvir (Gewir) itn. Pravi, da je »za Vende« beseda Kranjec žaljivka. Nadalje trdi,

da v narodnostnem ter v gospodarsko-političnem smislu sestavljajo Dravska dolina, srednja Štajerska ter Gradec celoto. Poleg tega pa se je Maribor skupaj s številnimi občinami oktobra 1918 izrekel za Nemško Avstrijo. Glede doline reke Mure Kamniker zagotavlja, da zemljepisno spada k srednještajerski ravnini, v etničnem smislu pa da je del strnjene nemškega jezikovnega prostora. Tu živi 9763 Nemcev (75 % vseh prebivalcev) ter 3482 Slovencev (25 %). Z gospodarsko-političnega stališča bi po spomenici »raztrganje« tega prostora imelo za posledico veliko gospodarsko škodo, saj tečejo vse prometne vezi med Cmurekom in Radgono po bregovih reke Mure. Dalje poudarja pomen proge Špilje—Radgona za tamkajšnji prostor. Nato se sklicuje na v letih pred prvo svetovno vojno opravljeno regulacijo reke Mure ter pri tem omenja škodo, ki bi jo imela za posledico pripadnost bregov te reke dvema različnima državam.

Posebno mesto je v spomenici posvečeno »volji« tamkajšnjega prebivalstva. Tu izvedemo, da se je že oktobra 1918 celoten radgonski okraj izrekel za Nemško Avstrijo. Zatem spomenica omenja februarški napad na Radgono ter ga označuje za upor kmetov Murske doline (proti jugoslovanski zasedbi). Dalje omenja »poskusno glasovanje«, na katerem so se poleti 1919 vse »občine, tudi tiste z vendskimi manjšinami« izrekle za Nemško Avstrijo. — (Da je pri glasovanju šlo za enotno akcijo, priča podatek, da je 18 tamkajšnjih občin 19. junija 1919 poslalo v Pariz brzojavke z enako vsebino — op.)³⁰

OPOMBE

1. Gl. Südost Tagespost, 28. december 1963, št. 299. — 2. Prav tam, 11. januar 1964, št. 8. — 3. Prav tam, 4. januar 1964, št. 3. — 4. Prim. Robert Hinteregger, Die Steiermark 1918/19 (tipkopisna disertacija fil. fak. graške univerze iz leta 1971). — 5. Isti, Abwehrmassnahmen an der untersteierischen Grenze 1918/19. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Graz 1975, 218 (v nad. Abwehrmassnahmen). — 6. Tagespost, 23. september 1918, št. 261. — 7. Prav tam, 17. oktober 1918, št. 285. — 8. Prav tam. — 9. Grazer Zeitung, 29. oktober 1918, št. 248. — 10. Sigismund Knaus, Freiheitskämpfe in Deutsch-österreich, zv. 2, Berlin 1942, 71, Abwehrmassnahmen, 221. — 11. Gl. takratni tisk. — 12. Ambrositschev zapis z dne 24. in 26. oktobra 1918. Gl. cit. dis. R. Hintereggerja. — 13. O napadu na Radgono 4. februarja 1919 imamo vrsto zapisov. Iz zadnjega časa naj omenimo spomine branilca Radgone

Benedikta Zeilhoferja, ki so izšli v listu 7 dni, Maribor, 16. marca 1978, št. 11. — 14. Robert Hinteregger, Graz zwischen Wohlfahrtsausschusses und Räterschaft. Historisches Jahrbuch der Stadt Graz, 1975, zv. 7/8, 213—239. — 15. Grazer Tagblatt, 20. oktober 1918 (po opozorilu R. Hintereggerja). — 16. Tagespost, 1. december 1918, št. 330. — 17. Prav tam. — 18. Wiener Zeitung, 5. januar 1919, št. 4. — 19. Prim. Arbeiterwille, 7. november 1918, št. 304. — 20. Pogodbo objavlja v originalu Lojze Udè v knjigi Boj za

severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1977, 85-87. — 21. Prav tam, 85—87. — 22. Tagespost, 4. december 1918, št. 333. — 23. Abwehrmassnahmen, 222—226. — 24. Prim. Tagespost, 28. maj 1919, št. 148. — 25. Prav tam. — 26. Grazer Zeitung, 3. maj 1919, št. 100. — 27. Tagespost, 13. junij 1919, št. 161. — 28. Grazer Zeitung, 14. junij 1919, št. 134. — 29. Tagespost, 17. december 1920, št. 347. — 30. Prav tam, 2. september 1919, št. 242.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

GIANNANTONIO DE CAPELLARIS

BRANKO MARUŠIČ

Ovitki letošnjih števil »Kronike« so opremljeni s šestimi perorisbami nekaterih krajev na Goriškem, njih avtor je znani goriški kartograf iz 18. stoletja Giannantonio de Capellaris. Capellarisove perorisbe so manj znane, originali so danes razstavljeni v Pokrajinskemu muzeju v Gorici (Museo di storia e d'arte, Borgo Castello) in le nekatere izmed njih so bile že reproducirane in objavljene. Risbe so na tem mestu prvič v celoti objavljene.

Capellaris je tipična osebnost iz goriškega razsvetljenega stoletja. V Gorici se je rodil 13. junija 1727 in tu tudi umrl 26. januarja 1807 v starosti osemdesetih let. V Capellarisovem rojstnem kraju je v 18. stoletju delovalo nekaj uglednih osebnosti kot zdravnik Slovenec Anton Muznik (1726—1803), zgodovinar goriške grofije Carlo de Morelli (1730 do 1792), zgodovinar grof Rudolf Coronini (1731—1791), astronom Giuseppe Barzellini (1730—1804), zdravnik in prirodoslovec Bartolomeo Patuná (1738—1823), leksikograf in pesnik Pietro Antonio Codelli (1754—1822), Gian Giuseppe Bosizio (Bosiz ali Busiz; 1660 do 1743), furlanski književnik in drugi. Capellaris je gotovo sodil v krog teh razsvetljencev, ki se je zbiral tako pri goriški kmetijski družbi kot pri znanstvenem društvu goriških arkadijcev. V mladosti je bil vojak, nato pa se je 1748 zaposlil pri idrijskem rudniku. Tedaj se je pričel ukvarjati z matematiko in risanjem. Kmalu se je naselil v Gorici, kjer je deloval v javnih službah in pri tem opravil več načrtov za javne zgradbe, za nove ceste, za ureditev rečnih strug in za namakalne sisteme. Cesarica Marija Terezija ga je leta 1768 imenovala za c. k. inženirja v pokneženi grofiji Goriško—Gradiščanski. Še pred tem se je pričel ukvarjati s kartografijo ter je sodeloval pri izdelavi zemljevida Goriško—Gradiščanske, ki je bil priložen drugi izdaji Rudolfa Coroninija knjige »Tentamen genealogico-chronologicum« (1759). Do konca svojega življenja je izdelal vrsto kart Goriško—Gradiščanske in sosednjih dežel (Istra, Trst, Beneška Furlanija). Capellaris je zapustil tudi izjemen dokument, in sicer osem zvezkov svojega dnevnika, obsega preko 3500 strani in je nastajal v razdobju štiridesetih let (1768 do 1806).

Likovne upodobitve slovenskih krajev na Goriškem so vsaj tja do 19. stoletja zelo red-

ke. V 17. stoletju je tod risal G. B. Pieroni (na primer grad v Tolminu, mesto Gorica; originali v Arhivu Slovenije, Ljubljana), Gorico je tedaj upodobil tudi Kaspar Merian (1627—1686), iz znane družine nemških risarjev in bakrorezcev. Iz istega stoletja so ohranjene številne skice iz vsakodnevnega življenja v Gorici in njeni okolici, ki jih je pridno, a nevešče ustvarjal kronist Ivan Marija Marušič. V 18. stoletju se poveča število topografskih risb in skic, ki so jih izdelali člani razmejitvenih komisij, ki so določale mejo med habsburško monarhijo in beneško republiko. Pretežni del tega gradiva je še vedno neobjavljen (na primer Pokrajinski arhiv v Gorici). Niti tedaj niti poslej ni imela Goriška človeka, ki bi se lotil dela po Valvasorjevem vzoru (Kranjska) ali pa Vischerjevem (Štajerska). Capellarisove risbe so zato pomemben dokument.

Capellaris je upodobil naslednje goriške kraje: trdnjava Kluže pri Bovcu, Kanal ob Soči, Gradišče nad Prvačino, Tabor nad Dornberkom, grad Rihemberk in Štanjel. Risbe so nastale najverjetneje istočasno, in sicer leta 1752; ta datum je sicer Capellaris lastnoročno napisal le na risbi Štanjela, na ostalih pa ga je dodal verjetno kasneje nekdo drugi. Podoba Štanjela (velikost 200 × 315 mm; tudi ostale risbe imajo v originalu podoben format) spremlja daljša avtorjeva legenda. Imena krajev so napisana v italijanski obliki. O likovni vrednosti risb ne kaže razpravljati, za nas je važnejše njih dokumentarično sporočilo. Z izjemo trdnjave Kluže je mogoče upodobljene kraje še danes, kljub spremembam dveh stoletij in domišljjskemu navdihu avtorja identificirati. Trdnjava Kluže ima danes povsem drugačno podobo, trdnjava iz Capellarisovih časov je bila porušena v Napoleonovih vojnah, v današnji podobi pa je bila pozidana v drugi polovici preteklega stoletja. Trdnjava Kluže, kot nam jo je predstavil Capellaris, je v nekoliko spremenjeni obliki narisana tudi na zemljevidu neznanega avtorja iz 1688. (objavljen v Tolminskem zborniku 1975, 168-9). Zelo verjetno je tudi Tabor nad Dornberkom napačno označen kot le Dornberk (ta kraj leži v ravnini, Tabor pa na vzpetini), Capellaris oziroma tisti, ki je dodajal podpise k risbam, je pač dal poudarek grajskemu objektu, ki je nekoč pripadal

dornberškim gospodom (o gradu so danes le še borni ostanki; glej R. Bednařik, Dornberški gospodje, Družina, 1/1930, 114—116). Z izjemo Gradišča nad Prvačino ima vsaka risba narisani tudi grb, ki označuje, katerim fevdalnim gospodom je kraj tedaj pripadal. Rihemberk ima grb Lanthierijev, Kanal in Tabor grofov Rabatta, le pri upodobitvah Kluž in Šanjela sta grba nedokončana. Zakaj ni Capellaris v celoti narisal najjavnega grba, ni znano, verjetno pa mu je to pri oznaki gospodarjev Kluž onemogočalo dejstvo, da so se ravno v času nastanka risbe menjali bovški glavarji. Daljša legenda ob podobi Šanjela nam sporoča, da gre za upodobitev gradu Šanjel, ki se ljudsko imenuje tudi Sant'Angelo, in sicer od zapada. Na risbi so z malo črko *a* označene ruševine, ki pripadajo staremu stolpu (te so še danes ohranjene), s črko *b* označena zgradba na levi strani je nekdanja rezidenca goriških grofov ter so jo v času nastanka risbe naseljevali gospodje de Budigna, črka *c* označuje cerkev sv. Danijela,

mali *d* pa grad tedanjega šanjelskega fevdnega gospoda grofa Ludvika Kobencla.

Na vprašanje, ali Capellarisovo topografsko risarstvo obsega le šest risb ali pa je teh ustvaril več, ne moremo nič določenega odgovoriti. Morda bodo natančne arhivske raziskave odkrile še kateri njihov prispevek k likovni podobi Goriške v 18. stoletju. Zelo verjetno tiči rešitev dvomov prav v natančnih pregledih arhiva že omenjenih razmejitvenih komisij. R. M. Cossar, Capellarisov biograf, piše, da je sodeloval tudi pri delu teh državnih organov.

LITERATURA

1. R. M. Cossar, Giannantonio de Capellaris, cartografo (1727—1807). Archeografo triestino, s. IV. XIV—XV/1948 separat, 35 str. — 2. Il settecento goriziano. Catalogo della mostra. Gorizia 1956. — 3. Gorizia viva. I secoli e le ore della città. Gorizia 1975. — 4. R. M. Cossar, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, Pordenone 1948.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Razstava »Razvoj šolske telesne vzgoje na Slovenskem«

V počastitev 30-letnice praznovanja Dneva mladosti so 23. maja odprli v Slovenskem šolskem muzeju razstavo, ki prikazuje razvoj telesne vzgoje v šolah na Slovenskem.

Pokrovitelj razstave je Telesnokulturna skupnost Slovenije. Razstava prikazuje razvoj tega vzgojnega področja od prvih začetkov pred približno 120 leti pa do danes.

Razstava je vsebinsko razdeljena po časovnem načelu na tri obdobja: od začetkov do leta 1918, v obdobje med obema vojnama in obdobje po osvoboditvi, vendar sta si prvi dve razvojni obdobji v marsičem podobni, medtem ko v zadnjem spremljamo razvoj v duhu revolucionarnega socialističnega preobražanja.

V prvem delu so razstavljeni najstarejši dokumenti, s katerimi so v Avstriji oziroma Avstro-ogrski urejali to vprašanje: najprej Načrt za organizacijo gimnazij in realk iz leta 1849, ki dovoljuje dijakom fakultativen obisk telovadbe v različnih telovadnih šolah, za kar so morali sami plačevati učitelje, nakar lahko spremljamo po tej poti razvoj in posebnosti v srednjih šolah vseh vrst do začetka prve svetovne vojne. Politične razmere so povzročile, da so telovadbo v osnovnih šolah sprejeli kot sicer obvezen predmet šele leta 1869, vendar tudi na tej stopnji ni bilo niti minimalnih materialnih, kadrovskih in pogosto tudi miselnih možnosti za njen razvoj. Tako lahko opazimo, da predmet kljub vsej pravni osnovi v tem obdobju v osnovnih šolah nikoli ni prišel na stopnjo enakopravnega vzgojnega predmeta z drugimi šolskimi predmeti.

Na razstavi spoznamo učitelje telovadbe ter vrednost in pomen njihovega dela, pri čemer se nam odkrije nekaj manj znanih, pa zato tem pomembnejših imen; od Štefana Mandiča prej Vavruja, Jana Veselyja do Frana Bruneta, Jakoba Furlana in končno do najpomembnejšega med njimi dr. Josipa Tominška in njegovega sodelavca Frana Westra.

Razstavljeni so vsi primerki učbenikov, od najstarejšega Vavrujevega, v nemščini pisanega iz leta 1861, prek prvega slovenskega Nauka o telovadbi v dveh delih iz let 1867 in 1869, Zimovega Telovadba v ljudski šoli, Schmidtovega nemškega s slovenskimi termini in Brunetovega v dveh izdajah. Razstavljeni so tudi primeri časopisa Južni Sokol, ki je izhajal v Ljubljani leta 1871 in je bil last Veselyja; časopis pomeni prvo periodično gla-

silo s področja telesne vzgoje na Slovenskem. Obravnavano je vprašanje gradnje telovadnic od prve, leta 1874 zgrajene ob poslopju ljubljanske realke.

Največ pozornosti je posvečeno vprašanju učnih načrtov, ki so jih predpisovali z avstrijskimi uredbami. Posebej objavlja razstava tudi poskuse avstrijske šole, da po letu 1890 uvede poleg predmeta telovadba še po svojem značaju športne igralne popoldneve. V tem okviru je zlasti pomemben prvi slovenski dijaški nogometni klub Hermes leta 1909.

V naslednjem obdobju so se politične okolnosti sicer spremenile, vendar se telovadba vsebinsko, glede na humanistično vsebino, od avstroogrske ne razlikuje tako, da gre v tem oziru samo za podaljšek prejšnjega obdobja. Uradno poteka sicer pouk po češkem (Tyrševem) sistemu, toda vsebina telovadbe se v primeri s prejšnjim obdobjem ni spremenila. Tudi položaj telovadbe v osnovnih šolah se ni spremenil. Izobrazba učiteljev z ostaja, predpisov v zvezi z izvajanjem obveznega poučevanja ne izpolnjujejo, prav tako se ni izboljšalo materialno stanje, zlasti glede gradnje novih telovadnic. Leta 1941 je imelo svojo šolsko telovadnico samo dobrih pet odstotkov vseh osnovnih šol na Slovenskem.

Majhno izboljšanje učnega načrta pomeni dovoljenje šolskih oblasti, da smejo šole v zimskih mesecih nadomestiti telovadni pouk z učenjem smučanja. Med pisci strokovnih del sta najvidnejša dr. Ljudevit Pivko in Ivan Bajželj, oba znana sokolska strokovnjaka. Tudi v srednjih šolah ostaja najbolj pereče vprašanje kadrov. Država je v ta namen ustanovila šele leta 1937 Šolo za telesno vzgojo, vendar je prišlo z nje v Slovenijo le minimalno število sicer tako potrebnih telovadnih učiteljev.

Med okupacijo so okupatorji povsod pouk prilagajali vojaškim potrebam in težnjam po raznarodovanju mladine.

Že leta 1944 je bil na osvobojenem ozemlju sprejet nov predmetnik in učni načrt za telovadbo. V obdobju zlasti od leta 1953 naprej se začenja obdobje preobražanja telesne vzgoje v revolucionarnem duhu. Vprašanje humanizacije poteka skladno z razvojem splošnega napredka v socializaciji našega življenja. Značilne za prva leta so zahteve po povečanju števila telovadbi namenjenih učnih ur, kar je razvidno iz številnih sprememb, vendar v tem času pouku telovadbe pogosto odvzemajo že dovoljene ure na račun drugih predmetov. Bistveno novost pa pomeni pre-

hajanje s pozicij toge predpisane oblike telovadbe na razvoj telesne vzgoje v obliki, v kateri si vsebinsko stara telovadba in šport več ne nasprotujeta, temveč se začeta organsko povezovati z namenom, da čim lažje pridejo do izraza osebne težnje. Tako imenovane športne panoge postanejo sredstvo pouka v obveznih urah, ki se jim pridružijo športni dnevi in šolski športni klubi in društva. Pouk telesne vzgoje dobi s tem novo, družbenemu razvoju ustrezajočo vsebino. Za povojno obdobje je posebej značilno to, da smo začeli reševati pereča kadrovska vprašanja. Od Zavoda za fizkulturo prek Srednje fizikulturne šole do Inštituta za telesno vzgojo oz. Višje šole za telesno kulturo do ustanovitve Visoke šole za telesno kulturo. Slednje pomeni še to, da so končno učitelji telesne vzgoje postali enakovredni učiteljem drugih vzgojnih področij. Poleg razvoja šolske mreže v Ljubljani je pomembno tudi delovanje oddelka za telesno vzgojo na mariborski pedagoški akademiji.

Zelo veliko prostora je v tretjem delu razstave posvečenega razvoju šolskih športnih društev, zlasti po letu 1959, ko so postala šola za samoupravljanje mladine. Danes sodeluje v šolskih športnih društvih že okoli 120.000 učencev in dijakov, o izrednem razmahu pa priča razstavljena literatura o šolskih športnih dnevih, glasila, kronike, pravila, pokali, diplome, odlikovanja in slike s tekmovanj.

Ob razstavi je izšla tudi obsežna publikacija z ilustracijami. Uredila jo je ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja Slavica Pavlič, razpravi h katalogu pa so napisali za obdobje do leta 1945 dr. Drago Stepišnik, za čas po osvoboditvi pa Ivan Križnar in Edi Serpan in posebej o razvoju telesne vzgoje na visokih šolah mag. Meta Petkovšek. Izredno pomemben prispevek h katalogu je obširna bibliografija, ki so jo sestavile za čas do leta 1945 Tatjana Hojan, za čas po osvoboditvi pa Marija Bergant in Alenka Hudobivnik. Glavni razpravi imata povzetke v angleškem in ruskem jeziku.

Tatjana Hojan

Razstava Železničarji v revoluciji

Na pobudo Zveze borcev pri Železniškem gospodarstvu Ljubljana je bila postavljena za železničarski praznik 15. aprila razstava Železničarji v revoluciji. S pomočjo sodelavcev Muzeja ljudske revolucije in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja je bila odprta 13. aprila 1978 v Stekleni dvorani v poslopju ŽG.

Razstava je rezultat večletnega načrtnega zbiranja dokumentarnega gradiva. Šest uvodnih tekstovnih in 70 slikovnih panojev je ponazorilo politično in sindikalno delovanje železničarjev med obema vojnama, posebno pa obdobje NOB železničarjev na Slovenskem in začetke obnove na železnici. Gradivo je prikazalo na prvih panojih izseke iz razvoja delavskega gibanja ob koncu Avstro-Ogrske in obdobja med obema vojnama. Prikazani so vidnejši politični in sindikalni delavci tako Josip Kopač, Josip Petrič, Jaka in Marcel Žorga, Ivan Blaznik, Ivan Makuc, Ljudevit Vencajz in Franc Perdan, ki so pomenili v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki med drugimi opozicijo in bili aktivni in prisotni pri ustanavljanju Komunistične stranke na Slovenskem aprila 1920. Nekateri izmed teh so se udeležili tudi kot slovenski delegati vukovarskega kongresa junija 1920. Fotografije omenjenih železničarjev je dopolnjevalo sočasno časopisno gradivo, ki govori o politični in sindikalni aktivnosti železničarjev in izhajanju njihovih glasil. Med njimi je posebno zanimiva kopija prvega slovenskega glasila komunistov iz leta 1919 Baklje, ki jo je urejal Nino Furlan, za izdajo in uredništvo pa je odgovarjal Jaka Žorga. Edino število Baklje, ki je izšla julija 1919, je naslovno stran oblikoval akad. slikar Maksim Gaspari. Mezdna in stavkovna gibanja so v tem času zajela tudi železničarje. Časopisni, arhivski in fotografski dokumenti so nazorno prikazali zlasti veliko železničarsko stavko aprila 1920, dogodke na Zaloški cesti in odmeve na revolucionarni polet železničarjev v slovenskem in jugoslovanskem prostoru. Nadaljnji sindikalni razvoj so prikazali predvsem časopisni viri. Po obdobju cepitve sindikalnih (strokovnih) organizacij se je sredi dvajsetih let pojavila močnejša težnja po enotni sindikalni organizaciji, pri tem pa so imela železničarska glasila pomembno vlogo. Zanimivi so nekateri uvodniki, članki in komentarji, ki govorijo o združevanju železničarjev, organiziranju njihove razredne strokovne organizacije, programu in akcijah. Gradivo je predvsem iz glasila Strokovna borba, ki jo je izdajala Neodvisna strokovna železničarska organizacija za Slovenijo, dalje iz Organiziranega železničarja, glasila Železničarske strokovne in pravovarstvene organizacije in Ujedinjenega železničarja, glasila Ujedinjenega saveza železničara Jugoslavije. Hkrati je bil prikazan tudi socialni položaj železničarjev, ki se je z zmanjšanjem državnega proračuna, postopnim znižanjem osnovnih prejemkov celotnemu osebju, z redukcijo delovnih mest, raznih premij, ukinitvijo »stanovanjske zašči-

te«, znižanju 8-urnega delovnika itd. zelo poslabšal in so nekatere kategorije dela živele v pravi bedi.

Obdobje obnavljanja in delovanja KP na železnici je tesno povezano z razvojem in delovanjem KP v Sloveniji. Poleg partijskih celic, ki so bile najštevilnejše v ljubljanskem vozlišču in železniških delavnicah v Mariboru, so bili posamezni železničarji, člani KP, dostikrat včlanjeni na terenu, kjer so domovali in so bili v političnem in kulturno-prosvetnem delovanju precej aktivni. Prikaz vidnejših železničarjev komunistov, njihove dejavnosti in vključitve železničarjev v ljudsko-frontno in narodnoobrambno delo je dopolnjevala tudi resolucija V. državne partijske konference oktobra 1940, ko govori o pomenu partijskih organizacij na železnici. Osrednji del razstave je bil prikaz NOB železničarjev v Sloveniji. Zaradi geografske lege in pomembnega tranzita je imelo slovensko ozemlje ključni značaj in tako tudi izreden strateški pomen. Razkosanje slovenskega ozemlja in hkrati železniškega omrežja med tri okupatorje je ponazorila geografska karta z vrisano novo upravno razdelitvijo železnic. Sledijo okupatorjeve odredbe in okrožnice o pristojnosti posameznih uprav in prometnem režimu.

Železničarji so se vključili v narodoosvobodilno gibanje že v prvih mesecih okupacije, kar priča tudi delovanje številnih odborov OF in borbenih grup na pomembnejših železniških vozliščih, križiščih in postajah, v železniških delavnicah in kurilnicah. Že v jeseni, zlasti pa od pomladi 1942 dalje, se je razmahnilo ilegalno delovanje z vsemi oblikami boja proti okupatorju. Z dokumenti ali ekspoziti so bile kronološko prikazane sabotažne akcije, zbiranje orožja, delovanje Narodne zaščite in Varnostno-obveščevalne službe, vzdrževanje kurirskih zvez in javk, prevoz ilegalcev in tehnike ter intendančna služba.

Različen okupacijski sistem v Sloveniji in tako tudi na železnici, je pogojeval neenak razvoj in rast narodnoosvobodilnega gibanja železničarjev. Kljub strahovitemu nasilju nad slovenskim prebivalstvom in načrtnim službenim premostitvami slovenskih železničarjev iz Gorenjske in Štajerske so železničarji v teh dveh pokrajinah uspeli vseskozi učinkovito organizirati in vzdrževati kurirske zveze in javke, obveščevalno službo in prevoz ilegalne literature. Obveščevalni centri na pomembnejših postajah so bili tesno povezani s partizanskimi enotami na terenu. Pomembne javke so bile čuvajnice.

Arhivskega gradiva je razumljivo malo zaradi podtalnega delovanja železničarjev, di-

scipline, stroge in dosledne konspiracije. Zato so toliko bolj dragoceni redki ohranjeni dokumenti, ki govorijo o organizaciji OF in njeni dejavnosti. Za prikaz OF ljubljanskega vozlišča so npr. ohranjeni blagajniški obračuni, ki jih je pošiljal rajon OF železnica okrožnemu odboru OF Ljubljana center. Dalje so ohranjena poročila Varnostno-obveščevalne službe, ki ponazarjajo politično, vojaško in množično obveščevalno službo. Prvi dve ponazarjajo dokumenti, ki so največkrat v obliki drobnih lističev z različnimi informacijami in podatki. Vojaška pa je v obliki tehnične dokumentacije o situaciji na progah, številčnem stanju vojaštva, njihovih utrdbah; vozni redi in poročila o gostoti prometa. Dalje tehnična navodila za rušenje železniških prog in njenih objektov. Železničarji so z vojaško obveščevalno službo posredno sodelovali pri pripravah partizanskih in kasneje zavezniških ofenzivnih operacijah. Prav tako so posredno sodelovali pri partizanskih akcijah na progah. Le-te bogato ilustrirajo fotografije partizanskega in okupatorjevega izvora in faksimile poročil iz knjige nezgod, v katero je ljubljanska železniška direkcija zelo natančno vpisovala sabotažne akcije na železnici. Prikazana so bila tudi velika rušenja železniških prog po kapitulaciji Italije. Tako proga Grosuplje—Novo mesto—Metlika in Grosuplje—Kočevje, ko so v operacijah XV. divizije sodelovali dolenjski, zlasti pa železničarji novomeškega vozlišča v enotah, tik po kapitulaciji ustanovljenega Železniškega zaščitnega bataljona. Še pred velikimi rušenji pa so železničarji vzdrževali promet v času od 9. do 16. septembra 1943. Po posebnem voznem redu je tako imenovani partizanski vlak vozil na odsekih proge Grosuplje—Novo mesto—Metlika in Grosuplje—Kočevje.

Vojaška intendančna služba na železnici je bila najbolj razvita v Ljubljanski pokrajini. Železničarji — zaščitniki iz ljubljanskega vozlišča so pošiljali od maja 1942 do kapitulacije Italije cele vagonске pošiljke različnega blaga in hrane partizanskim enotam v smeri Ljubljana—Drenov grič na Krim, na Kočevsko in v Dolomite. V smeri Ljubljana—Zalog in Ljubljana—Novo mesto—Straža—Toplice, Ljubljana prek Novega mesta nazaj v Mirno pa na Dolenjsko. O uspehih te dejavnosti govorijo predvsem poročila vodje centralne tehnike Milana Škerlavaja-Petrača, člana politbiroja Centralnega komiteja KPJ Edvarda Kardelja, članice poverjenišтва Centralnega komiteja KPS za Ljubljano Lidije Šentjunc in poročila intendanta III. grupe odredov.

Nekaj panojev je prikazalo okupatorjevo nasilje nad železničarji. Razstavljena so bila

pisma članov OF iz zaporov in taborišč, poslovilna pisma talcev, njihove fotografije. Dalje okupatorjevi dokumenti o aretacijah železničarjev in o sodnih procesih italijanskega vojnega sodišča v Ljubljani (TMG).

Vodstvo NOB je že v času vojne načrtovalo obnovo porušene domovine. Med drugim je bil ustanovljen jeseni 1944 prometno tehnični oddelek pri Glavnem štabu NOV in POS s ciljem, da pripravi vso tehnično dokumentacijo za čimprejšnjo obnovo porušениh komunikacij po osvoboditvi. To dejavnost so bogato ilustrirali originali dokumentov, kopije in fotografije, ki prikazujejo organizacijsko in operativno delo tega oddelka, kakor tudi prva obnovitvena dela po osvoboditvi. Tako npr. obnovo proge in prometa na relaciji Pragerško—Kotoriba, kjer so železničarji med prvimi uresničevali geslo: junakom borbe naj sledijo junaki dela.

Zaključek razstave je prikazal ob koncu vojne stanje železniških prog in porušениh objektov. Sledi številčni prikaz železničarjev — udeležencev NOB, v NOV padlih in žrtev okupatorjevega nasilja. Tekst dopolnjujejo še slike železničarjev — 8 narodnih herojev in

108 nosilcev »partizanskega spominskega znaka 1941«.

Namen razstave je bil med drugim tudi ta, da se ponovno spodbudijo aktivni Zveze borcev na železnici za nadaljnje načrtno zbiranje spominskega in dokumentarnega gradiva. Zlasti za manj obdelano Gorenjsko, Štajersko in Prekmurje. Poleg tega pa tudi za gradivo, ki je nastalo v povojnem obdobju. Razstava je bila postavljena tudi v Mariboru, Postojni, Novi Gorici, Kranju in Novem mestu. Žal z zamudo je izšel tudi sicer bogato opremljen katalog.

Na koncu naj omenimo še to, da so arhivski in fotografski dokumenti, ki prikazujejo dejavnost Varnostno-obveščevalne službe na železnici, vojaško intendantno službo (odpremo ilegalnih vagonskih pošilk iz Ljubljane partizanskim enotam) in partizanski promet septembra in oktobra 1943 na Dolenjskem in Kočevskem, vključeni tudi v jugoslovansko razstavo »Partizanske železnice v Jugoslaviji 1941—1945«, ki jo je pripravil Železniški muzej v Beogradu. Razstava, v kateri je prikazan tudi delež slovenskih železničarjev med NOB, je bila oktobra 1978 postavljena tudi v Moskvi.

Anka Vidovič-Miklavčič

NOVE PUBLIKACIJE

Savinjski zbornik III, Žalec 1974, 465 str.

V obsežnem in bogato ilustriranem zborniku bodo našli koristne podatke vsi tisti, ki jih zanima krajevna zgodovina tega predela Slovenije. Glavnina prispevkov sicer obravnava današnje stanje in obdobje po letu 1945, nekateri pa se nanašajo tudi na starejše obdobje. Prednost imajo prispevki s področja gospodarstva in uprave, ne manjka pa tudi spominskih in umetniških prispevkov. Poleg velikega števila fotografij zbornik ilustrirajo tudi karte ter črno-bele reprodukcije del savinjskih likovnih ustvarjalcev.

Pri tem prikazu vsebine se bom dotaknil tistih prispevkov, ki posredno ali neposredno zajemajo krajevno-zgodovinsko tematiko.

Najdlje v preteklost segata prispevka Karla Strahovnika o Žalcu kot zibelki gasilstva na Spodnjem Štajerskem (začetki te dejavnosti, ki je bila sestavni del slovenskega narodnostnega osveščanja, segajo v leto 1881) in Vlada Miklavca o 90-letnici Savinjskega Sokola (prva slovenska telesnovzgojna organizacija na Štajerskem je nastala 1882 v Mozirju).

Obdobje stare Jugoslavije obravnava prispevek Angelosa Baša Dobički in mezde v savinjskem splavarstvu, ki je bogato opremljen s kritičnim aparatom, česar ne bi mogli reči za veliko večino drugih prispevkov v Zborniku.

Obdobja NOB se dotaknejo Dane Debič v članku Prvi bataljon VDV v boju za Gornjo Savinjsko dolino, Neža Maurer v članku Vrhovi so svobodni in Ludvik Zupanc-Ivo v sestavku Od Štajerskega bataljona do Šlandrove brigade. Pri prvih dveh gre za izrazito spominsko-literarno obliko, tretji pa je zgoščen pregled brez navedbe virov.

Glavnina prispevkov obravnava obdobje po letu 1945. Naštejmo jih nekaj: Milan Natek, Nekatero spremembe prebivalstva na področju žalske občine v desetletju od 1961 do 1971; Janko Orožen, Razvojna pot ljudske oblasti in samouprave v občini Žalec; Jože Jan, Razvoj krajevne samouprave; Jože Cerovšek o gospodarstvu in trgovini v občini Žalec. Vrsta prispevkov je posvečena kmetijstvu in še posebej hmeljarstvu.

Z razvojem šolstva po letu 1945 se ukvarja Janez Meglič v svojem prispevku Vzgoja in izobraževanje v novih pogojih, Anica Lesjak pa s knjižničarstvom v občini Žalec.

Z etnografskega področja je prispevek Draga Predana Kašte na savinjskem področju, z arheološkega pa delo Vere Kolšek Rimska ne-

kropola v Šempetru. Zanimivo in zabavno branje je oskrbel Franjo Roš s svojimi spomini na skladatelja Rista Savina, spomeniškovarstveno problematiko pa razgrinja Ivan Stopar v svojem osnutku spomeniškovarstvenega reda za mesto Žalec.

Kot že rečeno, je poudarek Zbornika na razvoju gospodarstva v Savinjski dolini in še zlasti v Žalcu, vendar bo znal spreten krajevni zgodovinar, še zlasti tisti, ki se ukvarja z najnovejšo zgodovino po letu 1945, iz njega zajeti mnogo koristnih podatkov.

Andrej Vovko

Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji. Izdaje študijskega centra Nediža, Založništvo tržaškega tiska, Špeter Slovenov-Trst 1978, 118 str.

Od oktobra 1973 do aprila 1974 je študijski center Nediža iz Špetra v Beneški Sloveniji organiziral ciklus predavanj, sedem, vsak mesec po eno pod naslovom Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji. Predavanja, ki so jih pripravili slovenski in italijanski univerzitetni profesorji in raziskovalci, so vzbudila veliko zanimanja, saj so se ljudje v velikem številu udeleževali teh večerov. V tem ciklusu predavanj so bila posredovana mnoga nova spoznanja, ki bodo lahko osnova za vrsto raziskav predvsem na jezikovnem področju, tako pomembnem za spoznavanje stvarnosti Beneške Slovenije.

Študijski center Nediža se je odločil za objavo predavanj zlasti zato, da bi se obravnavani problemi razširili na čim večji krog ljudi predvsem v Beneški Sloveniji, kar bi utrdilo zavest o lastni jezikovni in kulturni dediščini.

Pričujoči zbornik objavlja šest referatov, manjka žal prispevek A. M. Raffa o narečju Nediških dolin, ker izdajatelj ni dobil teksta. Prva razprava o slovenskih narečjih (avtor Tine Logar), skuša prikazati vzroke, zakaj je slovenski jezik, ki je po številu med najmanjšimi slovanskimi jeziki, v narečnem pogledu najbolj razčlenjen, saj ima več kot 40 narečij in izrazitejših govorov. To je rezultat zgodovinskega razvoja, ki so ga vodili premnogi notranji in zunanji dejavniki, med katerimi so najpomembnejši gotovo že sama naselitev Slovencev, nato zemljepisne razmere, različni stiki z drugimi jeziki, kolonizacija od 12. stoletja, kakor tudi sosedstvo slovenskega jezika z neslovanskimi jeziki oziroma narečji.

G. B. Pellegrini je v predavanju, ki ga je imel v Škrutovem, razlagal o stikih med slovanskimi in romanskimi jeziki, poseben poudarek pa je namenil stikom in vplivom v Furlaniji in je svoje ugotovitve podprl z mnogimi primeri.

Tersko narečje (prispevek Pavla Merkùja) je poleg rezijanskega, ziljskega in še nekaterih obrobni narečij najpomembnejši dialekt za študij zgodovine slovenskega jezika. V zelo zanimivi študiji avtor ugotavlja vzroke, vplive in rezultate razvoja tega narečja ter zaključuje, da je tersko narečje zelo arhaično »ter prosto vsakega zunanega in notranjega izravnalnega in akulturacijskega vpliva.«

Druga razprava Pavla Merkùja pa nosi naslov »Slovenski rokopisi Beneške Slovenije v preteklih stoletjih«. Ti rokopisi, najstarejši je iz 16. stoletja, so dragocena zgodovinska in jezikovna priča in jih je v Beneški Sloveniji v primeru z drugimi pokrajinami razmeroma dosti, med njimi pa je najpomembnejši Črnejski rokopis. Avtor je skušal analizirati nekaj tekstov, poudarja pa, da je nujno potrebno sestaviti inventar vseh rokopisov v Benečiji, ki bi obsegal ime avtorja, čas, kraj, kar bi omogočilo filološko, stilistično in zgodovinsko analizo.

Milko Matičetov se že vrsto let načrtno ukvarja z zbiranjem rezijanskih tekstov. Predmet njegovega predavanja pa je lirična pesem v Reziji. Dokaj obširen prispevek pri naša celo število rezijanskih liričnih pesmi, ki naj bi bile spodbuda za študij nastajanja ljudske lirične pesmi.

Šesti prispevek tega zbornika je pregled razvoja knjižnega jezika v Beneški Sloveniji avtorice Brede Pogorelec. Opozorila je, da je slovenski pismeni jezik v Beneški Sloveniji doživel drugačen razvoj, kot v drugih slovenskih pokrajinah ter našela pomembne stopnje v sicer skromnem razvoju slovenskega knjižnega jezika v Beneški Sloveniji.

Metka Gombač

Marica Gregorič-Stepančič. Ob poimenovanju osnovne šole pri sv. Ani v Trstu. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1978, 45 str.

Nedvomno je slovenska šola v Italiji ena najpomembnejših vzgojno-kulturnih ustanov. Ohranjanje te institucije, še več, dajanje slovenski šoli vse večji prostor v krogu ljudi, ki z njo živijo, je za kulturno rast manjšine velikega pomena. Zato so po zgledu drugih slovenskih šol na Tržaškem in Goriškem tudi učitelji in starši tržaškega predmestja sklenili da se bo nova šola pri Sv. Ani v Trstu ime-

novala po rojakinji, učiteljici Marici Gregorič-Stepančič. Poleg učiteljevanja je bila Marica Gregorič-Stepančič tudi pesnica in pisateljica, prevajalka in publicistka ter ena prvih tržaških novinark, slovničarka, mladinska pisateljica, zlasti pa pogumna borka za uveljavitev pravic slovenskega naroda in jezika, predvsem pa primorske žene in matere.

Prvi del brošure, ki je izšla ob poimenovanju šole, je posvečen življenju in delu te žene, ki je začela svojo poklicno in literarno pot sredi zadnjega desetletja preteklega stoletja in je bila aktivna vse do svoje smrti leta 1954.

Sledi objava bibliografije, ob kateri avtorica Minka Pahor opozarja, da ne more biti popolna zaradi velikega števila revij, v katerih je pisala in številnih psevdonimov, pod katerimi je objavljala, ki pa nam kljub temu ustvarja sliko o bogatem delu Marice Gregorič-Stepančič.

Na dveh listih je na koncu brošure podan kratek pregled zgodovine šole pri Sv. Ani v Trstu.

Brošura nam kljub skromnosti dokazuje veselje in pripravljenost staršev in učnega osebja, da svojo šolo vključijo v vsakodnevni ritem življenja ter da skušajo mladino seznanjati s krajevno zgodovino, ki v tem specifičnem delu pomeni tudi obujanje lastne slovenske zavesti in preteklosti.

Metka Gombač

La storia della Slavia Italiana. Št. Peter Slovenov — Trst, založništvo tržaškega tiska 1978, 167 str.

Študijski center Nediža (Centro studi »Nediža«) je od oktobra 1974 do maja 1975 v Podbenesecu (Pulfero) priredil drugi ciklus Benečanskih kulturnih dni, ki so bili posvečeni zgodovini beneških Slovencev. V priložni knjigi je zbranih sedem predavanj slovenskih in italijanskih strokovnjakov, ki obravnavajo problem Beneške Slovenije od naselitve do narodnoosvobodilnega boja.

Problem srednjeveške kolonizacije s posebnim poudarkom na slovensko v Beneški Sloveniji je obdelal Bogo Grafenauer. Podrobneje obravnava problem naselitve Slovanov v začetkih 8. stoletja na ozemlja Beneške Slovenije.

Amelio Tagliaferri je podal v svojem prispevku pregled odnosov med Slovani in Langobardi v zgodnjem srednjem veku. Dotika se tu problemov Samove države in Velike Moravske.

Tržaški zgodovinar Gaetano Perusini je prispeval razpravo o oblikah kmečkega življenja v Beneški Sloveniji. Zanimiv je tu opis tipa vasi na tem ozemlju ter opis pravic do soseske.

S pravno-zgodovinskega vidika je zanimiv prispevek Sergija Vilfana, ki obravnava avtonomijo v Beneški Sloveniji v 16., 17. in 18. stoletju.

Prispevek Karla Šiškoviča nam prinaša pregled dogodkov v Benečiji od leta 1866, ko je bila priključena italijanski državi pa do konca prve svetovne vojne. Vasilij Melik je prispeval pregled dogodkov od konca beneške republike pa do priključitve Benečije Italiji leta 1866. Tu je tudi zanimiv opis šestih plebiscitov, med leti 1866—1870, ki so le potrdili združitev z Italijo.

Zadnji je prispevek Maria Pacorja, ki obravnava stike med Slovenci in Italijani med narodnoosvobodilno vojno na tem ozemlju.

Knjiga je dober pregled zgodovinske problematike Beneške Slovenije. S tem da je napisana v italijanskem jeziku, je dostopna tudi italijanskim krogom, kar bo brez dvoma prispevalo k objektivnejši predstavitvi Beneške Slovenije.

Miran Kafol

La Slavia Italiana nella »Guida delle Prealpi Giulie«, di Olinto Marinelli, (Bologna) Atesa editrice 1978, 254 str.

Na predvečer konference o položaju narodnostno-jezikovnih skupin v Videmski pokrajini se je Slovenski raziskovalni inštitut SLO-RI (Istituto di Recherche Sloveno) odločil za ponatis izbora iz Guida delle Prealpi Giulie (Vodič po Julijskih Predalpah). Ponatisnjena so seveda le tista poglavja, ki se nanašajo na Beneško Slovenijo. Uvod k ponatisu je napisal Ferruccio Clavora, publikacijo je uredil Olinto Marinelli.

Za čim boljše razumevanje zgodovine beneških Slovencev so taki ponatisi dokumentov, pričevanj, informacij in podatkov nujni. V uvodu Ferruccio Clavora ugotavlja, da se je v Italiji zadnjih šestdeset let zelo malo pisalo o Beneških Slovencih. Ob tem se seveda poraja vprašanje, ali ni ta molk posledica načrtne politične izbire, ki je hotela ignorirati obstoj beneških Slovencev. Pisanje o beneških Slovencih bi predstavljalo priznavanje in s tem za nazadnjaške politične sile resen problem. Če se hoče resno zaščititi slovenska manjšina v Videmski pokrajini, se ne smejo prezreti podatki iz tega »Vodiča«, kajti če jih primerjamo z današnjimi, šele lahko ocenimo

moč nasilja, ki je skušalo uničiti to slovensko manjšino. Danes ne zadošča več le običajna zaščita te manjšine, temveč ji je treba tudi hitro ekonomsko pomagati. Hiter ekonomski napredek bi ustavil izseljevanje in omogočil celo vrnitev zdomcev.

Prvi del knjige — tri poglavja — je napisal Francesco Musoni in v njih govori o prebivalstvu v Videmski pokrajini, njegovem številu, narodnostni razdelitvi, o fizičnih značilnostih, izvozu in etnično jezikovnih razlikah ter o položaju v kmetijstvu. Drugi del knjige pa je geografski popis dolin, poti in občin v Videmski pokrajini s slovenskim prebivalstvom. To sta dve poglavji, ki jih je napisal Ivan Trinko-Zamejski.

Izdaja tega ponatisa je pomemben prispevek, preko katerega bo tudi širša italijanska javnost spoznala problematiko beneških Slovencev.

Miran Kafol

Dušan Kermavner: Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah — Javorniku od začetkov do leta 1918. 3 deli, Ljubljana DZS 1974, I. 339 str., II. 393 str., III. 363 str.

Avtor tega obsežnega, tri knjige obsegajočega dela je znani, žal že pokojni slovenski zgodovinar in eden redkih, ki je sistematično proučeval začetke slovenskega organiziranega delavskega gibanja. Na tem področju je napisal vrsto temeljnih, slovensko socialistično gibanje zadevajočih razprav. V pričujočem delu pa nam je prikazal politično zgodovino Gorenjske v času od pričetka 60 let prejšnjega stoletja do leta 1918. Izbral si je torej dobro dobrih petdeset let, ki pa jih ni po naključju postavil v ta časovni okvir. To je bil čas politične odjuge po absolutizmu pomarčne dobe. Tedaj se je več ali manj v vsej monarhiji pričelo intenzivnejše politično življenje, zlasti v zvezi z volilnimi reformami, svoj specifični delež pa je imela pri nas tudi prebujajoča se narodna zavest. Kot pove naslov, gre pri tem politično zgodovinskem prikazu za gorenjsko območje, toda poudarek je na zgornji Gorenjski z dogajanjem na Jesenicah. Ob tem ožjem območju pa nas avtor seznanja tudi z dogajanjem v širšem slovenskem prostoru, v krajših ekskurzih zlasti s sosednjo Koroško.

Kermavnerjevo delo je v bistvu slovenska zgodovina v določenem časovnem obdobju, za razmeroma skromnim naslovom pa je veliko več: seznanimo se s socialnim in narodnostnim bojem Slovencev v tistem času. O pričujočem obdobju slovenske zgodovine sicer

že imamo več zgodovinskih del, vendar kljub temu pomeni Kermavnerjevo delo novost v našem zgodovinopisju. Zanimajo ga predvsem delavsko-kmečke množice, njih socialni položaj ter boj za njegovo izboljšanje. Na narodnostni boj meščanstva gleda stvarno, objektivno, pri čemer nam s pomočjo virov prikaže marsikaj nelepega in oportunističnega v delu naših narodnih veljakov in njihovih »strank«.

Viri, na podlagi katerih je avtor pisal to delo, so v glavnem časopisni. Na vire avtor z opombami med besedilom sproti opozarja, na ustreznem mestu ob koncu vsake knjige po so pregledno navedeni. Poleg sodobnih časopisov so ti viri še razni spomini, pisma, uradni zapiski in poročila (npr. sejni zapiski in policijska poročila).

Obsežna snov je razdeljena na tri knjige.

V prvi knjigi, ki obsega čas med leti 1860 do 1904, je na začetku opisan razmah narodne zavesti med Slovenci v 60 letih, zlasti na področju Gorenjske. Predstavljene so vidne osebe tedanjega slovenskega narodnega gibanja, njih vrline in slabosti ter vpliv slednjih na to, da edino na Gorenjskem ni bilo nobenega narodnega tabora. Prikazan je čas velikih slovenskih obetov od Hohenwartove vlade, razni načrti glede federalizacije monarhije in vloga ter položaj slovenskih dežel v novih okvirih (dualizem). Da so bila pričakovanja preuranjena, nas pouči kasnejši primer Hohenwarta kot gorenjskega poslanca, ki je ostal kljub brezbriznosti do volivcev dobrih 20 let poslanec in vodja slovenskega zastopstva na Dunaju. Že v prvi knjigi pa se, čeprav razumljivo v manjšem obsegu kot v naslednjih, seznanimo s socialnim položajem množic ter njihovimi odločnejšimi nastopi. Najprej sta tu dva, v slovenski zgodovini manj znana kmečka »upora« v Bohinju. Nekaj takšnih agrarnih nemirov je bilo tudi drugod po Kranjskem, pogojeval pa jih je pričetek industrije (obrati Kranjske industrijske družbe!), ki je potrebovala les. Kmetje so pri tem seveda branili svoje stare pravice do izkoriščanja gozdov. Industrializacija pa je prizadela tudi kraje, kjer so se prebivalci po tradiciji ukvarjali z žebljarsko obrtjo. Le-ti seveda niso mogli vzdržati konkurence s tujimi strojnimi obrati in tako so kljub povečanemu delu počasi ubužali. Takšne razmere pa so vodile v drugo — socialno prebujo na Slovenskem. Tako se v prvi knjigi seznanimo tudi z začetki socialnodemokratske organiziranosti delavstva na Gorenjskem, zlasti na Jesenicah. Kljub temu pa je imela v začetku več uspeha klerikalna stran z organiziranjem delavstva na krščanskosocialni

podlagi. S Krekovim krščansko-socialnim prodorom med jeseniškim delavstvom v letih 1903—1904 se zaključí prva knjiga.

Druga knjiga zajema čas med leti 1904 do 1908. V tem času so bile Jesenice kraj, ki je bil v ospredju slovenske politike. Za vpliv nad številnim jeseniškim delavstvom so se zavzemale vse tri slovenske stranke, kar se zlasti vidi v opisu trinajstdnevne stavke v železarnah na Javorniku in Jesenicah v aprilu leta 1904.

S soočanjem raznih, zlasti časopisnih virov, je razvidno, da je do stavke, ene največjih v avstrijskem razdobju na Slovenskem, prišlo spontano. Povod za stavko je bil v zmanjšanih mezdah delavcev, ki so jih preselili v nove obrate na Javorniku. Začetna spontanost, odsotnost socialnih demokratov v stavkovnem gibanju ter odločna pobuda krščanskih socialcev ob tej stavki kaže na tedanje politično socialne posebnosti pri nas — neosveščenost velikega dela našega tedanjega delavstva, na katerega je imel velik vpliv klerikalizem. Temu prikazu kronološko sledi opis liberalne pobude za organiziranje Narodno napredne stranke na Jesenicah, kar je vodilo v ostro konfrontacijo s klerikalizmom. V tem boju so se dolgo časa medsebojno podpirali liberalci in socialdemokrati ter pred volitvami poizkušali sklepati celo zavezništva, izhajajoč iz skupne osnove svobodomiselnosti.

Pri teh političnih taktiziranjih nam je avtor prikazal razne struje, delovanje posameznih politikov ter s tem vso zapletenost in mnogostranskost tedanjega političnega dogajanja na geografsko razmeroma skromnem prostoru. Važna poglavja v tej knjigi so zlasti gibanje za splošno in enako volilno pravico v prvih letih 20. stoletja. Zanimivi in dinamični so opisi občinskih, deželno- in državnoborskih volitev ter spremljajoče agitacije in časopisne polemike pri tem.

Krajši ekskurzi v sočasno koroško dogajanje pa pojasnjujejo posebnost tamkajšnjih razmer. Koroška identifikacija slovenstva s katolicizmom je pomenila večdesetletno zastajanje za razmerami na Kranjskem. V petdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo slovensko narodno gibanje na Kranjskem izrazito klerikalno obarvano in je zato odbijalo svobodomiselne ljudi v nemški (liberalno svobodomiselni) krog (npr. Dragotin Dežman). Le nekaj desetletij kasneje se je tak razvoj ponavljal na Koroškem, toda s to razliko, da so bili ti progresisti, ki jih je katoliško monopolizirano slovenstvo odbijalo od sebe, tokrat socialdemokrati.

Tretja knjiga zajema čas od 1908—1918. leta. V drugi knjigi smo se seznanili s str-

mim vzponom krščansko socialne organiziranosti na Jesenicah, oziroma velikim vplivom SLS med gorenjskim prebivalstvom. V zadnji knjigi pa sledimo vztrajnemu napredku socialne demokracije.

Začetni splošni (a dovolj podrobni) prikaz slovenskih razmer nam kaže krhanje liberalno-nemške zveze v deželni zboru, zlasti pod vplivom nastopa radikalnejše mladoliberalne struje. Seznanimo se s septembrskimi dogodki v Ptuj in Ljubljani, ki so poleg volilne reforme z novimi volilnimi okrožji ter uvedbe splošne volilne pravice pomenili dokončen prelom liberalnega sodelovanja s stranko kranjskih Nemcev. Zanimiva so Kermavnerjeva opazanja razhajanj med obema liberalnima voditeljema (Hribarjevo primarno antinemštvo ter Tavčarjev primarni antiklerikalizem). Vsekakor pa je liberalizem od začetka 20. stoletja pri nas slabil, kar zlasti kažejo razni volilni izidi. Kermavner naglaša, da je uveljavljajoča se socialna demokracija v tem času na Jesenicah z vztrajnim in organiziranim delom (izobraževanje delavcev, predavanja) vse bolj pridobivala delavstvo na svojo stran. Socialdemokratski shodi so bili vse pogostejši, seznanjamo se z daljšimi odlomki govorov vodilnih slovenskih socialdemokratov, ki so v letih pred prvo svetovno vojno vse pogostejše prirejali shode v večjih delavskih središčih.

V zadnjem poglavju je opisano dogajanje na Jesenicah — Savi v vojnih letih 1914 do 1918. Pri tem vidimo med drugim, kakšne odmeve sta imeli obe ruski revoluciji leta 1917 med tamkajšnjim delavstvom, oziroma med slovenskimi strankami. Nekdaj številčno pomembno krščansko socialno delavstvo se je krepko zmanjšalo v korist socialnodemokratskega. Opisano je v tem času tudi znamenito deklaracijsko gibanje, s prikazom prevratne dobe ob razpadu avstro-ogrske monarhije pa se zaključuje tretja knjiga.

V vseh treh knjigah najdemo veliko drobnih zgodovinskih podatkov, faktografsko so vse tri knjige izredno bogate in pomenijo nepogrešljivo delo za vsakogar, ki bi pripravljati sintetično zgodovino Slovencev v tem časovnem obdobju.

Igor Lukež

Janko Orožen, Celje in slovensko hranilništvo, Celje, Ljubljanska banka 1977, 102 str.

Podružnica Ljubljanske banke v Celju se je odločila, da izda to publikacijo kot spomin na brata Vošnjaka in njune sodelavce, saj je Slovenska Štajerska tudi zaradi njihovega delovanja vzdržala nemški pritisk po raz-

padu Avstro-ogrske leta 1918 (uvod str. 7). Publikacijo je opremil in uredil Aleksander Videčnik. Avtor to svoje delo označuje za zgodovinski spis in v njem natančno opisuje razvoj hranilništva in zadružništva na Slovenskem. Slog je poljuden, lahko razumljiv tudi nezagodovinarju.

Delo, kakor ga je zasnoval Orožen, bi lahko razdelili na štiri poglavja: 1. Življenje in delo Josipa in Mihaela Vošnjaka (str. 10—13 in 19—24). 2. Družbeni in gospodarski položaj na Slovenskem v 19. stoletju s širšim evropskim okvirom in začetki zadružništva, Schulze — Delitzschevo in Raiffeisnovo delo (str. 13—19). 3. Prvo desetletje zadružništva na Slovenskem 1872—1882 (str. 25—66). 4. Doba uveljavljanja zadružne misli 1896—1921 oziroma do 1931, to je v času razgibanega političnega življenja ter I. svetovne vojne, nastanka jugoslovanske države pa vse do priključitve celjske Zveze k ljubljanski Zvezi slovenskih zadrug (str. 67—95—99).

Kot že omenjeno, je na začetku natančneje prikazano življenje Josipa in Mihaela Vošnjaka s poudarkom na njunem političnem in zadružnem delovanju.

Podrobno so opisane prve slovenske posojilnice, ki so nastale v razdobju 1872—1882: v Ljutomeru, pri Št. Jakobu v Rožu, v Mozirju, Šoštanju, Metliki in Ormožu, Celju, Žalcu ter Mariboru. Kmetška posojilnica za ljubljansko okolico je bila ustanovljena leta 1881, tudi Vrhnika je dobila svojo posojilnico, leto dni kasneje še Sevnica in Postojna. Zaradi nemške gonje v Celju in Mariboru je Miha Vošnjak osnoval leta 1883 Zvezo slovenskih posojilnic. Na str. 45—46 je objavljena prvotna redakcija pravil, ki jih je sestavil Vošnjak sam. V Zvezo, katere sedež je bil v Celju, so se kasneje vključile kranjske in koroške posojilnice, pa tudi posojilnice in obrtne zadruge na Goriškem, v Trstu in Istri. Pod Vošnjakovim vodstvom se je celjska Zveza afirmirala in leta 1894 je imela že 92 članic.

V naslednjem obdobju razvoja zadružništva na Slovenskem (1896—1921) se je priključilo k celjski Zvezi preko 30 novih denarnih zavodov in zadrug (str. 67—73). Zrasla so lepa poslopja hranilnic, narodnih (npr. v Mariboru in Celju) in zadružnih domov; Kmetška posojilnica za ljubljansko okolico je finančno podprla gradnjo Narodne galerije. Na kratko se je Orožen dotaknil tako imenovanih gospodarskih zadrug: mlekarske, vinarske, obrtne, strojne itd. (str. 73). Zveza slovenskih posojilnic je leta 1894 razpolagala z 9,154.186 gld kapitala v obliki vlog in deležev, vendar je bilo neugodno razmerje med rezervnim

skladom in vlogami — 1 : 13 (str. 74). Bilo je nekaj organizacijskih problemov zaradi Schulze — Delitzscheve in Raiffeisnove doktrine in prakse, ker je Miha Vošnjak prilagodil oboje za naše slovenske razmere. — Konec slogaštva in politična diferenciacija na Slovenskem sta se odražala tudi v zadružništvu; poleg tega je 1903 izšel nov zakon o finančnem poslovanju. Po nekaterih reorganizacijah so klerikalci končno osnovali svojo Zadružno in Gospodarsko zvezo v Ljubljani. Leta 1907 je bila organizirana liberalna Zveza slovenskih zadrug. Reorganizirati se je morala tudi Zveza slovenskih posojilnic in tako se je preosnovala v (celjsko) Zadružno zvezo (1906). Kasneje, leta 1931, se je vključila v liberalno Zvezo slovenskih zadrug: le-ta je potem imela skupaj 304 članice, od kreditnih do nabavno prodajnih, kmetijskih in obrtnih zadrug. (Večkrat avtor na kratko zabeleži nadaljnjo usodo posameznih štajerskih hranilnic in posojilnic še med II. svetovno vojno in potem v letih 1947 oziroma 1955.)

V desetletju po I. svetovni vojni so Italijani praktično likvidirali slovensko zadružništvo na Goriškem, huda inflacija in nemški pritisk pa sta močno zdesetkala slovenske hranilnice na Koroškem. V Sloveniji pa je zadružništvo kljub nekaterim težavam lepo uspevalo. — Na koncu so opisana še delavska konzumna društva v Zasavju, zadruge uslužbenecv v zadružništvu vse do leta 1939 (str. 95—99).

Celje je s to publikacijo dobilo še en prispevek k svoji zgodovini. Škoda je, da ta obravnava snovi ni bolj kritična, saj je očitno, da je zahtevala veliko dela. Avtor je uporabljal precej virov, od literature pa predvsem dela Josipa Vošnjaka, Janeza Ev. Kreka, Antona Kralja, Franca Trčka in Vlada Valenčiča. Med številnimi fotografijami, ki dopolnjujejo publikacijo, pogrešamo reprodukcijo naslovne strani glasila »Slovenska zadruga«, ki je izhajala v Celju (1907—1931). Razširjenost celjske Zveze bi bila lahko ponazorjena še z geografsko skico (prim. Kazalo krajev, kjer so bile kreditne zadruge, članice celjske Zadružne zveze na str. 102, ki služi hkrati kot register).

Marjeta Čampa

Branko Marušič, Po poteh velikega tolminskega punta 1713, 1. in 2. del. Ljubljana 1976, 23 + 31 str. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 55, 56)

Obe knjižici, ki sta izšli v zbirki vodnikov, nam na zanimiv način podajata na eni strani

potek velikega tolminskega punta, na drugi strani pa opisujeta kraje, ki jih je punt zajel. Tako sledimo dvema tekstoma, ki se med seboj tudi vizualno razlikujeta, kar povečuje uporabnost obeh vodnikov, poživljajo ju pa tudi zanimive slike in zemljevidi.

Branko Marušič poudarja, da je bil veliki tolminski punt leta 1713 upor proti državni oblasti, ki je predpisala nove davčne obveznosti, povod zanj pa je bil izredno krut način pobiranja davkov. Prvi val upora (marec 1713) je zajel Tolminsko, kanalsko gospodstvo in vasi v okolici Gorice. V prvi knjižici imamo tako poleg opisa prve faze upora tudi kratek oris znamenitosti posameznih krajev (Tolmin, Volče, Mengare, Most na Soči, Ročinj, Avče, Kanal, Krstenica, Goljevica, Prilesje, Sv. Gora, Solkan, Števerjan, Oslavje, Pevma, Gorica). Prvem zvezku je dodan tudi bogat seznam literature.

Naslednje razdobje velikega tolminskega upora, ki se je pričelo v drugi polovici aprila 1713 z uporom Čepovancev, je kmalu preraslo lokalne meje, javljala so se nova žarišča, upor se je širil skozi Vipavsko dolino in Kras ter segel v Istro, zajel pa je tudi cerkljansko in idrijsko področje. Druga knjižica nas seznani s podrobnim dogajanjem od aprila 1713 do zadušitve upora, vzporedno pa pri naša kratke opise gradov in krajev, kjer so se dogodki odigrali (npr. Rihemberk, Preserje, Štanjel, Vipavski križ, Devin, Švarcenek, Podgrad pri Vremah, Socerb, Škulje, Orehek, Roženek, Podnanos).

Naj zaključim z ugotovitvijo, da ne gre le za vodnika v ožjem smislu, ampak tudi za tehten prispevek k zgodovini kmečke puntarije na Slovenskem.

Olga Janša-Zorn

Jože Curk, Ptujski grad in njegove kulturnozgodovinske zbirke. Ljubljana 1975, 34 str.; Jože Curk, Mestna proštjska cerkev v Ptuj, Ljubljana 1977, 30 str. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 57, 58)

Vodiča obravnavata dva najmarkantnejša spomenika srednjeveškega Ptuja. Prvi vodnik je žal predstavljen z zamudo in še kulturno zgodovinska zbirka je danes nekoliko drugače prezentirana.

Ptujski grad. — V kratkem zgodovinskem ekskurzu nas avtor popelje od prvih arheoloških preostankov na Ptujskem gradu izpred leta 3000 pr. n. š. do 11. oziroma 12. stoletja, ko zraste jedro gradu, ki je v 14., 15. in 17. stoletju dobil današnjo podobo. Obiskovalec si lahko najprej ogleda turnirski prostor, na

katerem stoji danes žitnica iz 18. stoletja. Žitnica je delno renovirana in usposobljena za dve zbirki, in sicer vinarsko in zbirko z naslovom Maske in opravila. Pot se nadaljuje mimo zapornega stolpa iz 15. stol., skozi Peruzzijev portal iz 16. stoletja na notranje dvorišče z vodnjakom.

Kulturno zgodovinska zbirka v prvem nadstropju po besedah avtorja ni urejena po muzejsko-didaktičnih vidikih, temveč kaže poznofevalno stanovanjsko kulturo, kot sta jo izoblikovala denar in okus zadnjih lastnikov ptujskega gradu grofov Herbersteinov v letih 1858—1945. Obiskovalec si lahko ogleda grajsko jedilnico z znamenitimi gobelini iz 17. stoletja, grofovo pisarno z jabolkom molčečnosti, razne salone, bivalne prostore in na koncu kot najrepresenatvančnejši prostor viteško dvorano, opremljeno z orožjem iz 15.—18. stoletja. Sledi še grajska kapela z dragoceni mi mašnimi plašči.

V drugem nadstropju je galerija slik, ki kaže vsa stilna obdobja evropske umetnosti od gotike do današnjih dni. Prevladujejo slikarska dela, nekaj je grafik, plastike pa le iz gotskega obdobja.

Vodnik je opremljen s črno-belimi fotografijami in skico gradu, ki ponazarja lego, posamezne objekte in čas njihovega nastanka, Vodnik je dragocen prispevek za spoznavanje grajske arhitekture in notranje opreme, ki je danes nekoliko drugače razporejena.

Proštijska cerkev. — Najpomembnejša cerkev po arhitekturi in opremi je po mnogih opisih in polemikah v literaturi dobila svojega vodiča. Avtor je s prizadevnim in temeljitim raziskovanjem predvsem arhitekturnih elementov na podstrešju prinesel nekaj novosti, ki jih je uspešno povezal z dognanji v literaturi ter tako pred obiskovalcem razgrnil pisano kulturno in umetnostno zgodovinsko podobo cerkve, katere dokazana gradbeno zgodovina se začne v času nadškofa Konrada (1106—1147). Kljub novim spoznanjem, npr. zgodnejša datacija dolgega kora, je razvoj, oziroma povečava empore še vedno nerazvozlana.

V 12. stoletju so bile zgrajeni tri, še danes vidne traveje enoladijske cerkve. Po avtorjevem mnenju je še v istem stoletju bila prizidana empora, v kateri so še danes ohranjene najstarejše stenske slikarije na slovenskih tleh iz prve polovice 13. stoletja. V 13. stoletju je cerkev postala triladijska, v 14. stoletju je dobila gotski kor, v 15. stoletju je bila podaljšana južna ladja in v 18. stoletju je dobila baročne kapele, v 19. stoletju je bila neogotsko prezidana in v 20. stoletju strokovno restavrirana (zunanost). Arhitekturna po-

doba je dopolnjena z opisom bogate opreme, ki sega od 14. do 19. stoletja npr. gotske korne klopi, Pietà, baročni oltarji, prižnice, cerkvena oprava. Avtor se dotakne tudi nagrobnikov okoli cerkve in najbližjih stavb, ki jo obdajajo.

Kristina Šamperl

Ivan Stopar, Rogatec (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 66), Ljubljana 1976, 27 strani

Knjižico je izdal Zavod za spomeniško varstvo Slovenije v zbirki vodnikov, katerih namen je v poljudni obliki seznaniti bralce z zgodovino, položajem in vlogo, zlasti pa s kulturnoumetniškimi posebnostmi slovenskih krajev. Snopič s številko 66 nam na ta način predstavlja Rogatec. Po pretresu arheoloških ostankov sklepa avtor najprej na položaj naselja v antični dobi, omeni njegovo pripadnost Savinjski marki v srednjem veku ter navede vir s prvo omembo imena Rogatca. Sledi opis usode tega kraja v novem veku.

Temu kratkemu zgodovinskemu pregledu sledi prikaz arhitektonske podobe naselja, osrednjega trga, kakor tudi posameznih hiš, ki so vredne pozornosti. Avtor opozarja obiskovalca Rogatca na posamezne umetnine, kot je Marijino znamenje, znamenje Janeza Nepomuka, kapelica sv. Jerneja. Dalj se zadržuje pri opisu zunanosti in notranjščine župnijske cerkve sv. Jerneja. V bližini cerkve omenja tudi župnišče in kaplanijo. Knjižica podrobneje seznaja bralca tudi s podružnico sv. Hiacinte, do katere je včasih vodil križev pot, ki se je začel z baročno kapelico; ta je ohranjena do danes.

Avtorjeve pozornosti sta deležna tudi historiat in razvalina rogaškega gradu kakor tudi graščina Strmol in njena okolica.

V okolici Rogatca sta vredni ogleda tudi podružnična cerkev sv. Donata in sv. Jurija.

Na koncu publikacije nam pisec postreže še z važnejšo literaturo. Knjižica je bogato opremljena s slikovnim gradivom v črno-beli tehniki, medtem ko ovitek prikazuje barvni posnetek pomerja trga Rogatca iz akvarelirane perorisbe iz 1782.

Darja Mihelič

Ivan Stopar, Žalec in Novo Čeje (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 73). Ljubljana 1977, 23 strani

Snopič s številko 73, ki ga je izdal Zavod za spomeniško varstvo Slovenije v zbirki

vodnikov po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije, ima namen podrobneje prikazati zanimivosti in posebnosti Žalca. Avtor se pomudi pri florističnih značilnostih tega kraja in ob njih v kratkem seznaniti bralca z zgodovino naselja od njegovega nastanka v srednjem veku dalje. Pri tem se posebej ustavlja ob sočasnih arhitektonskih značilnostih in spremembah kraja. Opisuje oblikovni in časovni nastanek današnje podobe naselbine ter opozarja na spremembe, ki so jih v zunanjo sliko Žalca prinesla različna obdobja.

V drugem delu brošure se pisec posveča posameznim kulturnim spomenikom Žalca: cerkvi sv. Nikolaja, obrambnemu stolpu, ki je ostanek nekdanje taborske utrdbe, župnišću, kaplaniji, rojstni hiši Rista Savina in spomeniku talcem. Izven starega naselbinskega jedra opozori na cerkev sv. Kanciana in spomenik Ristu Savinu na pokopališču.

Novo Celje je dvorec v Dobriši vasi. Potem ko pove o njem nekaj zgodovinskih podatkov, nas avtor seznaniti tudi z opisom okolice in notranjščine zgradbe.

Knjižica, ki ima na koncu tudi spisek važnejše literature, je bogato ilustrirana s slikami v črno-beli tehniki, medtem ko sta posnetka na naslovni in hrbtni strani barvna.

Darja Mihelič

France Koblar: Moj obračun, Ljubljana, Slovenska matica, 1976, 236 str.

V zbirki Spomini in srečanja je izdala Slovenska matica leta 1976 spomine svojega dolgoletnega sodelavca, podpredsednika, kasneje predsednika, zdaj že pokojnega akademika dr. Franceta Koblarja. Avtor se je lotil pisanja spominov tik pred koncem druge svetovne vojne in jih je napisal v nekaj tednih. V uvodu je med drugim poudaril, da ne piše zaradi tega, »ker bi bilo njegovo življenje tako pomembno, temveč da bi pričal o življenju drugih in o času, ki je v naši zgodovini tudi že dobil kolikor toliko svoje trdne obrise«. Čeprav je svoje spomine skromno označil, da so to »res le črte o času in o ljudeh«, podaja knjiga zanimiv izsek iz avtorjeve življenjske poti, ki je tesno povezana z našo kulturno in politično preteklostjo. Tako so njegova izvirna pričevanja dragocen vir za krajevne kakor tudi za kulturno-politične zgodovinarje.

Dobremu prikazu o socialnih razmerah žebjarjev na Gorenjskem (v Kropi, Kamni gorici in Železnikih), ki ga je pred leti objavil

dr. Rudi Kyovsky v Kroniki, se zdaj pridružuje tudi Koblarjev odlični opis gospodarskih razmer, socialnega položaja običajev in šeg prebivalcev Železnikov konec 19. in v začetku 20. stoletja. Svojevrsten je opis šolanja v domačem kraju v Železnikih, nato v Ljubljani in na Dunaju. Že kot študent je veliko študiral slovstvo in literarno zgodovino in se ukvarjal z gledališčem. Posebno so mu bile pri srcu gledališke predstave v Železnikih, kjer je vsa leta vneto sodeloval pri pripravi in igri tudi kasneje, ko je bil že profesor v Ljubljani.

Z gledališko kritiko se je pričel ukvarjati prva leta po prvi svetovni vojni; največ je objavljaval v Slovincu in zlasti v Domu in svetu. Zelo nazorno opisuje svoja srečanja z Izidorjem Cankarjem, svoje sodelovanje v Domu in svetu in dolgoletno uredniško delo pri tej reviji.

Zanimive so njegove sodbe oziroma gledanja na krizo tridesetih let v katoliškem taboru, ki je pretresal tudi revijo Dom in svet. Čeprav je Koblar pripadal krogu katoliško usmerjenih intelektualcev, ki so se zbirali okoli te revije, in je predstavljala nekaj desetletij izbrano revijo za književnost in umetnost (izhajala je od 20. januarja 1883 do decembra 1944), se je kot urednik s svojo globoko estetsko občutljivostjo in osebnostjo postavil po robu ozkemu pojmovanju oblikovanja slovenske literarne in gledališke umetnosti. V veliki meri je Koblarjeva zasluga, da so se v reviji uveljavila tudi nova, sodobna gledanja na umetnost in njeno izrazno sredstvo in moč, s čimer je ohranil revijo na primerni ravni. Tudi v političnem pogledu se je pokazalo njegovo pozitivno stališče do boja svobodoljubnih sil proti fašizmu v drugi polovici tridesetih let v Španiji. Tako npr. ob izidu kulturno-političnega esejja E. Kocbeka: Premišljevanje o Španiji v Domu in svetu, ki je sicer še bolj razdvojilo slovensko katoliško inteligenco, je kot urednik revije in slovenski kulturni delavec s trezno sodbo in objektivnim zadržanjem uspel omiliti marsikatero spore in nesoglasja.

V zadnjih poglavjih je opisal svoje sodelovanje v društvih tako npr. pri Novi založbi, Slovenski matici, pri Slovenskem društvu, Društvu književnikov in Penklubu. Ker je arhivsko gradivo teh društev več ali manj uničeno, so Koblarjevi spomini toliko bolj dragoceni. Pomemben delež ima avtor tudi pri začetkih in razvoju slovenskega Radia.

Koblar je bil privrženec in povezan z NOB; v spominih je prikazal svoj pogumni nastop na škofiji, kjer je javno priznal svojo naklonjenost narodnoosvobodilnemu gibanju in

obsodil zločinsko dejavnost slovenske kontrarevolucije.

Knjigo bogatijo tudi kratki, a zanimivi orisi njegovih sodobnikov. Tako Janeza Ev. Kreka, njegovega ožjega rojaka, nato Stanka Majcna, prijatelja in kratek čas tudi sodelavca pri Domu in svetu, dalje svojevrstno osebnost Izidorja Cankarja, poprejšnjega idejnega vodjo revije Dom in svet, umetnostnega zgodovinarja Franceta Steleta, mladinskega pisatelja Janeza Jalna in kulturnega mecena Andreja Kalana.

Knjigo zaključuje spremna beseda urednika Joža Mahničarja, ki odlično oriše avtorjevo osebnost in prikaže pomen njegovih memoarov.

Anka Vidovič-Miklavčič

Avguštin Lah, Slovenija sedemdesetih let, Ljubljana 1977. 457 str.

Vse kaže, da smo s knjigo Auguština Laha dobili enega prvih obsežnejših tekstov s prispevki za zgodovino Slovencev po letu 1945. Gre za delo, ki se loteva vrste vprašanj našega povojnega razvoja; med njimi bi še posebej omenili prikaz globokih družbenih sprememb, poleg tega pa tudi oris gospodarskega razvoja ter družbenih služb v zadnjih tridesetih letih. Pri tem se avtor še posebej ustavlja ob vprašanjih našega okolja ter ob izobraževalnem sistemu (v povezavi z uveljavljanjem usmerjenega šolstva).

Delo samo ni zasnovano kot znanstvena publikacija, temveč ima namen na poljuden način prikazati smer našega povojnega raz-

voja. Kot tako je vsekakor primeren priročnik za vsakogar, ki ga zanimajo dana vprašanja. Pomen dela pa je predvsem v tem, da skuša bolj ali manj pregledno zajeti celotno območje slovenske republike. Zgodovinarja utegnejo med obravnavanimi vprašanji zanimati še zlasti naslednja: demografski razvoj in spremembe, vprašanje delovne sile in zdomstva ter spremembe na vasi v zadnjih tridesetih letih. Poleg tega opozarjamo na oris gospodarskega razvoja ter družbenoekonomskih odnosov, problematiko kmetijstva ter oskrbe z živili, napredek industrije, rudarstva in obrti, dalje prometa, nekaterih vidikov socialne politike ter, končno, vprašanje skladnejšega razvoja vsega slovenskega ozemlja.

Delo spremlja vrsta številčnih preglednic ter grafičnih prikazov. Seveda pa bo bralec tu in tam želel še kakšno nadrobnejšo opozorilo, na primer ob visokem skoku pripadnikov italijanske narodnosti med letom 1953 in 1961 od 854 na 3072. Tu bi veljalo seveda omeniti sporazum o soglasju iz leta 1954, nanašajoč se na dotedanje Svobodno tržaško ozemlje ter posledice tega dogovora. Predvsem pa se knjiga smiselno vključuje med prizadevanja slovenskih geografov po obdelavi posameznih območij Slovenije tudi za čas po osvoboditvi (med dela take vrste sodi tudi avtorjeva knjiga Problemi urejanja in gospodarskega izkoriščanja Ljubljanskega barja v obdobju 1945—1965, Ljubljana 1965). V tej smeri pa pomeni Lahova knjiga nedvomno spobudo za nadaljnje delo pri pripravi podobnih publikacij.

Tone Zorn

UDK 940.534.971.2—14

Ferenc Tone, znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 26, št. 3, december 1978, str. 129—149, cit. lit. 98

Razprava na temelju širše zbranih virov in literature obravnava narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943. V tem letu je narodnoosvobodilno gibanje vzpostavilo trdnejšo in širšo mrežo svojih organizacij (OF, KPS itd.), ustanovilo istrske partizanske enote (slovensko Istrsko brigado, Istrski odred), vzpostavilo trdnejše stike s hrvaškim narodnoosvobodilnim gibanjem in z vseljudsko vstajo ter svobodnim ozemljem doseglo svoj prvi vrhunec. Drugega je doseglo poleti 1944. V opombah avtor tudi popravlja nekatere napake iz knjige Slovenska Istra v boju za svobodo.

UDC 73.034(497.12)6

Cevc Emilijan, znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino umetnosti »Dr. France Stelè« Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Novi trg 3, Yu

Dve renesančni plastiki v kamniškem Mestnem muzeju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 26, št. 3, december 1978, str. 150—155

Mestni muzej v Kamniku hrani dva lesena kipca sedečih, spečih vojščakov, najdena v Mekinjah (v nekdanjem samostanu karmeličank, od 1902 uršulink). Figuri sta del kompozicije Kristusovega vstajenja. V Mekinje sta prišli najbrž šele sekundarno, kažeta pa na italijansko provencienco. Nastali sta okoli leta 1560. To sta edini poznorenesančni plastiki na Slovenskem, na katerih lahko opazimo odmeve Michelangelove umetnosti (npr. kipov Lorenza in Giuliana Medici v Capella Medici v Firenzi). Kot na stilno vzoredne lahko opomnimo na sedeče figure na nagrobniku Gian Giacomo Medici v stolnici v Milanu, delo Leonea Leonija okoli 1560.

UDK 949.712 Višnja gora "15"

Vilfan-Bruckmüller Irena, profesorica zgodovine in umetnostne zgodovine 1200 Wien XX, Hellwagstrasse 15/III/17, A

Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 26, št. 3, december 1978, str. 155—158, cit. lit. 72

Višnja gora je dobila mestne pravice 1478. Tedaj so jedro naselja preložili na sedanje mesto, nekaj prejšnjih hiš na Starem trgu pa so rušili še 1554/55. Obzidje mesta so 1559/60 izboljšali. V arhivskem gradivu iz 16. stol. se omenjajo: dvoje večjih mestnih vrat z mostoma, ena mala vrata, šest obzidnih stolpov, rotovž, zapor v mestnem stolpu, šola, vodnjak, dve do tri mesnice, mestni zelniki, kašče, mlini itd. Stanovanjskih hiš je bilo okrog sto, toda niso bile vse naseljene. Prebivalcev je bilo okrog 500. Sko-raj vsi so bili domačini in Slovenci.

UDK 725.82(497.12 Ljubljana)

Prelovšek Damjan, asistent, Inštitut za zgodovino umetnosti »Dr. France Stelè« Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Novi trg 3, Yu

Stavba deželnega gledališča v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 26, št. 3, december 1978, str. 159—166, cit. lit. 37

Stavba nekdanjega deželnega gledališča v Ljubljani zavzema ugledno mesto med spomeniki tako imenovanega poznega historizma v Sloveniji. Postavili so jo v letih 1890—91 po načrtih deželnega inženirja Jana V. Hraskýja in arhitekta Antona Hrubýja. Slogovno se vključuje v krog arhitekture specializiranega dunajskega projektantskega podjetja Fellner in Helmer, ki je zidalo gledališča malodane po vsej Evropi in je sodelovalo z nasveti tudi pri ljubljanskem Talijinem hramu. Čeprav so deželni odborniki hoteli, da bi stavbo okrasili domači umetniki, sta naročila dobila le kipar A. Gangl in slikar H. Wettach. Vsa druga likovna oprema, ki ji ne gre odrekati solidnosti in kvalitete, je del tujih specializiranih dekoraterskih delavnic.

UDC 73.034(497.12)6

Cevc Emilijan, Scientific Counselor, The Institute of the History of Art "Dr. France Stele" of the Slovene Academy of Science and Art in Ljubljana
61000 Ljubljana, Novi trg 3, Yu

Two Renaissance Sculpture in the Town Museum of Kamnik

Kronika, a review for Slovene local history, 26, No. 3, December 1978, pp. 150—155

The Town Museum at Kamnik has two wooden statues representing two sitting and sleeping warriors. The statues, which form part of the composition of Christ's Resurrection, were found at Mekinje (in an old convent of the Carmelites, which, from 1902 on belonged to the Ursuline Order). They appear to be of Italian origin and probably came to Mekinje only later. They date from about the year 1560 and are the only late-renaissance sculptures in which traces of Michelangelo's art can be seen (e. g. the statues representing Lorenzo and Giuliano Medici at the Capella Medici in Florence). As its parallel in style, one can mention Leone Leoni's sitting statues of the Gian Giacomo Medici tombstone in the Cathedral of Milan.

UDC 725.82(497.12 Ljubljana)

Prelovšek Damjan, Assistant, The Institute of the History of Art "Dr. France Stele" of the Slovene Academy of Science and Art in Ljubljana
61000 Ljubljana, Novi trg 3, Yu

The Country Theatre Building in Ljubljana

Kronika, a review for Slovene local history, 26, No. 3, December 1978, pp. 159—166, notes 37

The former Country Theatre building in Ljubljana holds a reputable place among other monuments of the so-called late historicism in Slovenia. It was constructed in the years 1890-91 according to the plans of the country engineer Jan V. Hraský and the architect Anton Hruby. According to its style, it is included in the architecture of the specialized project company Fellner and Helmer which built theatres almost all over Europe and which gave advice also for the Ljubljana theatre. In spite of the desire of the country committee that native artists should decorate the building, only the sculptor A. Gana and the painter H. Wettach were engaged; all other plastic decoration — and its quality cannot be denied — was done by foreign specialized decoration ateliers.

UDC 940.534.971.2—14

Ferenc Tone, Scientific Counselor, The Institute of Workers' Movement in Ljubljana

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

The National Liberation Struggle in Slovene Istria in the Year 1943

Kronika, a review for Slovene local history, 26, No. 3, December 1978, pp. 129—149, notes 98

The article treats, on the basis of widely collected material and literature dealing with this subject, the National Liberation Struggle in Slovene Istria in the year 1943. In that same year, the national liberation movement established widely spread organizations, such as The Liberation Front, The Slovene Communist Party etc., and founded some partisan unities in Istria, such as The Slovene Istrian Brigade and The Istrian Detachment. A closer contact with the Croation national movement was also established. Thus the rising, which included the whole nation, together with the free territory represented the first climax of the national liberation movement. The second was reached in summer 1944. In the notes the author also corrects some mistakes in the book Slovene Istria in the Liberation Struggle.

UDC 949.712 Višnja gora "15"

Vilfan-Bruckmüller Irena, Professor of History and Art History
1200 Wien XX, Hellwagstrasse 15/III/17, A

The Town of Višnja gora And Its Inhabitants

Kronika, a review for Slovene local history, 26, No. 3, December 1978, pp. 155—158, notes 72

Višnja gora obtained town rights in 1478. In that year the centre of the settlement was located where it is nowadays, and some old houses at Stari trg were knocked down even in 1554/55. The town walls were strengthened in 1559/60. In the archives dating from the 16th century the following items are mentioned: two rather large gates, one small gate, six towers, a town-hall, a prison, in the tower a school, a well, two to three butcher's shops, town fields, granaries, mills etc. There were about 100 houses but not all of them were inhabited. The inhabitants were 500 in number, and almost all of them were natives.

UDK 373.3(497.12—14 + 497.13—15) "1863/1918"

Vovko Andrej, kustos-arhivist, Slovenski šolski muzej v Ljubljani
61000 Ljubljana, Poljanska c. 28, Yu

Donesek k zgodovini istrskega osnovnega šolstva

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 26, št. 3, december 1978,
str. 166—175, cit. lit. 12

Za zgodovino Istre v času habsburške monarhije je značilno izredno raz-
narodovalno nasilje nad Slovenci in Hrvati. Orodje tega nasilja italijan-
ske manjšine, ki pa je sestavljala vodilni razred prebivalstva, je bilo tudi
šolstvo. Zapostavljanje slovenskega in hrvaškega osnovnega šolstva je mo-
goče opaziti tudi iz pregleda učnega jezika, števila učencev, razredov in
učiteljev, ki ga tu podajamo. Gre za podatke v letih od 1865 do 1913 in
sicer na področju koprškega in vološkega okraja, torej tam, kjer so v Istri
delovale slovenske osnovne šole.

UDK 341.222(497.12:436) "1918/1919"

Zorn Tone, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja v
Ljubljani
61000 Ljubljana, Cankarjeva 5, Yu

Gradec in razmejitev na Štajerskem leta 1918/19

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 26, št. 3, december 1978,
str. 175—181, cit. lit. 30

Članek uvodoma omenja stališča nemških štajerskih nacionalcev do slo-
venskega vprašanja na Štajerskem v času pred razpadom habsburške mo-
narhije. V nadaljevanju članek govori o posledicah slovenskega prevzema
oblasti v Mariboru dne 1. novembra 1918 za prihodnjo razmejitev med
Jugoslavijo in Avstrijo v Mariboru. Pri tem so še posebej omenjena stali-
šča osrednje dunajske vlade do državne razmejitve na Slovenskem Šta-
jerskem ter takratna stališča nemškega Gradca (Graz) do razmejitve, ka-
kršna se je pričela v tem času kazati.

UDC 341.222(497.12:436) "1918/1919"

Zorn Tone, Senior Scientific Collaborator, The Institute for National Questions in Ljubljana

61000 Ljubljana, Cankarjeva 5, Yu

Graz And the Demarcation in the Region of Stryria in the Year 1918/19

Kronika, a review for Slovene local history, 26, No. 3, December 1978, pp. 175—181, notes 30

At the beginning of the article the author mentions the Germano-Styrian national socialists' standpoints concerning the Slovene question in the region of Styria at the time of the decay of the Habsburg monarchy. The article then treats the consequences of the Slovenes' taking over authority at Maribor on the November 1st, 1918, and how this affected the later demarcation between Yugoslavia and Austria which in fact took place in Maribor. The author mentions in particular the central Viennese government's point of view concerning the State demarcation in the Slovene part of Styria as well as the then standpoint of the German Graz concerning the demarcation such as began to appear at that time.

UDC 373.3(497.12—14 + 497.13—15) "1863/1918"

Vovko Andrej, Custodian-Archivist, Slovene School Museum in Ljubljana

61000 Ljubljana, Poljanska c. 28, Yu

Contribution to the History of the Istrian Elementary School system

Kronika, a review for Slovene local history, 26, No. 3, December 1978, pp. 166—175 notes 12

Istrian history at the time of the Habsburg monarchy is characterized by considerable denationalization violence against the Slovenes and the Croats on the part of the Italian minority, which, nevertheless, formed part of the leading class. The school system was also used as a means of violence. Disregard of the Slovene and Croat elementary school system can be seen from the survey of the school language, the number of pupils, classes and teachers given here. The data refer to the years from 1865 to 1913 and to the district of Koper and Volosko i. e. to those parts of Istria where there were Slovene elementary schools.

Prospettiva di S. Daniele
veduta

Inno. 460
15

Casari Sancti Danielis, vulgo Sant'Angelo dicti, occi-
dentem versus prospectus. (a) Turris ve-
Comitum Residentia, nobis temporibus a Do-
Comitibus S. Danieli dicatum. (b) Comitum Ludovici
rustissima rudera. (c) Antiquorum Comitum
Comitis de Budigna habitata. (d) Templum ab 1150
Cobenzl de Proseck hodierni jurisdictio Palatium
Capellarii 1752

Ant. Capellaris, Stanjel (1752), original v Pokrajinskem muzeju, Gorica